

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА
БІБЛІОТЕКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДАРМОРОЗ ТЕТЯНА АНАТОЛІВНА

УДК 06:374(19)

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАУКОВО-ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА
(1920–1926 рр.)**

07.00.07 – історія науки й техніки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Т.А. Дармороз

Науковий керівник: **Зотова Алла Сергіївна**, кандидат історичних наук

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Дармороз Т.А. Науково-популяризаторська діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.07 «Історія науки й техніки». – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, 2019.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню науково-популяризаторської діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.) (ВАТ, Товариство), що по праву вважається правонаступником ліквідованого у 1919 р. Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Робота складається з анотацій, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. У вступі обґрунтовано актуальність теми, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, зв'язок з науковими темами; визначено мету, задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження, його хронологічні та територіальні межі; відображено теоретичне і практичне значення одержаних результатів; наведено відомості про особистий внесок здобувача, апробацію результатів дослідження, публікації та структуру дисертації.

Вперше проведено комплексне дослідження діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства; виділено основні напрями його роботи; здійснено оцінку внеску Товариства в розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, а саме у вирішення проблем аграрної політики, економіки, кооперації, рослинництва, буряківництва, тваринництва, контрольної-насіннової справи, а також галузевої науки й освіти; відтворено процес створення, діяльності та ліквідації ВАТ; з'ясовано його науковий потенціал; розкрито основні напрями популяризаторської та просвітницької роботи Всеукраїнського агрономічного товариства. У процесі проведення дисертаційного дослідження удосконалено загальні

підходи щодо аналізу та систематизації науково-організаційної діяльності ВАТ; введено до наукового обігу нові архівні матеріали. Отримав подальший розвиток напрям наукової роботи з відтворення діяльності галузевих товариств для становлення вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості ознайомлення наукової громадськості з науковими, популяризаторськими та просвітницькими надбаннями Всеукраїнського агрономічного товариства. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії вітчизняної сільськогосподарської науки загалом, а також у навчальному процесі при вивченні спецкурсів «Історія України», «Українознавство», «Історія сільськогосподарської науки», «Історія науки і техніки», «Сільське господарство», «Тваринництво», «Рослинництво» та ін.

Досліджено, що підготовча робота зі створення ВАТ розпочалася в 1920–1921 рр. і завершилася організаційним оформленням Товариства у листопаді 1921 р. Основною територіально-організаційною ланкою ВАТ стали відділення (філії), тому що курси та гуртки засвідчували лише ту діяльність, яку спрямовували місцеві осередки, що почали виникати у жовтні 1921 р., а їх організаційне створення тривало до травня 1924 р. Доведено, що у березні 1923 р. функціонувало 18 філій Товариства. Їхня кількість поступово зростала, тому в січні 1924 р. працювало вже 28 відділень, а наприкінці цього ж року – 40 (Балтське, Бердянське, Білоцерківське, Богодухівське (Охтирське), Валківське, Вовчанське, Волинське, Гайсинське, Голопристанське, Донецьке (Бахмутське), Драбівське, Єлисаветградське, Запорізьке, Ізюмське, Катеринославське, Київське, Конотопське, Корсунське, Кременчуцьке, Криворізьке, Куп'янське, Лубенське, Маріупольське, Миколаївське, Ніжинське, Новгород-Сіверське, Одеське, Олександрійське, Первомайське, Подільське, Полтавське, Прилуцьке, Роменське, Сумське, Таганрозьке, Уманське, Харківське, Херсонське, Черкаське, Чернігівське).

На відміну від Всеросійського товариства агрономів, що об'єднувало лише агрономів-професіоналів, Всеукраїнське агрономічне товариство залучало до співпраці вчених-аграріїв, рядових агрономів, педагогів, організаторів сільськогосподарської дослідної справи, селян. Так, згідно зі Статутом членами ВАТ могли бути: 1) особи, які займалися науково-дослідною, громадсько-організаційною, культурно-просвітницькою роботою у всіх галузях сільського господарства та суміжними з ними напрямками у природознавстві, економіці, сільськогосподарській політиці, інженерній техніці та технології; 2) сільські господарі, котрі своєю працею сприяли розвитку сільського господарства у країні; 3) особи, які певною мірою могли бути корисними для Товариства; 4) інші товариства, наближені за своїми завданнями до ВАТ. Фінансування Товариства здійснювалося за рахунок: а) вступних внесків; б) щорічних членських внесків; в) надходжень від лекцій, курсів, зібрань тощо; г) доходів від консультацій, експертиз тощо; ґ) субсидій від владних, громадських та кооперативних організацій; д) добровільних пожертвувань. Кошти Товариства витрачалися за кошторисами, затвердженими Всеукраїнськими делегатськими зборами, для досягнення вказаних у Статуті цілей.

Встановлено, що управлінськими органами Всеукраїнського агрономічного товариства були: а) Всеукраїнські делегатські збори; б) Центральна рада; в) Центральне правління; г) Ревізійна комісія; ґ) місцеві відділення та їхні виконавчі органи (правління та уповноважені). Всеукраїнські делегатські збори визначено найвищим управлінським органом Товариства, що скеровував його діяльність у цілому. Всеукраїнські делегатські збори брали участь у вирішенні таких питань: обрання членів Центральної ради, Центрального правління, Ревізійної комісії та членів інших спеціальних комісій і кандидатів до них; розгляд та затвердження інструкцій Центральної ради, Центрального правління та комісій, а також інструкцій про взаємодію відділень між собою та центральними органами Товариства; щорічний розподіл коштів ВАТ; визначення розміру та порядку

оплати членських внесків; обрання почесних членів, виключення членів зі складу Товариства та прийняття їх знову; зміни та доповнення Статуту; припинення функціонування ВАТ та закриття відділень.

Встановлено, що головою Центральної ради Товариства був К.Г. Маньківський, а Центрального правління – М.З. Резніков. Ці структурні органи займалися відновленням організаційних зв'язків між агрономами УСРР, формуванням їх довкола місцевих і центральних установ, з'ясуванням стану сільського господарства та агрономії, обговоренням перспектив сільськогосподарської політики та форм й принципів агрономічної роботи, наданням рекомендацій державним органам влади. ВАТ не було об'єднанням лише агрономів, професійно-корпоративною організацією, а намагалося долучити широке коло фахівців сільського господарства.

До складу ВАТ входило понад 2000 членів, зокрема: С.Ф. Веселовський, К.Г. Воблий, П.Ф. Вовк, М.М. Вольф, Д.О. Джованні, Г.Г. Дібольдт, С.Є. Дувін, О.І. Душечкін, М.А. Єгоров, Є.О. Заславський, В.В. Колкунов, І.П. Коротков, Я.М. Куда, М.М. Кулешов, С.П. Кулжинський, І.М. Лебедев, Ф.І. Левченко, М.К. Малюшицький, С.М. Москвичов, В.О. Онуфрієв, А.А. Піонтковський, В.Я. Попов, М.З. Резніков, В.І. Сазанов, А.О. Сапегін, В.Л. Симиренко, П.Р. Сльозкін, В.М. Соловейчик, А.Г. Терниченко, М.О. Тюленєв, В.П. Устьянцев, О.К. Філіповський, М.В. Шарлеман, І.М. Щоголів, О.А. Яната та інші.

З'ясовано наявність трьох основних напрямів діяльності ВАТ:

- 1) наукове дослідження та критична оцінка результатів роботи науководослідних установ;
- 2) проведення громадсько-організаційних та
- 3) громадсько-практичних заходів. До структури Товариства входило шість секцій:
 - 1) сільськогосподарської політики та економіки;
 - 2) сільськогосподарської кооперації;
 - 3) сільськогосподарської освіти;
 - 4) рослинництва;
 - 5) буряківництва та
 - 6) тваринництва, робота яких полягала в дослідницькій розробці питань сільськогосподарської економіки, техніки,

сільськогосподарської освіти та використанні результатів науково-дослідної роботи у низці громадсько-практичних заходів.

У ході дослідження з'ясовано основні напрями науково-дослідної роботи Товариства: 1) природно-історичні дослідження (вивчення бур'янів (Волинська філія)); створення метеорологічної станції; 2) дослідження техніки сільського господарства (вивчення місцевих сільськогосподарських культур загалом (Чернігівська філія); та окремих культур, зокрема пшениці (Волинська філія)); створення контрольних-насінневих станцій (Таганрозька, Чернігівська, Миколаївська філії); 3) економічні дослідження (складання статистичного довідника, бюджетні дослідження (Сумська філія)); районування повіту, округу, губернії (Кременчуцька, Сумська філії); 4) постановка експериментів у галузі громадсько-агрономічної роботи (дослідження результативності агрономічної роботи (Кременчуцьке, Чернігівське відділення); організація експериментальної школи, опрацювання планів агрономічних заходів (Роменська філія); створення експериментального агрономічного району (Одеська філія); 5) збір матеріалів з історії розвитку громадсько-агрономічної думки в країні. Досліджено також, що Волинська філія проводила вивчення бур'янів та місцевих сортів пшениці губернії, Чернігівська – досліджувала значення вирощування окремих сільськогосподарських культур для Чернігівщини, Уманська – займалася економічним дослідженням найбільш раціональних форм землекористування та плодозмін на Уманщині.

Встановлено, що до складу Товариства входили також дослідні установи, зокрема Харківська контрольна-насіннева станція, яка вела наукові дослідження. Так, при станції діяв науково-дослідний відділ, що займався розробкою методів дослідження насіння лікарських рослин; методики розрізнення озимої та ярової пшениці; вивченням методів прискореного дослідження насіння на проростання; встановленням норм оцінки насіння для злаків і багаторічних трав; підбором нової літератури з питань контрольної-насінневої справи. Друкувалися праці вчених і фахівців

у цій галузі, зокрема М.М. Кулешова «Методы лабораторного различения озимой и яровой пшеницы», «Современное состояние контрольно-семенного дела заграницей» та ін.

У процесі дослідження встановлено, що організація курсової діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства розпочалася з часу його заснування, а саме у 1920 р., коли від Народного комісаріату земельних справ УСРР (далі – НКЗС УСРР, Наркомзем УСРР) Товариству було передано організовані ще Харківським обласним сільськогосподарським союзом кооперативів курси з насінництва. У подальшому ВАТ вдалося розгорнути курсову роботу з інших напрямів сільського господарства: 1) дослідної справи; 2) тваринництва; 3) організації селянського господарства; 4) насінництва; 5) буряківництва. Курси організовувалися з метою ознайомлення агрономічних працівників із новітніми досягненнями в галузі сільського господарства.

З'ясовано, що у 1923 р. при Всеукраїнському агрономічному товаристві вже діяв курсовий відділ, основним завданням якого була підготовка спеціалістів вищої кваліфікації в різних галузях сільського господарства. У майбутньому планувалася його реорганізація у Вищу академію сільськогосподарських знань. Курси охоплювали у своїй структурі також короткострокові курси (загальні, повторні, додаткові та спеціальні). Курсовий відділ ВАТ через філії керував процесом роботи всіх існуючих сільськогосподарських курсів на території УСРР.

З'ясовано, що згідно з «Положенням про сільськогосподарські гуртки на селі» члени ВАТ організовували їх у селах з метою об'єднання передових господарів для сільськогосподарської самоосвіти, а також виявлення їхніх потреб. Саме сільськогосподарські гуртки виконували роль просвітницького органу на селі: відкривали бібліотеки, проводили публічні лекції тощо.

У травні 1922 р., за ініціативою членів Всеукраїнського агрономічного товариства, було організовано фонд імені С.Ф. Третьякова (1872–1918), в честь заслуг ученого в галузі вітчизняного сільського господарства та

агрономічної науки зокрема. Головним завданням фонду імені С.Ф. Третьякова стало сприяння у підготовці молодих вчених-дослідників, продовжувачів розпочатої дослідником справи галузевого дослідництва.

Виявлено, що Всеукраїнське агрономічне товариство брало участь у створенні першого Всеукраїнського сільськогосподарського музею, рішення про створення якого було прийнято на загальних зборах НКЗС УСРР. Основними завданнями музею визначено: 1) збір, зберігання та вивчення найбільш цінних прикладів ведення сільського господарства та сільськогосподарської промисловості; 2) демонстрування науково-технічних і практичних досягнень у сільському господарстві та сільськогосподарській промисловості для загальних сільськогосподарських навчальних закладів різних ступенів і позашкільної сільськогосподарської освіти; 3) надання консультацій та інструкцій з метою сприяння агрономічній допомозі населенню; 5) проведення культурно-просвітньої роботи у процесі передачі населенню сільськогосподарських знань, при суміжності сільського господарства та промисловості, селянина та робітника, науки і практики.

Товариство видавало щомісячний друкований орган – «Українську сільськогосподарську газету», в якій висвітлювались основні проблеми сільського господарства, галузевої науки, освіти і техніки. З'ясовано, що це було двотижневне видання, в якому обговорювалися питання сільськогосподарської політики, землеустрою, громадської агрономії, сільськогосподарської кооперації, економіки та техніки сільського господарства. Журнал виходив із метою: 1) з'ясування тогочасного стану сільського господарства країни та можливих шляхів його покращення й розвитку; 2) розробки чергових питань сільськогосподарської дійсності та організації агрономічної допомоги населенню; 3) розвитку і вдосконалення громадсько-агрономічної роботи; 4) формування громадсько-агрономічної думки та об'єднання агрономічних сил на ґрунті активної агрономічної роботи. Дописувачами цього періодичного видання стали відомі вчені-аграрії та організатори сільськогосподарської дослідної справи в країні у 20-

х рр. ХХ ст.: М.М. Вольф, С.Є. Дувін, М.А. Єгоров, М.Д. Ємалакі, Б.К. Єнкен, Є.О. Заславський, М.М. Кажанов, І.П. Коротков, М.М. Кулешов, С.П. Кулжинський, В.Ф. Левитський, К.Г. Маньківський, Г.Г. Махов, С.М. Москвичов, П.Г. Найдін, М.З. Резніков, Б.М. Рождественський, В.І. Сазанов, А.Г. Терниченко, О.Ф. Шапошніков, І.О. Широких, І.В. Якушкін та інші.

Розкрито процес ліквідації Всеукраїнського агрономічного товариства, що розпочався фактично ще у 1924-му і закінчився у 1926 р. Основною юридичною причиною закриття ВАТ стало виявлення паралелізму в його роботі з новоствореною Науково-Технічною Секцією (НТС) при профспілковій організації «Всеробітземліс». Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. більшість із організаторів Товариства були репресовані.

Ключові слова: Всеукраїнське агрономічне товариство, Народний комісаріат земельних справ УСРР, рослинництво, тваринництво, контрольно-насінна справа, кооперація, сільськогосподарська економіка, сільськогосподарська дослідна справа, сільськогосподарська наука, сільськогосподарська освіта.

ANNOTATION

Darmoroz T.A. Scientific and promotional activity of the All-Ukrainian Agronomic Society (1920–1926). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.07 «History of science and technique». – National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation is aimed to conduct a comprehensive research of scientific and promotional activities of the All-Ukrainian Agronomic Society (1920–1926) (AUAS, Society), which is legitimately considered the successor of the Kharkiv Society of Agriculture and Agricultural Industry abolished in 1919. The work

consists of Annotations, List of abbreviations, Introduction, four Chapters, General Conclusions, List of References and Annexes. The introduction substantiates the relevance of the research, presents its scientific novelty and practical significance of the results, highlights the correlation with the research topics, defines the aim, the tasks, the subject, the purpose and the methods of the research, its chronological and geographical boundaries. Theoretical and practical significance of the obtained results, personal contribution of the author, practical testing of the research results, publications and structure of the dissertation have also been covered.

For the first time, a comprehensive study of the activities of the All-Ukrainian Agronomic Society has been carried out and the main directions of its activities have been elaborated. As a result of the conducted research, the contribution of the Society to the development of homeland agricultural research, namely, to solving problems of agrarian policy, economy, cooperation, plant growing, beet-growing, animal husbandry, seed control, branch science and education has been assessed. Besides, the process of creation, operation and liquidation of AUAS has been reconstructed, the academic potential of the All-Ukrainian Agronomic Society has been evaluated and the main directions of its promotional and educational work have been defined. The author has successfully improved general approaches to the analysis and systematization of the scientific and organizational activities of the All-Ukrainian Agronomic Society. Furthermore, the ways of using AUAS academic legacy at the present stage of development of agriculture in general and agricultural science in particular have been outlined. As a result, more of valuable archived materials have been made available for the academic community. This research contributes to reconstruction of activities of sectoral societies for the development of national agricultural research. The practical significance of the obtained research outcomes is in that it brings scientific, promotional and educational heritage of the All-Ukrainian Agronomic Society closer to the academic community. The research materials can be useful for generic studies of the history of national agricultural science in

general as well as for specialised courses like «History of Ukraine», «Ukrainian Studies», «History of Agricultural Science», «History of Science and Technology», «Agriculture», «Livestock», «Plant Growing» and others.

It has been found out that activities to establish AUAS started in 1920–1921 and were completed with its formal registration in November 1921. The principal organizational and territorial units of the AUAS became its Branches, for courses or workshops testified only the activities led by the local associated communities, which started to arise in October 1921. Their successive establishment continued until May 1924. It has been proved that in March 1923 there were 18 Branches of the Society. Their number continued to gradually grow, so in January 1924 there were already 28 Branches and by the end of that year there were 40 of them (Balta, Berdyansk, Bila Tserkva, Bogoduhiv (Okhtyrka), Valky, Vovchansk, Volyn, Haisyn, Hola Pier, Donetsk (Bakhmut), Drabiv, Yelysavetgrad, Zaporizhzhia, Iziium, Katerynoslav, Kyiv, Konotop, Korsun, Kremenchug, Kryvy Rih, Kupyansk, Lubny, Mariupol, Mykolaiv, Nizhyn, Novgorod-Siversky, Odesa, Olexandria, Pervomaisk, Podilsk, Poltava, Pryluky, Romny, Sumy, Taganrog, Uman, Kharkiv, Kherson, Cherkasy and Chernihiv).

Unlike the All-Russian Society of Agronomists, which united only professional agronomists, the All-Ukrainian Agronomic Society attracted scholars-agrarians, ordinary agronomists, educators, agricultural research community organizers and peasants. Thus, according to the Charter, AUAS members could be: 1) individuals engaged in scientific research, public-organizational, cultural and educational work in all branches of agriculture and related fields of natural science, economy, agricultural policy, engineering and technology; 2) rural farmers, who contributed to the development of agriculture in the country; 3) persons who could, to a certain extent, be useful to the Society; 4) other societies which objectives were closely related to the AUAS. The financing of the Society consisted of: a) entrance fees; b) annual membership fees; c) earnings from lectures, courses, collections, etc.; d) income from consultations, expertise, etc.; e) subsidies from government, public and

cooperative organizations; f) voluntary donations. The funds of the Society were spent in accordance with the estimates approved by the Delegation Assembly to meet the objectives specified in the Charter.

It has been established that the management bodies of the All-Ukrainian Agronomic Society were: a) All-Ukrainian Delegation Assemblies; b) the Central Council; c) the Central Board; d) the Audit Commission; e) local Branches and their executive bodies (the Board and Authorized Representatives). The All-Ukrainian Delegation Assemblies were the highest governing body of the Society, which managed and directed all its activities. The All-Ukrainian Delegation Assemblies were involved in handling such issues as: election of members to the Council, the Board, the Audit Commission and members of other special commissions and candidates to them; review and approval of the instructions of the Council, the Board and Commissions, as well as instructions on the relationship between the departments among themselves and the central bodies of the Society; annual distribution of funds of the Society; determination of the size and procedure of payment of membership fees; the election of honorary members, terminating memberships in the Society and their re-acceptance again; amendments to the Statute; termination of the Society's operation and closing the Branches.

It has also been established that the Chairman of the Council was K.G. Mankivsky, and of the Board – M.Z. Reznikov. The Board and the Council of the AUAS were engaged in re-establishing organizational links between agronomists of the Ukrainian SSR, uniting them around local and central institutions, clarification of the state of agriculture and agronomy, discussion of the prospects of agricultural policy and forms and principles of agronomic work, and issuing recommendations to the state authorities. The Society was not an association of just agronomists, a professional-corporate organization, but also tried to involve a wide range of specialists in agriculture.

The AUAS consisted of more than 2000 members. The AUAS engaged such leading scholars as S.F. Veselovsky, K.G. Vobliy, P.F. Vovk, M.M. Wolf,

D.O. Giovanni, G.G. Dybold, S.E. Duvin, O.I. Dushechkin, M.A. Yegorov, Ye.O. Zaslavsky, V.V. Kolkunov, I.P. Korotkov, Ya.M. Kuda, M.M. Kuleshov, S.P. Kulzhynsky, I.M. Lebedev, F.I. Levchenko, M.K. Malyushytsky, S.M. Moskvychov, V.O. Onufriyev, A.A. Piontkovsky, V.Ya. Popov, M.Z. Reznikov, V.I. Sazanov, A.O. Sapiegin, V.L. Symyrenko, P.R. Slyozkin, V.M. Soloveichyk, A.G. Ternychenko, M.A. Tyuleniev, V.P. Ustyantsev, O.K. Filipovsky, M.V. Charlemagne, I.M. Shchogoliv, O.A. Yanata and others.

The author found out that AUAS worked on three major directions: 1) scientific research and critical evaluation of research institutions' work; 2) public-organizational and 3) public-practical activities. In terms of its structure, the Society consisted of six Sections: 1) Agricultural Policy and Economics; 2) Farm cooperation; 3) Agricultural Education; 4) Plant Growing; 5) Beetroot growing and 6) Livestock Breeding. The work of these Sections was focused on research and development (R&D) of issues of agricultural economics, engineering, agricultural education and application of the research outcomes in a variety of public-practical activities.

The work done has identified the following major directions of the Society's R&D: 1) natural history studies (study of weeds (Volyn branch)); setting up a meteorological station; 2) research of agricultural engineering (study of local agricultural crops in general (Chernihiv branch) and individual crops, particularly, wheat (Volyn branch)); creation of seed control stations (Taganrog, Chernihiv, Mykolayiv branches); 3) research in economics (statistical directory compilation, budget research (Sumy branch); zoning district, county, province (Kremenchuk, Sumy branch); 4) experimenting in social and agronomic work (agronomic work efficiency assessment (Kremenchuk, Chernihiv offices); setting up of experimental school, planning of agronomic measures (Romenska Branch); establishment of an experimental agronomy area (Odessa branch)); 5) collating of materials on the history of the public-agronomic organisation in the country. It was also found out that Volyn branch carried out research of weeds and local varieties of wheat of the Volyn province. Chernihiv – studied the importance of

growing individual crops for Chernihiv region. The Uman branch was engaged in the economic research of the most profitable and rational forms of land use and fruit rotations in the Uman region.

Additionally, it was established that research institutions, such as Seed Control Station also belonged to the Society. For example, there was a research department at the Kharkiv Seed Control Station which carried out research on the development of methods for the investigation of medicinal plants' seeds, methods of differentiation of winter and spring wheat, development of methods of accelerated seed testing on germination, establishment of norms for estimating cereals' and perennial grasses' seeds, selection of new literature on seed control issues. The Kharkiv Seed Control Station published research papers of specialists in this field, in particular M.M. Kuleshova «Methods of laboratory differentiation of winter and spring wheat», «Modern state of seed control business abroad» etc.

As the researched materials indicate, the All-Ukrainian Agronomic Society launched its educational and training activities at the time of its foundation, namely, in 1920. The USSR People's Commissariat of Land Affairs (hereinafter – NCLA, Narcomzem) passed over to the Society training courses on seed production (later known as High selection courses) that had been initially developed by the Kharkiv Regional Agricultural Union of Cooperatives. Later on, the AUAS elaborated new training courses in other areas of agriculture: 1) research; 2) livestock breeding; 3) farm management; 4) seed science; 5) beet growing. The courses were organized in order to update agronomists with the latest achievements in the field of agriculture.

It was also established that in 1923 a Training Course Department was operating at the All-Ukrainian Agronomic Society. Its main task was to educate and train specialists of the higher qualifications in various branches of agriculture. It was planned to be reorganized at a later time into a Higher Academy of Agricultural Knowledge. The higher courses also provided short-term training courses (general, recurrent, additional and special). The AUAS Training Course

Department managed, through the Society's Branches, activities of all existing agricultural courses throughout the Ukrainian SSR.

The other important finding was that in accordance with the «Regulation on agricultural workshops in the countryside», such workshops were organized by the AUAS members working in the village in order to bring together the most advanced farmers for agricultural self-education, as well as to identify the needs of their farms. It was the agricultural workshops that played the role of educational bodies in villages: they opened libraries, held public lectures, organized youth circles, and so on.

In May 1922, on the initiative of the members of the All-Ukrainian Agronomic Society, a Fund named after S.F. Tretyakov (1872–1918) was organized, in honour of the merits of the scholar in the field of national agriculture in general and agronomic science in particular. The main task of the S.F. Tretyakov Fund was promotion and facilitation of education and training for young scholars, the followers of the agricultural branch research pioneered by S.F. Tretyakov.

It was also established that the All-Ukrainian Agronomic Society took part in the creation of the first All-Ukrainian Agricultural Museum. The decision on the creation of the Museum was taken at a general meeting of the NCLA of the Ukrainian SSR. The main objectives for the Museum were defined as follows: 1) collecting, keeping and studying the most valuable practice in the agricultural field and agricultural industry; 2) showcasing scientific, engineering and applied advancements in agriculture and agricultural industry for general agricultural educational institutions at various levels and extra-curricular agricultural education; 3) providing consulting and agronomic assistance to the population; 4) cultural and educational work with people on agricultural issues as well as on adjacent topics for agriculture and industry, farmers and workers, science and practice.

The Society had its own monthly publication – «The Ukrainian Agricultural Bulletin», which highlighted the main topical issues of agriculture, branch

science, education and technology. The study has clarified that it was a biweekly magazine devoted to issues of agricultural policy, land management, public agronomy, agricultural co-operation, economics and agricultural technology. The AUAS publication was aimed at: 1) clarification of the state of then agriculture and potential ways for its improvement and development; 2) development of topical issues of real agricultural sector and the organization of agronomic assistance to the population; 3) development and improvement of socio-agronomic work; 4) shaping of public-agronomic vision and uniting of agronomic resources on the basis of active agronomic work. Thus, the authors of this periodical were famous agricultural scientists and agricultural research leaders in the country in the 20's of the 20-th century: M.M. Wolf, S.E. Duvin, M.A. Yegorov, M.D. Yemalaki, B.K. Yenken, E.O. Zaslavsky, M.M. Kazanov, I.P. Korotkov, M.M. Kuleshov, S.P. Kulzhinsky, V.F. Levitsky, K.G. Menkovsky, G.G. Makhov, S.M. Moskvichov, P.G. Naydin, M.Z. Reznikov, B.M. Rozhdestvensky, V.I. Sazanov, A.G. Ternychenko, M.F. Shaposhnikov, I.O. Shyrokykh, I.V. Yakushkin and others.

The process of closing down the All-Ukrainian Agronomic Society, which actually started back in 1924 and completed in 1926, has also been investigated and described. The main legal reason for the AUAS closure was the functional parallelism with the newly established Scientific and Technical Section at the trade union body «Vserobitzemlis». At the end of the 20's of the twentieth century most of the AUAS organizers were repressed.

Key words: All-Ukrainian Agronomic Society, People's Commissariat of Land Affairs of the Ukrainian SSR, plant growing, animal husbandry, seed control matters, cooperation, agricultural economics, agricultural research, agricultural science, agricultural education.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство як науково-організаційне та просвітницьке об'єднання в галузі сільського господарства УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. *Вісник аграрної історії*. 2015. № 11–12. С. 268–275.

2. Дармороз Т. А. Науково-організаційна діяльність секцій Всеукраїнського агрономічного товариства в процесі вивчення сільськогосподарської дійсності (1922–1925 рр.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Сер.: Історія науки і техніки. Харків : НТУ «ХПІ». 2015. № 63 (1172). С. 24–30.

3. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство (1920–1925) : історіографія питання та джерельна база дослідження. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 9. С. 123–129.

4. Дармороз Т. А. Відділення Всеукраїнського агрономічного товариства як територіально-організаційні осередки (1921–1924 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спец. вип. 34. С. 161–169.

Стаття в зарубіжному науковому виданні

5. Дармороз Т. А. Просвітницька та популяризаторська діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925). *The Caucasus : scientific journal of Academic research. Southern Caucasus*, 2016. Vol. 15. Issue 05 (September-December). P. 4–8.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Дармороз Т. А. Науково-дослідна діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925 рр.). Роль молодих вчених в аграрній науці : Україна і світ : *Всеукраїнський молодіжний форум* : зб. матеріалів, м. Київ, 20 лют. 2015 р. / НААН, ННСГБ, ННЦ «ІАЕ», Рада молодих вчених НААН ; уклад. А. В. Бальян, Т. Р. Грищенко. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2015. С. 26–27.

7. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство як приклад

науково-просвітницького та організаційно-господарського об'єднання у вітчизняній галузі сільського господарства (1920–1925 рр.). *Аграрна наука і освіта в Україні : історичний екскурс, сучасна парадигма, стратегія розвитку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. у рамках І-го наук. форуму «Науковий тиждень у Крутах – 2016», с. Крути, Чернігів. обл., 25 берез. 2016 р. / ДС «Маяк» ІОБ НААН. Ніжин : вид. Лисенко М. М., 2016. С. 54–56.

8. Дармороз Т. А. Фонд імені С. Ф. Третякова при Всеукраїнському агрономічному товаристві (1922–1925). *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 85-річчю Нац. акад. аграр. наук України, віковим ювілеєм появи Панфільської дослід. ст. ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Дослід. ст. лікарських рослин Ін-ту агроекології і природокористування НААН, 150-річчю від дня народж. проф. С. Л. Франкфурта, «Міжнар. року зернобобових», оголошеному рішенням Генеральної Асамблеї ООН, 15-річчю створення Ін-ту історії аграр. науки, освіти та техніки ННСГБ НААН й 10-річчю виходу електрон. наук. фах. вид. – міжвід. темат. зб. «Історія науки і біографістика», м. Київ, 16 трав. 2016 р. / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Ін-т кормів та сіл. госп-ва Поділля НААН [та ін.] ; редкол. : В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця, 2016. С. 88–91.

9. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство (1920–1925) : сучасна історіографічна доба. *Модернізація науково-технологічної політики України* : матеріали Двадцять першої Всеукр. наук. конф. молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, м. Київ, 15 квіт. 2016 р. Київ, 2016. С. 51–53.

10. Дармороз Т. А. Науковий потенціал Всеукраїнського агрономічного товариства. *Актуальні питання історії науки і техніки* : матеріали 15-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2016 р. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ; Ін-т досл. наук.-тех.

потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України ; Акад. наук вищої освіти України [та ін.]. Київ, 2016. С. 89–92.

11. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство – ініціатор першого в УСРР Всеукраїнського сільськогосподарського музею (1923). *Професор С. Л. Франкфурт (1866–1954) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 18 листоп. 2016 р. / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Миронівський ін-т пшениці ім. В. М. Ремесла [та ін.] ; уклад. В. А. Вергунов, О. А. Демидов, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко ; редкол. : В. А. Вергунов (голова). Київ : ТОВ «Наш формат», 2016. Ч. 2. С. 146–149.

12. Дармороз Т. А. Виставкова діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1923 р.). *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XII Міжнар. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, м. Київ, 19 трав. 2017 р. / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Рада молодих вчених НААН [та ін.] ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко ; редкол. : В. А. Вергунов (голова). Київ : ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017. С. 72–73.

13. Дармороз Т. А. Контрольно-насіннева справа у межах діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.). *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 7–8 груд. 2018 р. Дніпро : НО «Відкрите суспільство», 2018. С. 10–13.

14. Дармороз Т. А. Зарубіжний досвід вчених, співробітників Всеукраїнського агрономічного товариства у галузі мікробіології та контрольно-насінневої справи (1923–1924 рр.). *Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 14–15 груд. 2018 р. Київ, 2018. С. 17–21.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	22
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	29
1.1. Ступінь наукової розробки проблеми.....	29
1.2. Характеристика джерельної бази дослідження.....	37
1.3. Методологія дослідження.....	42
РОЗДІЛ 2. НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ВНЕСОК ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА У РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ГАЛУЗЕВОЇ НАУКИ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ (1920–1926 рр.).....	50
2.1. Створення, персональний склад та ліквідація Всеукраїнського агрономічного товариства.....	50
2.2. Дослідження Всеукраїнським агрономічним товариством проблем сільськогосподарської політики, економіки, кооперації, галузевої освіти, рослинництва, буряківництва, тваринництва та контрольно-насінневої справи.....	84
РОЗДІЛ 3. ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА.....	121
3.1. Функціонування курсів, сільськогосподарських гуртків та фонду імені С.Ф. Третьякова при Всеукраїнському агрономічному товаристві.....	121
3.2. Музейно-виставкова, видавнича та науково-громадська справа Всеукраїнського агрономічного товариства.....	137

РОЗДІЛ 4. МЕРЕЖА ВІДДІЛЕНЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА.....	155
4.1. Організаційна складова діяльності філій Всеукраїнського агрономічного товариства.....	155
4.2. Характеристика роботи мережі відділень Всеукраїнського агрономічного товариства.....	168
ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВАТ, Товариство	Всеукраїнське агрономічне товариство
ВТН	Всеукраїнське товариство насінництва
Всеробітземліс	Всеросійська спілка робітників землі і лісу
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГЗУ	Губернське земельне управління
Держплан	Державний плановий комітет
ДПУ	Державне політичне управління
Наркомзем, НКЗС	Народний комісаріат земельних справ
Наркомосвіта	Народний комісаріат освіти
Наркомпрод	Народний комісаріат продовольчих справ
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НТС	Науково-Технічна Секція
РНК	Рада Народних Комісарів
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СГНКУ	Сільськогосподарський науковий комітет України
Укрвиставком	Український виставковий комітет
Укрсільбанк	Український сільськогосподарський банк
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦК КП(б)У	Центральний Комітет Комуністичної Партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми. За сучасних умов державотворення в Україні особливої актуальності набувають історичні дослідження, присвячені становленню й розвитку дослідної справи, зокрема в сільськогосподарській галузі. Одним із феноменів у розвитку аграрної науки стало функціонування галузевих товариств, діяльність яких на українських теренах була досить поширеною в дореволюційний період (1828–1917 рр.). Найбільш відомими вважалися: Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії (з 1828 р.); Полтавське товариство сільського господарства (з 1865 р.); Харківське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (з 1868 р.), Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (з 1876 р.) та Київське агрономічне товариство (з 1909 р.). Такі об'єднання виникали з приватної ініціативи та діяли за принципом саморегулювання. Станом на 1890 р. на українських землях налічувалося близько 20 галузевих об'єднань, що своєю діяльністю, окрім обслуговування заможних господарів, сприяли розвитку вітчизняного сільського господарства та сільськогосподарської науки зокрема.

У радянський період у зв'язку зі встановленням нової влади та запровадженням соціалістичної політики такі об'єднання були ліквідовані як прояв «буржуазного» ладу. Але, незважаючи на це, на початку 20-х рр. група харківських учених, агрономів, сільських господарів, які прагнули сформувати науково-громадське середовище, що своєю діяльністю сприяло б відродженню та подальшому розвитку сільського господарства, дослідної справи, галузевої науки й освіти в країні, створили на зразок колишніх угруповань Всеукраїнське агрономічне товариство (ВАТ, Товариство), що фактично стало продовжувачем діяльності ліквідованого Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Після революційних подій та громадянської війни заснування такого об'єднання стало особливо актуальним. Ця ідея набула

підтримки в державних органах влади, зокрема Народного комісаріату земельних справ (Наркомзему) УСРР. Головною метою діяльності Товариства стало «об'єднання на ґрунті громадсько-агрономічних, народно-господарчих та науково-технічних інтересів усіх працюючих в агрономічній сільськогосподарській сфері на Україні».

За час існування на території УСРР Товариство створило близько 40 філій. До складу ВАТ входило понад 2000 членів. На відміну від Всеросійського товариства агрономів, що об'єднувало лише агрономів-професіоналів, Всеукраїнське агрономічне товариство залучало до співпраці вчених-аграріїв, рядових агрономів, педагогів, організаторів сільськогосподарської дослідної справи, селян.

Наявність невеликої кількості історіографічних праць, що недостатньою мірою відтворюють діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства, свідчить про те, що проведене дослідження сприятиме збереженню національної пам'яті, персоніфікації історії сільськогосподарської науки, освіти, використанню досягнень Товариства у сучасних галузях сільського господарства: економіці, рослинництві, тваринництві, контрольно-насіннєвій справі тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до загального напрямку наукових досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою частиною наукових тем: «Концептуальні та методологічні основи науково-інформаційного забезпечення інноваційного розвитку аграрної науки в умовах євроінтеграційних процесів» (номер державної реєстрації 0116U002099) і «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U002103).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в

проведенні цілісного науково-історичного аналізу теоретичної та практичної діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства, його внеску в розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, науки та освіти у 1920–1926 рр.

Для досягнення поставленої мети передбачалося вирішення таких основних задач дослідження:

- проаналізувати стан наукової розробки теми дослідження, рівень його джерельного забезпечення, обґрунтувати методологічні засади;
- відтворити процес створення, ліквідації та науковий потенціал ВАТ;
- дати комплексну оцінку внеску Всеукраїнського агрономічного товариства у розвиток різних сфер сільського господарства, галузевої науки й освіти в УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст.;
- узагальнити основні напрями популяризаторської та просвітницької діяльності ВАТ;
- розкрити особливості функціонування мережі відділень Товариства.

Об'єктом дослідження є становлення і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в 1920–1926 рр.

Предмет дослідження – науково-організаційна, громадська, популяризаторська та просвітницька діяльність ВАТ.

Хронологічні межі дослідження охоплюють весь період діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.).

Територіальні межі дослідження окреслюються адміністративними кордонами колишньої УСРР.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизмі, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності. Важливе значення надається застосуванню загальнонаукових (аналіз, синтез, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний)

та історичних методів (історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний, персоніфікації). У процесі дослідження використано також методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та розробці проблеми, яка до цього часу не одержала всебічного й об'єктивного висвітлення в історії української сільськогосподарської дослідної справи, науки та освіти.

Дисертантом *вперше*: 1) проведено комплексне дослідження діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства; 2) виділено основні напрями роботи ВАТ; 3) здійснено оцінку внеску Товариства в розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, а саме у вирішення проблем аграрної політики, економіки, кооперації, рослинництва, буряківництва, тваринництва, контрольної-насіннової справи, а також галузевої науки й освіти; 4) відтворено процес створення, діяльності та ліквідації ВАТ; 5) відображено науковий потенціал Всеукраїнського агрономічного товариства; 6) розкрито основні напрями популяризаторської та просвітницької роботи Товариства; 7) надано характеристику діяльності мережі філій ВАТ.

У процесі проведення дисертаційного дослідження *удосконалено* загальні підходи щодо аналізу науково-організаційної діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства; запроваджено до наукового обігу нові архівні матеріали.

Отримав подальший розвиток напрям наукової роботи з відтворення діяльності галузевих товариств у розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у наближенні до наукової громадськості наукових, популяризаторських та просвітницьких надбань Всеукраїнського агрономічного товариства. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць із історії вітчизняної сільськогосподарської науки загалом, а також у навчальному

процесі при вивченні спецкурсів «Історія України», «Українознавство», «Історія сільськогосподарської науки», «Історія науки і техніки», «Сільське господарство», «Тваринництво», «Рослинництво» та ін.

Особистий внесок здобувача в розробку теми дослідження полягає в обґрунтуванні мети, завдань, джерелознавчих і методологічних засад та виявленні нових документів та архівних матеріалів про науково-популяризаторську діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.). Проведено аналіз наукової і просвітницької діяльності Товариства та систематизовано її за основними напрямками. Наукові результати дослідження отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові положення та висновки дослідження представлені в доповідях на таких конференціях та форумах: Всеукраїнському молодіжному форумі «Роль молодих вчених в аграрній науці: Україна і світ» (м. Київ; 20 лютого 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції (у рамках I-го наукового форуму «Науковий тиждень у Крутах – 2016») «Аграрна наука і освіта в Україні: історичний екскурс, сучасна парадигма, стратегія розвитку» (с. Крути, Чернігівська область; 25 березня 2016 р.); Двадцять першій Всеукраїнській науковій конференції молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів «Модернізація науково-технологічної політики України» (м. Київ; 15 квітня 2016 р.); XI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ; 16 травня 2016 р.); 15 Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ; 29 вересня – 1 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Професор С.Л. Франкфурт (1866–1954) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження)» (м. Київ; 18 листопада 2016 р.); XII Міжнародній конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ; 19 травня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку

суспільних наук у XXI столітті» (м. Дніпро; 7–8 грудня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (м. Київ; 14–15 грудня 2018 р.).

Публікації. Основні результати дисертації знайшли відображення у 14 наукових працях, з яких 4 статті у наукових фахових виданнях, що входять до переліку МОН України, 1 публікація в зарубіжному науковому виданні, 9 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій і форумів.

Структура та обсяг дисертації висвітлює тематику наукового дослідження та відповідає поставленій меті й конкретним завданням, зорієнтована на цілісне, взаємопов'язане висвітлення проблем, сукупність яких узгоджується з предметом дослідження. Дисертаційна робота складається з анотацій, переліку умовних позначень, вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел (242 найменування) та 12 додатків. Повний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з них основного тексту – 168, у т. ч. 13 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь наукової розробки проблеми

Одним з основних завдань дисертаційного дослідження стало здійснення історіографічного аналізу наявних праць про Всеукраїнське агрономічне товариство, що діяло на території Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) упродовж 1920–1926 рр. [59, с. 123–129]. У даному підрозділі проведено деталізований аналіз історіографічних праць, у результаті якого за хронологічним принципом умовно виділено два часові періоди: радянський (1920–1991 рр.) та сучасний (1991 р. – донині). За предметно-тематичним принципом історіографічні праці поділено на групи: роботи, що безпосередньо присвячені розгляду багатогранної діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства, та роботи, в яких опосередковано, побіжно, у контексті дослідження іншої проблеми згадується про функціонування Товариства.

Радянський період представлений наявністю невеликої кількості праць. Одні з перших згадок про організацію Товариства восени 1920 р. знаходимо у періодичних друкованих органах Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ), зокрема в «Бюлетені Сільськогосподарського наукового комітету України» за 1921 р. [43, с. 32–33] та «Віснику сільськогосподарської науки» за 1922 р., де висвітлювалися процес створення та основні напрями діяльності ВАТ, приділено особливу увагу його першим здобуткам [1, с. 37–38]. В інших повідомленнях цього ж журналу за 1923 р. подано розгляд плану діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства [222, с. 291] та інформацію про співпрацю його з СГНКУ [54, с. 51]. В замітці у «Віснику Народного комісаріату земельних справ УСРР» за 1925 р. згадується про ліквідацію ВАТ [107, с. 117].

У когорті науковців сучасної доби, які займалися дослідженням суто цього питання, можна назвати В.Г. Шарпато, В.І. Марочка, С.О. Білана, праці яких присвячені процесу створення, функціонування, дорадчій діяльності, ліквідації, а також подальшій долі вчених – членів Товариства [60, с. 51–53]. Так, важливою з точки зору сучасної вітчизняної історіографії є узагальнююча стаття професора В.Г. Шарпато «Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр.: програма, завдання, персоналії» (2011) [239, арк. 134–142]. У ній автор детально висвітлює процес створення та функціонування Товариства, що займалося науково-дослідною, громадсько-організаційною та культурно-просвітницькою роботою, забезпечивши до певної міри відродження сільського господарства в скрутні часи його занепаду. Вчений підтверджує, що на даний час не існує комплексних робіт із цієї теми. У своєму дослідженні автор використав матеріали архівних фондів Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств «Сільський Господар», Народного комісаріату земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР, НКЗС УСРР) Українського сільськогосподарського банку (Укрсільбанк), періодичних видань.

На думку В.Г. Шарпато, історія становлення Всеукраїнського агрономічного товариства віддзеркалює повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції, яка в умовах соціально-економічної скрути та реорганізації системи освіти обрала шлях мирних взаємовідносин із радянською владою, працюючи в науково-дослідних станціях, господарських органах та державних установах. Учений зазначає, що «погромні» статті почали друкуватися на початку 30-х рр. ХХ ст., у яких «розвінчувалася» політика й практика «кондратьєвщини», тобто економічної теорії М.Д. Кондратьєва, а насправді відбувалася «чистка» рядів колишніх членів ВАТ. На переконання автора, дослідники історії аграрних відносин в Україні 20-х рр. ХХ ст. оминають цей аспект, а деякі з них виокремлюють навіть «аграрну інтелігенцію», обмежуючись висвітленням діяльності сільських агрономів, навіть не згадуючи про

створення та функціонування цього Товариства в Україні.

Професор В.Г. Шарпаций при огляді газетних та журнальних публікацій членів ВАТ у 20-х рр. ХХ ст. засвідчує їхню активну громадянську позицію та достатньо високий рівень наукової кваліфікації, а також конкретну прикладну діяльність Товариства. Багатогалузеве спрямування статей і книг, які належали членам ВАТ, не дозволило досліднику здійснити їх повний і системний аналіз, тому він наголошує, що це має бути предметом спеціального методологічно-історіографічного дослідження.

Наприкінці статті автор робить висновок, що Всеукраїнське агрономічне товариство стало «об'єктом ідеологічного, політичного та кримінального переслідування. Довкола Товариства зібралася еліта сільськогосподарської науки, яка займалася питаннями агрономії, ветеринарії, зоології, дбаючи про селекцію рослинництва і тваринництва, тому їхня діяльність була конструктивною й рекреаційною, а не «капіталістично-реставраційною». Вона діяла в умовах відносного економічного лібералізму, притаманного для непу, тому до неї ставилися тоді спокійно, а наприкінці 20-х рр. унеможливили будь-яке повернення до самодіяльних форм організації та консолідації агрономічних сил в Україні»¹ [239, с. 140–141].

Деякі фрагменти з історії створення ВАТ знаходимо в узагальнюючій статті дослідника історії кооперативного руху в Україні другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., аграрних відносин, голоду-геноциду 1932–1933 рр. та масових політичних репресій в Україні професора В.І. Марочка «Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору» (1998) [132, с. 96–104], що стосується проведення судового процесу над «шкідниками» у сільському господарстві, тобто колишніми членами української агрономічної

¹ Шарпаций В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр. : програма, завдання, персоналії. *Гілея*. 2011. Вип. 50. С. 134–142.

організації. У праці розкривається науково-організаційна робота ВАТ на теренах УСРР та подальша доля її очільників, більшість з яких звинувачувалися каральними органами у так званій «контрреволюційній діяльності».

Автор надає деякий аналіз науково-практичних результатів діяльності Товариства. Так, згідно з його думкою, на засіданнях ВАТ висловлювалися «досить цікаві і слухні думки»² [132, с. 98]. У статті знаходимо відомості про процес переслідування вчених-аграріїв, членів Товариства у 30-х рр. ХХ ст. Так, 13 березня 1928 р. відбулося засідання комісії з підготовки до проведення Всеукраїнської агрономічної конференції, до складу якої увійшли: М.Н. Демченко, П.П. Любченко, К.С. Тараненко, М.О. Скрипник, О.Г. Шліхтер. Саме тоді було прийнято рішення про заборону діяльності колишніх галузевих об'єднань [132, с. 97]. До речі, дослідник зазначає, що вчені-аграрії, які входили до складу ВАТ, а згодом звинувачені в причетності до «шкідницької» організації, не виступали проти колгоспів, хоч і не були їх палкими прихильниками [132, с. 98].

У науковій статті доктора історичних наук С.О. Білана «Діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства та його роль у розвитку дорадництва в Україні» (2014) розкриваються особливості процесу, що відображають питання створення та діяльності сільськогосподарських товариств на українських землях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і спектру послуг, який вони надавали протягом порівняно нетривалого терміну існування своїм членам – сільськогосподарським виробникам, та займали важливу нішу в середовищі суб'єктів аграрного господарювання [8]. Автором розглянуто просвітницьку діяльність сільськогосподарських товариств (на прикладі Всеукраїнського агрономічного товариства), що сприяло поширенню передових агрономічних знань і розвитку дорадництва в країні. Учений підкреслює, що тісна співпраця ВАТ з органами

² Марочко В. І. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2(6/7). С. 96–104.

самоврядування, державне фінансування більшості науково-дослідних установ і освітніх закладів, створених при ньому, свідчать про значний внесок у вирішення найактуальніших аграрних регіональних проблем та оптимальну форму впровадження кращих наукових розробок у виробництво. Завдяки поглибленим дослідженням науковців Товариства з окремих напрямів сільськогосподарської науки відбувався процес формування вузькогалузевих дисциплін, становлення й розвитку нових наукових центрів та шкіл, що сприяло поширенню дорадництва в УСРР [8, с. 183].

У наукових працях академіка НААН В.А. Вергунова згадується про початок функціонування Всеукраїнського агрономічного товариства в листопаді 1920 р. як правонаступника Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. У роботі автора «Полтавське дослідне поле та становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві)» (2009) йдеться про те, що Всеукраїнське агрономічне товариство засновувалося в листопаді 1920 р. Під його егідою наприкінці року був скликаний Перший агрономічний з'їзд у Харкові для «...потреби у вільному об'єднанні діячів агрономічної допомоги населенню та сільських господарів... Майже через два роки після заснування Товариство стало досить дієвим і, головне, впливовим важелем становлення основ тепер вже для потреб радянського сільського господарства через 10-місячні курси з насінництва, сільськогосподарської дослідної справи, скотарства і особливо організації селянських господарств. На кінець 1921 р. ВАТ налічувало 206 членів і почало видавати власний періодичний друкований орган – «Українську сільськогосподарську газету»³ [12, с. 59–63].

³ Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле та становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві). Київ, 2009. С. 59–63. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 28).

На сторінках авторської монографії «Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект» (2012) учений наводить витяг із допиту С.Ф. Веселовського, де говориться, що харківські учені-агрономи «переважно до революції були скупчені біля Харківського товариства сільського господарства, на чолі якого стояв Кузнецов С.М. Потім вони зорганізували агрономічне товариство у Харкові, що скорочено звалось ВАО. Керівники ВАО були тісно зв'язані і з НКЗС, а т.т. М.З. Резніков і М.М. Вольф відали справами СГНКУ»⁴ [14, с. 117–118].

У праці «Професор Борис Карлович Єнкен (1873–1943) : нарис життя та творчої діяльності» (2014) вченим приведено розгляд історії створення і діяльності Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, наведено внутрішньо-організаційну схему та персональний склад цього об'єднання, що в більшості випадків є подібною зі структурною організацією Всеукраїнського агрономічного товариства, що підтверджує факт правонаступності [13, с. 23].

У монографії вченого «Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Ч. 1. Творці та розбудовники (біографічні нариси)» (2019) наводяться біографічні відомості про членів ВАТ, зокрема: П.О. Бичихіна [11, с. 36–40], М.М. Вольфа [11, с. 104–110], Д.О. Джованні [11, с. 152–155], О.І. Душечкіна [11, с. 190–197], М.А. Єгорова [11, с. 215–221], М.Ф. Іванова [11, с. 255–258], В.В. Колкунова [11, с. 293–300], М.М. Кулешова [11, с. 339–344], С.П. Кулжинського [11, с. 344–350], Г.Г. Махова [11, с. 364–369], Б.М. Рождественського [11, с. 440–443], В.І. Сазанова [11, с. 446], П.Р. Сльозкіна [11, с. 467–471], А.Г. Терниченка [11, с. 506–509], М.О. Тюленєва [11, с. 540–545], В.П. Устьянцева [11, с. 546–551], В.Я. Юр'єва [11, с. 580–584], О.А. Янати [11, с. 584–589], а також

⁴ Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект. Київ : Аграр. наука, 2012. С. 117–118. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).

інформація про роботу Ревізійної комісії ВАТ щодо несправедливих звинувачень і виправдання діяльності вченого-аграрія О.М. Засухіна [11, с. 246] та створення Всеукраїнським агрономічним товариством у 1922 р. фонду ім. С.Ф. Третьякова для підтримки студентів Харківського сільськогосподарського інституту ім. Х. Раковського, які присвятили своє життя вивченню сільськогосподарської дослідної справи [11, с. 516].

Дослідниця періодичних агрономічних видань в Україні 20–30-х років ХХ ст. О.П. Анікіна у своїй праці «Періодичні видання сільськогосподарських товариств в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття як джерелознавча база наукових досліджень» (2001) згадує про заснування Всеукраїнського агрономічного товариства та «Української сільськогосподарської газети» [4, с. 65–66]. У статті М.В. Присяжнюка «Сільськогосподарська періодика в Україні: історичний екскурс (20-ті рр. ХХ ст.)» (2010) також згадується факт існування на українських землях цього Товариства [189]. Кандидат сільськогосподарських наук Х.М. Піпан у своїй праці «Розвиток насінництва в Україні у період діяльності Сільськогосподарського наукового комітету (1918–1927)» (2011) наводить відомості про організацію курсів насінництва при ВАТ [181, с. 17].

Науковець Т.С. Цьомра окремо вивчала питання про участь Товариства в еволюції агрономічно-громадського руху [238]. В.В. Кушлакова при вивченні діяльності Харківського наукового товариства згадує про функціонування Всеукраїнського агрономічного товариства в м. Харкові і висловлює своє судження про те, що це була лише вузькоспеціалізована науково-громадська організація, яка не поєднувала в собі всі галузі аграрної науки і не ставила за мету поєднати розрізнені наукові сили сільського господарства України [106].

У наукових працях дослідників дорадчої діяльності у вітчизняній галузі сільського господарства професора В.В. Клочана «Формування та розвиток системи інформаційно-консультаційного забезпечення аграрної сфери в Україні» (2012) та доцента Л.М. Крот «Проблеми та перспективи

фінансування дорадчої діяльності в аграрній сфері України» (2013) наголошується, що в 20-ті рр. ХХ ст. велику роль у пропаганді та поширенні сільськогосподарських знань відігравали сільськогосподарські товариства, що існували на той час в УСРР, серед яких називається й Всеукраїнське агрономічне товариство [93; 104, с. 92–96].

Додатковим історіографічним джерелом стали матеріали монографії професора І.С. Бородай «Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки» (2012) [9] щодо тогочасного стану племінної справи у країні та продовження ведення Всеукраїнським агрономічним товариством племінної книги великої рогатої худоби [235]. У наукових статтях дослідників – О.В. Десятнікова і О.М. Мовчана, відповідно «Діяльність професійної спілки «Всеробітземліс» по захисту прав найманих робітників у сільському господарстві України у період НЕПу» (2008) [70] і «Всеробітземліс» (2003) [133] віднайдено інформацію про діяльність Всеросійської спілки робітників землі і лісу «Всеробітземліс», створеної в УСРР у травні 1920 р., функціонування Науково-Технічної Секції при якій стало фактично причиною закриття Всеукраїнського агрономічного товариства.

За період з 2015-го по 2018 р. авторкою дисертаційного дослідження про діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.) видано 14 наукових праць, з яких 4 статті – у наукових фахових виданнях, що входять до переліку МОН України, 1 публікація в зарубіжному науковому видання, 9 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій і форумів (додаток А).

Отже, історіографія є багатоплановою за тематикою досліджень і рівнем опрацювання проблеми. Разом із тим, як показує історіографічний аналіз знайдених праць, до цього часу не проведено комплексного наукового дослідження.

1.2. Характеристика джерельної бази дослідження

У даному підрозділі проаналізовано широке коло джерел, насамперед, архівні документи та матеріали; публікації у засобах масової інформації; наукові та науково-популярні праці вчених – членів Всеукраїнського агрономічного товариства. Основою джерельної бази дисертаційного дослідження стали матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України): ф. 90 «Всеукраїнське агрономічне товариство», ф. 27 «Народний комісаріат земельних справ УСРР», а також Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Виявлений широкий спектр архівних документів забезпечив усебічне дослідження теоретичної та практичної діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства, внеску його в розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, науки та освіти у 1920–1926 рр. У дисертаційній роботі використано матеріали з ф. 90 (ЦДАВО України), що охоплюють великий масив документів щодо діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства впродовж 1920–1926 рр., зокрема: Статут Товариства; програму Всеукраїнської агрономічної наради; протоколи засідань Центральної ради, Центрального правління, Ревізійної комісії, секцій ВАТ і нарад агрономів; плани, звіти, доповідні записки Товариства про діяльність його відділень (Бердянського, Богодухівського (Охтирського), Валківського, Вовчанського, Волинського, Гайсинського, Донецького, Драбівського, Єлисаветградського, Запорізького, Ізюмського, Катеринославського, Київського, Конотопського, Корсунського, Кременчуцького, Куп'янського, Лубенського, Маріупольського, Миколаївського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Первомайського, Подільського, Полтавського, Прилуцького, Роменського, Сумського, Таганрозького, Уманського, Херсонського, Черкаського, Чернігівського); листування з Раднаркомом, наркоматами, редакцією газети «Комуніст»,

Всеукраїнським і губернським виставковими комітетами, дослідними станціями, відділеннями Товариства з питань підготовки до першої Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки у Москві в 1923 р., звіти про роботу Харківської контрольно-насінневої станції і хімічної лабораторії, агрономічні лекції, доповіді з господарських та фінансових питань, матеріали про ліквідацію Товариства тощо [59, с. 123–129].

Так, з ф. 90 «Всеукраїнське агрономічне товариство» проаналізовано та вперше введено до наукового обігу 151 архівний документ, серед яких: акти, особові анкети, різноманітні відомості, протоколи, витяги з протоколів, вхідна та вихідна кореспонденція, доповідні записки, журнали засідань, звіти, особові, відпускні посвідчення членів, постанови державних органів влади, плани, положення, програми, проекти, списки членів, статuti, штатні розписи тощо.

У результаті дослідження використано матеріали із 40 справ: 1) спр. 1 «Регистрация Устава ВАО» (1923 р.) [18; 45; 184; 195; 233]; 2) спр. 2 «Бердянское отделение ВАО» (1923–1924 pp.) [208]; 3) спр. 2 «Общие собрания Всеукраинского агрономического общества (протоколы, публикации, повестки)» (1924 р.) [111; 112; 113; 115; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 165; 166; 167; 168; 169; 170; 171; 172; 173; 176; 177; 178; 179; 180]; 4) спр. 2 «Списки членов филиалов Всеукраинского агрономического общества» (1924 р.) [223]; 5) спр. 3 «Волынское отделение ВАО» (1922–1923 pp.) [146; 174]; 6) спр. 3 «Уманский филиал ВАО» (1923–1924 pp.) [5; 6]; 7) спр. 4 «Валковское отделение ВАО» (1922–1923 pp.) [10; 142]; 8) спр. 4 «Драбовское отделение ВАО» (1924 р.) [214]; 9) спр. 5 «Волчанское отделение ВАО» (1922–1924 pp.) [145]; 10) спр. 6 «Донецкое отделение ВАО» (1923–1924 pp.) [91]; 11) спр. 7 «Купянский филиал ВАО» (1922–1924 pp.) [47]; 12) спр. 7 «Черкасское отделение ВАО» (1923–1924 pp.) [206; 207]; 13) спр. 8 «Екатеринославское отделение ВАО» (1922–1923 pp.) [147]; 14) спр. 8 «Подольское отделение

ВАО» (1922–1923 гг.) [153]; 15) спр. 9 «Сумское отделение ВАО» (1922–1923 гг.) [213; 218; 226]; 16) спр. 10 «Переписка редакции «Украинской сельскохозяйственной газеты» ВАО о распространении изданий» (1921–1922 гг.) [17; 19; 20; 21; 23; 24; 26; 139]; 17) спр. 10 «Изюмское отделение ВАО» (1923–1924 гг.) [199]; 18) спр. 10 «Переписка ВАО с Контрольно-химической станцией и химической лабораторией» (1924 г.) [15; 16; 76; 78; 196; 209; 242]; 19) спр. 11 «Переписка ВАО с Наркомземом УССР и программа Всеукраинского агрономического совещания» (1924 г.) [25; 190]; 20) спр. 12 «Конотопский филиал ВАО» (1923–1924 гг.) [83]; 21) спр. 13 «Нежинский филиал ВАО» (1923–1924 гг.) [197; 203]; 22) спр. 14 «Первомайский филиал» (1923 г.) [200]; 23) спр. 15 «Роменское отделение ВАО» (1923 г.) [225]; 24) спр. 16 «Херсонское отделение ВАО» (1923–1924 гг.) [211]; 25) спр. 17 «Гайсинский филиал ВАО» (1923–1924 гг.) [202]; 26) спр. 17 «Повестки Всеукраинского агрономического общества» (1924 г.) [22; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 192]; 27) спр. 18 «Богодуховский (Ахтырский) филиал ВАО» (1923–1924 гг.) [40; 108; 144;]; 28) спр. 18 «Материалы по ликвидации Всеукраинского агрономического общества» (1924–1925 гг.) [3; 77; 114; 136; 198; 201; 204; 205; 210]; 29) спр. 19 «Программы, сметы и отчеты секций перед Правлением ВАО» (1923 г.) [86; 185]; 30) спр. 20 «Финансовый отчет ВАО» (1923 г.) [241]; 31) спр. 21 «Николаевское отделение ВАО» (1923 г.) [152]; 32) спр. 22 «Таганрогское отделение ВАО» (1923–1924 гг.) [154; 228]; 33) спр. 23 «Елисаветградское отделение ВАО» (1923–1924 гг.) [148]; 34) спр. 24 «Черниговское отделение ВАО» (1923 г.) [143]; 35) спр. 25 «Журналы заседаний Выставочного комитета ВАО, циркуляры и переписка о подготовке к Всесоюзной сельскохозяйственной выставке» (1923–1924 гг.) [44; 46; 135; 194; 215]; 36) спр. 27 «Удостоверения, выданные сотрудникам Всеукраинского агрономического общества» (1923 г.) [94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128; 129; 130; 141]; 37) спр. 28 «Переписка с центральными учреждениями»

(1923 г.) [71; 175]; 38) спр. 37 «Киевское отделение ВАО» (1922–1923 pp.) [85; 149; 150; 151; 212]; 39) спр. 39 «Переписка ВАО с Контрольно-семенной станцией и химической лабораторией» (1923 p.) [35; 36; 37; 38; 39; 79; 110; 183]; 40) спр. 43 «Списки и удостоверения служащих ВАО» (1923 p.) [157; 224].

З ф. 27 «Народний комісаріат земельних справ УСРР» (ЦДАВО України) використано інформацію з трьох справ, що стосується: фінансування діяльності ВАТ [41], функціонування агрономічних баз на території УСРР [90], заснування фонду імені С.Ф. Третякова [109; 187] та курсів з буряківництва при Всеукраїнському агрономічному товаристві [191].

За період дослідження опрацьовано широкий спектр різноманітних періодичних видань, що зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН. Найбільш цінними з них виявились: «Агроном» [2], «Бюлетень Сільськогосподарського наукового комітету України» [43], «Вісник Народного комісаріату земельних справ УСРР» [107], «Вісник сільськогосподарської науки» [1; 54; 222], «Молодий дослідник» [232], «Український агроном» [138; 229; 231], «Шляхи сільського господарства Київського краю» [50], «Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства» [131; 236; 240]. На сторінках цих періодичних видань знайдено інформацію про організацію Всеукраїнського агрономічного товариства восени 1920 р., процес його створення, основні напрями, план діяльності, перші здобутки, співпрацю з СГНКУ, створення Вовчанського відділення (1923 р.), процес ліквідації, репресії щодо членів Товариства, а також наукові праці вчених, співробітників ВАТ, зокрема В.О. Онуфрієва і Ю.З. Умана, про реорганізацію хлібозаготівель, розселення великих селищ, стан сільського господарства у західноєвропейських країнах (Данії, Німеччині, Швеції), розвиток зоотехнії в УСРР тощо.

Досить інформативний матеріал знайдено в 36 статтях та

повідомленнях у випусках друкованого органу ВАТ – «Української сільськогосподарської газети», на шпальтах якої висвітлюються плани, звіти про діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства, а саме: про роботу Центральної ради та Центрального правління [51; 82; 140; 182; 216; 217], секцій [7; 48; 49; 155; 186; 219; 220; 230], філій [72; 73; 74; 80; 81; 84; 88; 89; 92; 134; 137; 188; 227; 234; 237], курсів [75; 103; 156; 193], фонду ім. С.Ф. Третякова [52; 53] тощо.

У науково-допоміжному ретроспективному бібліографічному покажчику «Сільськогосподарські періодичні видання в Україні. 1918–1940: Журнали, «Бюлетені», «Вісті», «Наукові записки», «Збірники наукових праць», «Труди»» (2012) знаходимо інформацію про друкований орган Всеукраїнського агрономічного товариства – «Українську сільськогосподарську газету», що почала виходити з березня 1922 р. двічі на місяць. Це видання фактично стало продовженням «Южно-Русской сельскохозяйственной газеты» – друкованого органу Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [221, с. 31]. Відомості про діяльність Харківської контрольно-насіenneвої станції знайдено в роботі завідувача цієї установи М.М. Кулешова «Харьковская семенная контрольная станция: организация, задачи и деятельность» (1922) [105]. У збірнику наукових праць «Всеукраинское агрономическое совещание (16–22 февраля 1924 г.)» (1924) підтверджується участь членів ВАТ в організації та проведенні учасників цієї наради [42]. Інтернет-ресурси послугували в пошуці інформації про район Далем у Німеччині, який у 1923 р. відвідала під час наукового відрядження співробітниця лабораторії бродіння ВАТ, хімік-бактеріолог О.О. Ситнікова [55].

Отже, виявлені матеріали джерельної бази забезпечили використання різноманітних джерел, а також проведення їх узагальнення, що є достатнім для здійснення комплексного наукового дослідження.

1.3. Методологія дослідження

Методологічною основою для написання дисертації слугували принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності; загальнонаукові методи: аналіз, синтез, класифікація; міждисциплінарні: структурно-системний та власне історичні: історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний, персоніфікації. У роботі знайшли відображення методи джерелознавчого й архівознавчого аналізу.

Принцип історизму передбачає, по-перше, розгляд будь-якого явища з точки зору того, як воно виникло та які основні етапи пройшло у своєму розвитку. По-друге, вимагає, щоб кожна подія розглядалася у зв'язку з іншими, визначалось її місце в системі суспільних відносин, щоб чітко простежувалися взаємовплив та взаємозумовленість історичних процесів. По-третє, він передбачає розгляд будь-якого факту через призму конкретного історичного досвіду за умови збереження причинних зв'язків між різними явищами та подіями. Цей принцип дає змогу заглибитися в історію, зрозуміти її, оцінити мотиви вчинків історичних діячів, з'ясувати їх значення. Застосування даного принципу надає можливість розглядати світ, природні та соціально-культурні явища в динаміці їх еволюції, перебігу в часі, закономірному історичному розвитку, що передбачає аналіз об'єктів дослідження у зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування. Отже, принцип історизму дозволяє простежити, як та чи інша подія, історичне явище виникли, який шлях у своєму розвитку вони пройшли і чим завершилися. Принцип історизму використано при відтворенні діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства впродовж 1920–1926 рр., а також при розкритті його організаційної структури, функціонування мережі відділень тощо.

Принцип об'єктивності виходить, передусім, із цивілізаційного погляду на історію як об'єктивний процес. Він зобов'язує вченого знаходити закономірність суспільного розвитку, його зумовленість,

насамперед, матеріальними й духовними чинниками. Водночас цей принцип вимагає спиратися на факти у їх правдивому вигляді, без перекручувань та підтасовувань. Принцип об'єктивності є одним із принципів, який зобов'язує розглядати історичну реальність у цілому, незалежно від бажань, прагнень, установок і прихильностей суб'єкта. Розглядати історію з позицій цього принципу означає, що необхідно, перш за все, вивчати об'єктивні закономірності, які визначають процеси суспільно-політичного розвитку; спиратися на факти в їх істинному змісті; розглядати кожне історичне явище в його багатогранності та суперечливості, вивчати всі факти в сукупності. Використовуючи цей принцип, вдалося здійснити спробу відображення діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства на фоні суспільно-політичних процесів в УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст.

Принцип системності орієнтує дослідника на розкриття всієї цілісності досліджуваного об'єкта, зведення всіх складових зв'язків і функцій, що визначають механізм його діяльності, в єдину картину. Цей принцип передбачає аналіз всієї сукупності фактів як єдиної системи у цілісній визначеності. Суспільство в історичному розвитку розглядається як надскладна саморегулююча система з різноманітними й постійно мінливими зв'язками, але при цьому в цілісності, що має певну структуру. При аналізі фактів і явищ принцип системності в історичній науці посідає одне з провідних місць, оскільки пізнання закономірностей у суспільних науках є досить складним і політизованим. Цей принцип використано при розгляді розвитку сільськогосподарської науки, освіти та галузевої дослідної справи в УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. у зв'язку зі змінами, що відбувалися в той час у суспільно-політичній системі держави.

Принцип комплексності передбачає всебічне вивчення історичного явища чи процесу на основі поєднання відомостей із різних джерел з метою надання більш деталізованої та всебічної характеристики, із залученням в історичне дослідження даних із суміжних наук. Важливість застосування принципу комплексності полягає в широкому і методично правильному

використанні даних історичної науки в поєднанні з матеріалами інших соціально-гуманітарних наук та природничо-наукових дисциплін. Даний принцип був застосований при дослідженні науково-організаційної діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства з питань сільськогосподарської економіки, політики, кооперації, галузевої освіти, рослинництва, буряківництва, тваринництва та контрольної-насіenneвої справи, а також мережі відділень Товариства. Так, при розгляді цих аспектів враховувалися знання зі статистики, економіки, юриспруденції, географії, агрономії, хімії, біології, мікробіології тощо.

Принцип науковості застерігає дослідника від описовості, фактографічності, кон'юктурності та заідеологізованості. Він передбачає розкриття причинно-наслідкових зв'язків явищ, процесів, подій та потребує об'єктивного висвітлення наукових фактів, понять, теорій, ознайомлення з новими досягненнями в історичній науці, відображення перспектив розвитку науки тощо. Принцип науковості був застосований при висвітленні діяльності вчених, які працювали у Всеукраїнському агрономічному товаристві, при аналізі історіографічних та архівних джерел із теми дослідження.

Принцип багатofакторності полягає в розкритті різних сторін досліджуваного процесу. Зокрема, розгляд ключових подій і процесів у розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки, освіти та дослідної справи у країні дозволяє простежити переплетіння політичних, економічних, соціальних інтересів. У дисертаційному дослідженні цей принцип застосовано при описі процесу створення, наукового потенціалу та ліквідації Всеукраїнського агрономічного товариства, а також при відображенні його діяльності в різних сферах сільського господарства і галузевої науки, відображенні популяризаторської й просвітницької роботи та функціонуванні мережі відділень.

Принцип всебічності в історичній науці має на меті забезпечити повноту та достовірність наведеної інформації, але й обов'язкове

врахування дослідником особливостей прояву всіх сторін і взаємозв'язків, що впливають на досліджувану сферу. Науковець повинен прагнути всебічно пізнати предмет свого дослідження. Цей принцип застосовувався при розкритті науково-організаційної, громадської, популяризаторської та просвітницької діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства впродовж 1920–1926 рр. у контексті становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи на початку 20-х рр. ХХ ст.

Використання загальнонаукового *методу аналізу* передбачає наявність певних прийомів, способів і засобів, що застосовуються для оцінки явищ та процесів; поділу цілісного об'єкта на частини для більш детального вивчення. Особливості методу аналізу полягають у тому, що до уваги береться система або одиничний критерій для подальшого аналітичного дослідження об'єкта, який детально вивчається перед застосуванням даного методу; розглядаються й аналізуються різні аспекти явища або об'єкта (причини виникнення або зміни, зв'язок з іншими об'єктами). Метод аналізу має прикладний характер, охоплює теоретичну і практичну базу. Використання методу, співвідношення теорії і практики цілком залежить від сфери наукового дослідження. Даний метод застосовувався при виборі теми дослідження, складанні плану роботи, опрацюванні історіографії та джерельної бази.

Метод синтезу означає уявне або матеріальне об'єднання виділених у процесі аналізу частин (ознак, властивостей, відносин) досліджуваного об'єкта в єдине ціле з метою одержати знання про шлях виявлення тих істотних зв'язків і відносин, які об'єднують раніше виділені в аналізі частини в одне ціле. Даний метод дозволив цілісно та комплексно розглянути теоретичну та практичну діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства, а також внеску його в розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, науки та освіти у 1920–1926 рр.

Метод класифікації передбачає поділ безлічі об'єктів, планомірний підхід до їх поділу на підмножини. Це поділ явищ, а отже, і понять, які

характеризують їх, на певні класи, що дозволяють виявити специфіку явищ, їх різноманітність, властивості, зв'язки і залежності, загальне і специфічне, і за допомогою цього з'ясувати їх суть. Класифікація означає поділ сукупності явищ, що мають деякі спільні риси і водночас відмінності. Їхню спільність можна відобразити в критерії, а відмінність – у групах належності. Цей метод передбачає також поділ цілого. Головна його ознака полягає в тому, що тут критерієм класифікації є частина цілого. Як би детально не здійснювалася класифікація, вона завжди відображає зміст деякого явища, що постає у вигляді цілого. Ознаками класифікації можуть бути: хімічна природа, склад, структура, властивості, призначення та застосування, зовнішні ознаки (розміри, форма, колір) тощо. Використання методу класифікації в дисертаційному дослідженні забезпечило оптимальне опрацювання джерельної бази; надало можливість виокремлення основних напрямів діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства, зокрема у галузі сільськогосподарської економіки, політики, кооперації, освіти, рослинництва, буряківництва, тваринництва, контрольної-насіневої справи; дозволило розглянути популяризаторську та просвітницьку роботу Товариства у вигляді функціонування курсів, сільськогосподарських гуртків, фонду імені С.Ф. Третьякова, музейно-виставкової, видавничої та науково-громадської справи, а також охарактеризувати внутрішньоорганізаційну структуру ВАТ та діяльність мережі його відділень на території УСРР.

Використання міждисциплінарного методу наукового пізнання – *структурно-системного*, забезпечує розгляд об'єкта як системи: комплексу взаємопов'язаних елементів; сукупності взаємодіючих об'єктів; сукупності сутностей і відношень. У центрі уваги постає вивчення не елементів, а, перш за все, структури об'єкта і місця елементів у ній. Цей метод застосовується для розгляду складноорганізованих об'єктів. Структурно-системний метод використовувався у дисертаційній роботі при дослідженні внутрішньоорганізаційної структури Всеукраїнського агрономічного

товариства.

Історико-порівняльний метод полягає у виявленні подібностей та відмінностей між історичними об'єктами, зіставленні їх у часі і просторі, поясненні явищ за допомогою аналогії. При цьому порівняння застосовується в комплексі двох його протилежних сторін: індивідуалізованої, що дозволяє розглянути одиничне і особливе у факті та явищі, і синтетичної, що надає можливість провести логічне спостереження для виявлення загальних закономірностей. Історико-порівняльний метод надає можливість порівнювати історичні процеси в УСРР та в інших країнах, здійснити більш детальну оцінку здобутків і прорахунків, стану держави, суспільства в конкретний історичний період. Цей метод використовувався при оцінці науково-організаційного внеску Всеукраїнського агрономічного товариства в галузі аграрної економіки, політики, сільськогосподарської кооперації, галузевої освіти, рослинництва, буряківництва, тваринництва, контрольної-насіневої справи країни впродовж 1920–1926 рр. та його значущості для сучасного розвитку аграрної науки.

Основу застосування *історико-системного методу* становить єдність у суспільно-історичному розвитку одиничного, особливого та загального, яка реально і конкретно виявляє себе в історичних системах різного рівня. Використання цього методу передбачає встановлення взаємозв'язків і взаємодії об'єктів, розкриття внутрішніх механізмів їх функціонування й історичного розвитку. Всі історичні події мають свою причину і пов'язані між собою, що надає їм системного характеру. Історико-системний метод вимагає відповідного підходу до кожної конкретної історичної реальності: проведення її структурного і функціонального аналізу, вивчення як якісно цілісної системи, що має комплекс власних рис, що відіграє певну роль в ієрархії систем. Даний метод застосовувався при відображенні наукової діяльності вчених-аграріїв, які працювали в системі Всеукраїнського агрономічного товариства, враховуючи об'єктивну історичну реальність та

їхні особисті погляди.

Проблемно-хронологічний метод передбачає аналіз історичного матеріалу в часовій послідовності, але в межах виділених проблемних блоків. Він дає змогу сконцентрувати увагу на розгляді того чи іншого компонента історичного процесу в динаміці. Застосування цього методу дозволило розглянути науково-організаційну, громадську, популяризаторську та просвітницьку діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства впродовж досліджуваного періоду в процесі розвитку.

Метод персоніфікації використовувався при дослідженні персонального складу Всеукраїнського агрономічного товариства та його відділень. *Методи джерелознавчого й архівознавчого аналізу* застосовувалися у процесі накопичення матеріалів та осмисленні конкретних фактів із різних аспектів досліджуваної проблеми.

Отже, усі вищеперераховані принципи і методи наукового дослідження надали змогу здійснити об'єктивний аналіз діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства в галузі сільського господарства, визначити основні чинники, що вплинули на функціонування ВАТ, а також відобразити стан розвитку сільськогосподарської дослідної справи, науки та освіти в УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст.

Висновки до розділу 1

1. У розділі подано деталізований аналіз історіографічних праць, за результатами якого умовно виділено два часові періоди за хронологічним принципом: радянський (1920–1991 рр.) та сучасний (1991 р. – донині). За предметно-тематичним принципом роботи поділено на групи: історіографічні праці, безпосередньо присвячені розгляду багатогранної діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства, та ті, в яких опосередковано, побіжно, у контексті дослідження іншої проблеми згадується про функціонування Товариства. З'ясовано, що на даний час не

існує комплексної наукової роботи, присвяченої дослідженню функціонування Всеукраїнського агрономічного товариства.

2. Дисертанткою охарактеризовано джерельну базу на основі архівних матеріалів фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 90 «Всеукраїнське агрономічне товариство», ф. 27 «Народний комісаріат земельних справ УСРР»), Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН. За період дослідження опрацьовано широкий спектр різноманітних періодичних видань, зокрема: «Агроном», «Бюлетень Сільськогосподарського наукового комітету України», «Вісник Народного комісаріату земельних справ УСРР», «Вісник сільськогосподарської науки», «Молодий дослідник», «Український агроном», «Шляхи сільського господарства Київського краю», «Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства». Досить інформативний матеріал знайдено саме у випусках друкованого органу ВАТ – «Української сільськогосподарської газети». Виявлений широкий масив джерел забезпечив усебічне дослідження теоретичної та практичної діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства, його внеску в розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, науки та освіти у 1920–1926 рр.

3. У розділі обґрунтовано методологічне підґрунтя наукового пошуку, вибір принципів і підходів щодо вирішення дослідницьких задач. Теоретико-методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах історичного пізнання. Важливе значення надається застосуванню загальнонаукових, міждисциплінарних та історичних методів. У процесі дослідження використано також методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

4. У даному розділі використано матеріали наукових праць авторки: «Всеукраїнське агрономічне товариство (1920–1925) : історіографія питання та джерельна база дослідження» (2016) [59]; «Всеукраїнське агрономічне товариство (1920–1925): сучасна історіографічна доба» (2016) [60].

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ВНЕСОК ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА У РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ГАЛУЗЕВОЇ НАУКИ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ (1920–1926 рр.)

2.1. Створення, персональний склад та ліквідація Всеукраїнського агрономічного товариства

У процесі дослідження з'ясовано, що громадське оформлення ВАТ відбувалося у 1920 р. Так, під час проведення I-го Всеукраїнського агрономічного з'їзду 13–22 листопада 1920 р. у м. Харкові було прийнято рішення про створення Всеукраїнського агрономічного товариства [12, с. 59]. Основним завданням цього зібрання стало об'єднання агрономічних кадрів та селянських господарств УСРР для відродження й розвитку сільського господарства.

Саме тоді було обрано тимчасове Центральне правління Товариства у складі: голова М.З. Резніков та члени: М.М. Вольф, Д.Г. Головка, М.Д. Ємалакі, М.М. Кулешов, а також тимчасову Центральну раду під головуванням К.Г. Маньківського. Окрім членів Центральної ради, які фактично перебували у м. Харкові, було обрано київських – В. Ковалю, І. Прилежаєва, А.Г. Терниченка, Г. Шумила, О.А. Янату [43, с. 32]. Головною представницькою організацією ВАТ у Києві став Сільськогосподарський науковий комітет України в особі О.А. Янати.

Представники Центральної ради і Центрального правління Товариства переймалися відновленням організаційних зв'язків між агрономами країни, формуванням їх довкола місцевих і центральних установ, з'ясуванням стану сільського господарства та агрономії, обговоренням перспектив сільськогосподарської політики та форм і принципів агрономічної роботи, наданням рекомендацій державним органам влади. ВАТ не було

об'єднанням лише агрономів, професійно-корпоративною організацією, а намагалося охопити широке коло фахівців сільського господарства [65, с. 89–92].

Одночасно в м. Києві виникло Правобережне бюро, що розпочало організовувати агрономічні відділення ВАТ у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Спочатку при Центральному правлінні Товариства утворювалися групи науковців, зі сподіванням на їх переростання у галузеві секції. Так, загальними питаннями почав займатися професор М.З. Резніков, проблемами кооперації та економіки сільського господарства – К.С. Кононенко, біологією – М.Д. Ємалакі, організаційно-технічними аспектами сільськогосподарського виробництва – Є.О. Заславський, видавничими – Д.Г. Головка. Станом на кінець 1921 р. Товариство налічувало до 200 осіб.

Отже, Всеукраїнське агрономічне товариство, як зазначається вище, ставило своїм основним завданням об'єднання осіб, які працювали на агрономічній та сільськогосподарській ниві в УСРР на ґрунті суспільно-агрономічних, народногосподарських і науково-технічних інтересів.

Відповідно для досягнення цілей, зазначених у § 1 Статуту (І розділ, § 2, п. «а»), затвердженого Колегією НКЗС УСРР від 23 травня 1922 р. та Статутною комісією НКВС УСРР від 22 червня 1922 р., Товариство вивчало, досліджувало й розробляло напрями розвитку сільськогосподарської науки і виробництва, для чого:

- 1) засновувало комітети, секції, комісії і т. д.;
- 2) влаштовувало засідання, збори, бесіди для обговорення доповідей з питань наукової та практичної агрономії;
- 3) сприяло поширенню сільськогосподарських знань шляхом влаштування лекцій, сільськогосподарських виставок, курсів і т. ін.;
- 4) організовувало агрономічні з'їзди – Всеукраїнські та місцеві, конкурси на здобуття премій по роботах, що належали до агрономічної науки, закордонні відрядження для своїх членів тощо;

5) відкривало й організовувало з належного дозволу бібліотеки, музеї, довідкові, лекційні та консультаційні бюро, клуби, агрономічні будинки, артілі для агрономів та інші установи, що відповідали завданням Товариства;

б) з належного дозволу видавало і поширювало свій друкований періодичний орган, друковані праці та інші роботи з агрономії та питань, дотичних до неї;

7) мало своїх представників у державних, громадських і наукових установах в інтересах агрономічної науки і агрономічної діяльності;

8) надавало порадами і вказівками допомогу як своїм членам, так і стороннім особам та різним установам у справі організації агрономічної допомоги населенню.

Товариство мало всі встановлені законом права юридичної особи, отже, йому дозволялося відповідно до чинного законодавства купувати, закладати і відчужувати рухоме й нерухоме майно, укладати договори, вступати в зобов'язання, кредитуватися у кредитних установах, бути позивачем і відповідачем на суді, приймати пожертвування і т. ін. Районом діяльності Товариства стала вся територія УСРР. Товариство мало свою печатку з надписом на ній: «Всеукраїнське агрономічне товариство».

Всеукраїнське агрономічне товариство залучало до співпраці вчених-аграріїв, агрономів, педагогічних працівників, організаторів сільськогосподарської дослідної справи, селян [8, с. 180].

Встановлено, що членами ВАТ могли бути:

1) особи, які вели науково-дослідну, громадсько-організаційну, агрикультурну і культурно-просвітницьку роботу у всіх галузях сільського господарства, природознавства, економіки, сільськогосподарської політики, інженерної техніки та технології;

2) сільські господарі, які своєю практичною роботою сприяли розвитку сільського господарства;

3) особи, які не відповідали п.п. 1 і 2, але участь яких могла бути

корисною для Товариства, також приймалися до складу Товариства за поданням місцевих відділень і за постановами Центрального правління або Всеукраїнських делегатських зборів; 4) товариства, наближені за своїми завданнями до Всеукраїнського агрономічного товариства, через своїх представників.

До складу почесних членів Товариства могли входити особи, відомі своїми науковими працями у галузі сільського господарства, які надавали йому допомогу або ж мали особливі заслуги перед Товариством. Почесні члени звільнялися від будь-яких внесків до ВАТ, користуючись при цьому правами дійсних членів.

Всеукраїнське агрономічне товариство мало право бути членом аналогічних товариств як в УСРР, так і за кордоном. Прийом до Товариства відбувався за письмовою заявою, підписаною двома його членами, Центральним правлінням та правлінням відділень за більшістю голосів. Почесні члени обиралися за пропозицією Центрального правління або за заявою, підписаною 10-ма дійсними членами, Всеукраїнськими делегатськими зборами – простою більшістю голосів. Дійсні члени робили вступний внесок при входженні до складу Товариства і щорічні членські внески. Розмір вступних і щорічних внесків, однаковий для всіх членів ВАТ, визначався Всеукраїнськими делегатськими зборами або за його повноваженнями Центральною радою Товариства.

Як вступні, так і щорічні внески за жодних умов не поверталися членам, які вибули зі складу Товариства. Члени Товариства, які не сплачували протягом двох років необхідних внесків, виключалися зі складу ВАТ автоматично. Вони могли поновлювати свій статус за умови сплати боргу. Кожен із членів мав право вийти зі складу Товариства, подавши при цьому письму заяву до Центрального правління ВАТ. У разі визнаної Товариством необхідності виключити кого-небудь із його членів, це питання вирішувалося на Всеукраїнських делегатських зборах. Виключені члени Товариства могли бути прийняті знову лише за постановою

Товариства, прийнятою більшістю $\frac{2}{3}$ голосів присутніх.

Управлінськими органами Всеукраїнського агрономічного товариства вважалися: 1) Всеукраїнські делегатські збори; 2) Центральна рада; 3) Центральне правління; 4) Ревізійна комісія; 5) місцеві відділення та їх виконавчі органи (правління та уповноважені) (додаток Б).

Всеукраїнські делегатські збори були найвищим управлінським органом Товариства, що керував і спрямовував усю його діяльність в цілому. Всеукраїнські делегатські збори брали участь у вирішенні таких питань: обрання членів Центральної ради, Центрального правління, Ревізійної комісії та членів інших спеціальних комісій і кандидатів до них; розгляд та затвердження інструкцій Центральної ради, Центрального правління та комісій, а також інструкцій про взаємовідносини відділень між собою та центральними органами Товариства; щорічний розподіл коштів Товариства; визначення розміру та порядку оплати членських внесків; обрання почесних членів, виключення членів зі складу Товариства та прийняття їх знову; зміни та доповнення Статуту; припинення дій Товариства та закриття відділень.

Всеукраїнські делегатські збори були черговими та надзвичайними. Чергові скликалися Центральним правлінням Товариства один раз у рік, не пізніше трьох місяців після закінчення звітного року (початком звітного року вважалось 1 жовтня). Надзвичайні збори організовувалися в окремих випадках згідно з постановою Центральної ради та Центрального правління, за одноголосною вимогою Ревізійної комісії або за заявою не менше трьох відділень Товариства.

Всеукраїнські делегатські збори склалися із представників місцевих відділень, обраних на скликаних для цього загальних зібраннях членів, які входили до складу відділень, з розрахунку 1 делегат на 20 осіб, об'єднаних у місцевому відділенні. У тих місцях, де не було відділень Товариства, обрання представників на збори в такий самий спосіб відбувалося на місцевих агрономічних з'їздах або нарадах, що скликалися уповноваженими

Товариства. Також до членів Всеукраїнських делегатських зборів входили члени Центральної ради та Центрального правління.

Зібрання, як чергові, так і надзвичайні, вважалися звершеними, якщо в їх роботі брали участь представники не менше як $\frac{1}{3}$ членів Товариства, за виключенням зібрань, що скликалися для обговорення питань про виключення членів ВАТ, зміни чинного Статуту та закриття Товариства, коли була необхідна присутність від $\frac{1}{2}$ усіх членів Товариства. Якщо зібрання не відбувалося внаслідок неприбуття на нього необхідної кількості представників, то для обговорення певних питань не пізніше як через три дні скликалося повторне зібрання, що вважалось звершеним за будь-якої кількості присутніх.

Усі питання на зібраннях вирішувалися простою більшістю голосів наявних учасників, за винятком засідань для вирішення питань про зміни чинного Статуту Товариства, виходу з членів та закриття Товариства, коли за законом вимагалася наявність не менше $\frac{2}{3}$ голосів присутніх. Збори відкривав голова Центральної ради Товариства, а потім обиралася президія. Кожен член мав право лише одного голосу, яке нікому не передавалося.

На обов'язки Центральної ради покладалось вирішення найбільш важливих проблем, що виходили за межі компетенції Центрального правління, зокрема:

- 1) загальне спостереження за веденням справ ВАТ і виконанням затверджених зборами постанов;
- 2) попередній розгляд питань, що виносилися на обговорення Всеукраїнських делегатських зборів;
- 3) створення спеціальних органів і комісій при Товаристві та затвердження інструкцій для органів і посадових осіб ВАТ, якщо раніше не було призначень зі сторони зборів;
- 4) обрання уповноважених Товариства у тих районах, де не було відділень ВАТ;
- 5) вирішення питань про відкриття відділень і визначення району їх

діяльності (Центральна рада вирішувала тимчасово до затвердження Всеукраїнськими делегатськими зборами питання про взаємовідносини відділень);

б) розгляд усіх інших питань, що були представлені для розгляду Центральній раді зі сторони Всеукраїнських делегатських зборів;

7) тимчасове заміщення своїми членами членів Центрального правління на випадок їх вибуття та кандидатів до них.

Центральна рада Товариства складалася з: 1) членів, які обиралися на Всеукраїнських делегатських зборах на термін та у кількості, що визначалися самими зборами; 2) представників від Всеукраїнського бюро агрономічних з'їздів та інших аналогічних товариств, з якими ВАТ мало організаційний зв'язок, у кількості, що визначалася Всеукраїнськими делегатськими зборами; 3) членів Центрального правління Товариства (голова Центральної ради та його заступник обиралися Всеукраїнськими делегатськими зборами; члени Центрального правління не користувалися вирішальним голосом при розгляді звіту діяльності Центрального правління та персональних питань).

Засідання Центральної ради скликалися не менше одного разу в три місяці головою Центральної ради або, за його відсутності, заступником голови, за вимогою 5 членів Центральної ради або Центрального правління чи Ревізійної комісії. Засідання Центральної ради вважалися завершеними за наявності не менше $\frac{1}{4}$ від загальної кількості його членів. Рішення на засіданнях Центральної ради приймалися більшістю голосів. Кількість членів Центральної ради, а також кандидатів до них визначалося Всеукраїнськими делегатськими зборами, але не менше 3-ох членів та 2-ох кандидатів до них. Члени Центрального правління обиралися зборами на термін, що визначався самим зібранням. Голова Центрального правління обирався Центральним правлінням зі свого складу.

Центральне правління було представником Товариства у всіх його справах без особливої на це довіреності та керувалося у своїй діяльності

інструкціями й постановами, затвердженими Всеукраїнськими делегатськими зборами або Центральною радою Товариства. Зокрема, його повноваження стосувалися:

- 1) скликання Всеукраїнських делегатських зборів;
- 2) контролю виконання усіх постанов Всеукраїнських делегатських зборів;
- 3) складання звітів про діяльність Товариства, кошторисів, планів дій, підготовка проектів, пропозицій та інструкцій, внесення їх на затвердження Центральною радою чи Всеукраїнськими делегатськими зборами;
- 4) прийому грошових надходжень та розробка витрат відповідно до затвердженого кошторису та постанов зібрання; складання й підписання договорів, видання довіреностей особам, визначеним Товариством або запрошеним для виконання окремих його доручень, збір внесків від членів Товариства, захист інтересів ВАТ та його членів, створення й оформлення різноманітних юридичних актів на основі прав, наданих Товариству;
- 5) завідування усім листуванням Товариства, ведення його бухгалтерії та інших справ;
- 6) запрошення на роботу до Товариства службовців та звільнення їх;
- 7) інших обов'язків, вказаних у постановах Всеукраїнських делегатських зборів або Центральної ради Товариства.

Засідання Центрального правління скликалися у дні, чітко визначені головою або за його відсутності заступником, але не менше, ніж двічі у місяць, та вважалися завершеними за наявності не менше 3-ох його членів, рахуючи в т.ч. і головуючого. Справи Центрального правління вирішувалися простою більшістю голосів. Обов'язки у справах Товариства члени Центрального правління розподіляли між собою за взаємною згодою.

Ревізійна комісія ВАТ обиралася з учасників, які не займали будь-яких посад в управлінні справами Товариства у кількості не менше 3-ох осіб з метою складання звітів про діяльність Центрального правління, а також книг, сум і майна ВАТ. Склад Ревізійної комісії та термін служби в ній

членів визначався Всеукраїнськими делегатськими зборами. Ревізійна комісія перевіряла наявність майна, коштів у касі, звітність та баланс про стан рахунків. Результати ревізії доповідалися на найближчому засіданні, але попередньо – за тиждень, повідомлялися Всеукраїнським делегатським зборам та Центральній раді Товариства. Детальне визначення функцій Ревізійної комісії, прав та обов'язків її членів регламентувалося особливою інструкцією, затвердженою Всеукраїнськими делегатськими зборами та Центральною радою Товариства.

Відділення Товариства створювалися у кожній місцевості республіки за наявності не менше 20 членів Товариства. При цьому Центральна рада могла призначити там уповноваженого, діючого на правах місцевого відділення. Про відкриття відділення повідомлялися місцеві органи влади. Місцеві відділення управлялися у межах свого району за схемою, затвердженою Всеукраїнськими делегатськими зборами. Відкриття відділення санкціонувала Центральна рада Товариства.

Постанови Всеукраїнських делегатських зборів, а також розпорядження Центральної ради та Центрального правління Товариства були обов'язковими для виконавчих органів Товариства. Виконавчі органи відділень періодично надсилали Центральному правлінню Товариства звіти про діяльність відділень, підготовлені за формою, затвердженою Центральною радою Товариства.

Із одержаних внесків від членів Товариства певний відсоток відраховувався у розпорядження центральних органів Товариства. Розмір відрахувань, так само як і порядок відрахувань та розподіл останніх оприбуткованих сум, встановлювали Всеукраїнські делегатські збори. Права й обов'язки відділень Товариства та районних об'єднань, а також взаємовідносини між ними та центральними органами Товариства визначалися особливими інструкціями, затвердженими Всеукраїнськими делегатськими зборами.

Фінансувалося Товариство з таких джерел:

- 1) вступні внески;
- 2) щорічні членські внески;
- 3) надходження з лекцій, курсів, зібрань тощо;
- 4) доходи від консультацій, експертиз тощо;
- 5) субсидії від владних, громадських та кооперативних організацій;
- 6) добровільні пожертвування.

Вступні внески становили основний капітал Товариства, а субсидії і пожертвування могли входити до складу як основного капіталу, так і оборотного та спеціального. Кошти Товариства розподілялися за кошторисами, затвердженими Всеукраїнськими делегатськими зборами для досягнення вказаних у Статуті цілей. З'ясовано, що спочатку НКЗС УСРР виділив 33 млн крб., однак цього було недостатньо для подальшого розгортання діяльності, а членські внески становили всього лише 200 крб. У 1923 р. на утримання керівних органів ВАТ витрачено 2376 крб., тобто оплата була символічною [41, арк. 44].

Ліквідація Всеукраїнського агрономічного товариства могла відбутися у разі: 1) наявності меншої кількості членів як 7; 2) за постановою Всеукраїнських делегатських зборів; 3) за визначенням судової влади у тих випадках, коли діяльність його направлялася не на користь державних інтересів. Закриття Товариства звершувалося Центральним правлінням, якщо Всеукраїнські делегатські збори не доручали цієї функції окремо створеній комісії. Ліквідаційна комісія підпорядковувалася загальним правилам, встановленим для членів Центрального правління, та підлягала контролю зі сторони Ревізійної комісії. Приступати до нових обов'язків комісія могла тільки у разі, якщо на це надавали їй право Всеукраїнські делегатські збори. Після закінчення ліквідації Центральне правління та Ліквідаційна комісія склали звіт про свої дії та подавали його Ревізійній комісії і Всеукраїнським делегатським зборам. Кошти, що залишалися після сплати усіх боргів, передавалися за вказівкою Наркомзему УСРР установі, що мала аналогічні із Всеукраїнським агрономічним товариством завдання.

Статут Всеукраїнського агрономічного товариства підписали його члени у такій послідовності: К.Г. Маньківський, М.З. Резніков, М.Д. Ємалакі, Г.Г. Дібольдт, М.М. Кулешов. Їхні підписи засвідчив народний нотаріус м. Харкова (по вул. Садовій, 6) [233, арк. 4–9 зв.]. Даний Статут був затверджений Колегією НКЗС УСРР 23 травня 1922 р. [45, арк. 21] та Статутною комісією НКВС УСРР 22 червня 1922 р. Варто відмітити, що проект Статуту Всеукраїнського агрономічного товариства Колегії НКЗС УСРР представляв відомий державний управлінець у галузі сільського господарства М.М. Вольф. Державна перереєстрація Статуту ВАТ відбулася 26 січня 1923 р., про що свідчить відповідне рішення Центральної міжвідомчої комісії у справах товариств та союзів при НКВС УСРР [18, арк. 12]. Ця комісія була створена згідно з постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 1 листопада 1922 р.

Після перереєстрації Центральне правління ВАТ дало розписку від 19 березня 1923 р. про те, що діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства мала провадитися лише у межах затверджених положень Статуту та згідно з методами, що не суперечили Конституції УСРР та законам.

Центральне правління також зобов'язувалося дотримувати усі загальноприйняті для товариств і союзів правила, а також своєчасно надавати до НКВС УСРР або до Відділу управління всі необхідні відомості, зокрема:

1) протоколи засідань Центрального правління, Ревізійної комісії, Центральної ради, Загальних зборів, а також звіти Центрального правління та Ревізійної комісії, затверджені не пізніше як за тиждень;

2) особовий склад Управління справами Товариства (Центральної ради, Центрального правління та Ревізійної комісії) із зазначенням місця проживання;

3) публікації про загальні зібрання у місцевих офіційних друкованих

органах;

4) надавати допуск для уповноважених осіб з Відділу управління або НКВС УСРР брати участь у засіданнях та ознайомленні зі справами Товариства, а також із фінансовими та господарчими операціями;

5) доповідати про майбутні зміни у діяльності Товариства [184, арк. 22].

У процесі дослідження з'ясовано, що при Центральному правлінні ВАТ постійно працювали групи вчених, агрономів, селекціонерів та ветеринарів, які вели активну роботу з підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та пошуку нових економічних моделей господарювання, а також проводили консультації та читали лекції з сільськогосподарської тематики. З лекціями про організацію селянських господарств і практичну агрономію виступали провідні фахівці в галузі сільського господарства: В.Г. Батиренко (завідувач Укрсортмережі Насіннесоюзу при Наркомземі УСРР), М.М. Вольф (член Колегії Наркомзему УСРР), А.Я. Воронін (старший інспектор агрогрупи Наркомзему УСРР), Г.Г. Дібольдт, І.І. Доленко, А.С. Йоффе (спеціаліст з тваринництва Наркомзему УСРР), К.С. Кононенко (член правління Укрсільгоспбанку), К.Г. Маньківський (професор Геодезичного інституту), Б.О. Овсянников, М.З. Резніков, Ю.З. Уман (інспектор Наркомзему УСРР) та інші [8, с. 180].

Керівництво Всеукраїнського агрономічного товариства вбачало своєю місією створення не лише професійної організації, а й ідейного центру, який би впливав на розвиток сільськогосподарського виробництва, застосовуючи суто науково обґрунтовані та громадсько-агрономічні методи [71, арк. 7]. Досягнення поставлених цілей керівництво вбачало у дотриманні таких умов: 1) пошук нових методів організаційного підходу до масового селянського господарства та наближення до нього досягнень в агрономії; 2) відповідна оцінка діяльності ВАТ з боку зацікавлених громадських організацій та їхньої активної допомоги.

Головні завдання у діяльності Всеукраїнського сільськогосподарського товариства полягали у:

1) вивченні співвідношення сільського господарства та промисловості (виявлення надлишку праці в сільському господарстві, її кількість та пошук методів її раціонального застосування; оцінка машинного інвентаря в селянському господарстві та виявлення перспектив механізації праці у зв'язку з процесом машинобудування; питання механізації та забезпечення сільського господарства засобами виробництва; введення нових удосконалених машин у масове використання, забезпечення агрономічних ділянок економічною допомогою);

2) розробці питань податкової політики у галузі сільського господарства (оцінка впливу податків на розвиток сільськогосподарського виробництва; встановлення норм податків у сільському господарстві);

3) диференціації агрономічних програм стосовно до різних економічних груп селянських господарств;

4) громадсько-практичній роботі (надання економічної допомоги для масового агрономічного використання; створення показової агрономічної ділянки; систематичне залучення агрономічного персоналу для спостереження за станом сільського господарства);

5) розробці питання організації надання сільськогосподарського кредиту (форми, техніка, практика, виявлення фінансових перспектив у галузі відродження сільського господарства й об'єднання зусиль усіх організацій та установ у галузі сільського господарства для пошуку раціональних шляхів використання державних кредитів).

Досліджено, що впродовж 1921 р. відбулося 2 засідання Центральної ради, 27 засідань Центрального правління, 18 загальних зборів, на яких заслухано 28 доповідей із різних питань [239, с. 135]. Упродовж 1921 р. на засіданнях Товариства у м. Харкові було заслухано доповіді: М.С. Балабанова «Про засоби охорони овочевих бруньок взимку», М.М. Вольфа «Посуха, селянське і народне господарство», Г.Г. Дібольдта

«Організація агрономічних заходів боротьби з посухою», Є.О. Заславського «Агрономічні заходи боротьби з посухою», «Про Всеросійський з'їзд дослідників», «Програма робіт Сватівської дослідної станції», К.С. Кононенка «Селянське господарство, кооперація і держава в зв'язку з новим напрямом економічної політики», «Громадська агрономія у зв'язку з державним регулюванням сільського господарства», М.М. Кулешова «Закон спадковості в світлі сучасних наукових дослідів», К.Г. Маньківського «Особливості культури цукрових буряків на Україні», «Про громадську сівозміну», К.Г. Маньківського і М. Волинського «Про становище цукрової промисловості», Д.К. Педаєва «Посуха як метеорологічне явище», В.К. Подольського «Заходи боротьби з фуражним голодом», Б.М. Рождественського «Про агронома Гундобина (некролог)», Б.М. Рождественського і М.А. Єгорова «Питання про фосфорно-кислі добрива в сучасних умовах», М.О. Савченка-Більського «Секція сільськогосподарської освіти на III-ому з'їзді народної освіти», І.О. Широких «Становище скотарства в зв'язку з фуражною кризою». Видавалися також доповіді агрономів-практиків, учених-аграріїв. Публікації свідчили про існування у країні прихильників організаційно-виробничої школи, представниками якої були О.В. Чайнов, М.П. Макаров, Г.О. Студинський та інші [43, с. 32–33].

Один з організаторів та ідейний лідер Товариства М.З. Резніков у 1923 р. звітував про діяльність ВАТ за два роки, опублікувавши статтю на сторінках «Української сільськогосподарської газети», та виклав власне бачення діяльності Товариства [217, с. 4]. ВАТ було організацією громадськості в сільськогосподарській галузі, яка, об'єднуючи агрономів, кооператорів, прогресивних сільських господарів, розгорнула широку наукову, просвітницьку і громадсько-організаційну діяльність. Відтак, на першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці у Москві (серпень 1923 р.) за плідну організаційно-господарську і науково-просвітницьку діяльність Товариство одержало найвищу державну

нагороду – золоту медаль Виставки досягнень народного господарства СРСР, яких в УСРР було всього лише п'ять [62, с. 54–56; 8, с. 179]. М.З. Резніков досить пафосно писав про створення ВАТ, яке, на його переконання, виникло під «...гарматний вогонь Перекопських позицій у 1920 р., коли громадянська війна бурхливими сплесками здійснювалася над усією територією України» і за весь період своєї діяльності «...не скомпрометувало себе будь-яким ухилом сумнівного характеру»⁵ [217, с. 4–5].

Встановлено, що 13–14 лютого 1922 р. відбулися перші позачергові Всеукраїнські делегатські збори, на яких розглядалися зміни і доповнення до Статуту Товариства та було затверджено річний звіт. Відредагований та ухвалений на зборах Статут був визнаний основним юридичним документом організації.

Члени ВАТ виголошували не лише доповіді, а й готували практичні рекомендації для державних органів влади, співпрацюючи з ними. Наприклад, 29 квітня 1922 р. В.М. Соловейчик доповідав на тему «Економічні основи культури кукурудзи», а 5 травня цього ж року Ю.З. Уман накреслив програму роботи курсів із питань тваринництва [239, с. 136]. Колегіальність обговорення важливих проблем розвитку селянських господарств, кооперування його ключових галузей стали неодмінною складовою діяльності Центральної ради Товариства і Всеукраїнських делегатських зборів. Саме вони заслухали доповідь К.С. Кононенка про організацію комісії з питань сільськогосподарської кооперації, яка створювалася для визначення її ролі та місця, з'ясування історії і принципів кооперативної реформи радянської влади, впливу на кооперацію, зв'язку між кооперацією та земельною реформою, землеустроєм, орендою землі, кооперативної організації капіталів у селянських господарствах, вивчення кооперативного ринку товарів, форми сільськогосподарського виробництва,

⁵ Резников М. З. ВАО и Всеработземлес. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. № 19–20. С. 4–5.

визначення завдань та принципів кооперативної промисловості, вивчення громадсько-агрономічної програми роботи кооперації, її відношення до місцевих органів самоуправління [239, с. 136; 216, с. 21–22].

Серед основних доповідей, розглянутих на загальних засіданнях ВАТ (м. Харків, пл. Руднева, 32) у 1924 р., варто зазначити такі: Д.Г. Головка «Проблема ножиць в цукровій промисловості» (12 січня 1924 р.) [115, арк. 3]; О.К. Філіповський «Технічні та економічні обґрунтування сівозмін у різних районах України» (24 січня 1924 р.), О.І. Душечкін «Стан дослідної справи на Правобережжі», «До питання про мобілізацію поживних речовин у ґрунті» (26 січня 1924 р.) [158, арк. 5], М.С. Балабанов «Чи дохідне наше садівництво без зрошення» (31 січня 1924 р.) [159, арк. 4], В.Г. Батиренко «Організація сортовипробування в Україні та результати роботи «Сортомережі ВУТН»» (2 лютого 1924 р.) [160, арк. 9], А.С. Фролов «Інтеграція візової кооперації» (9 лютого 1924 р.) [161, арк. 7], М.М. Кулешов «Порівняльна точність роботи контрольно-насінневих станцій СРСР» (15 лютого 1924 р.) [162, арк. 7], В.Я. Юр'єв «Кращі сорти хлібів для Харківської губернії» (1 березня 1924 р.) [177, арк. 12], І.М. Бергер «Враження про стан деяких сторін сільськогосподарського життя Німеччини» (8 березня 1924 р.) [163, арк. 14], М.А. Єгоров «Основні досягнення та перспективи агрикультур хімічних робіт на Україні» (15 березня 1924 р.) [179, арк. 16], Є.О. Заславський «Зведені дані робіт українських дослідних станцій з удобрення» [164, арк. 23] (15 березня 1924 р.), Г.Є. Спангерберг «Сажка жита та умови для її розвитку (результати робіт фітопатологічного відділу ХОС-ХОС)» (22 березня 1924 р.) [165, арк. 18], П.А. Косьмінський «Заходи в галузі страхування сільськогосподарських тварин на найближче майбутнє» (28 березня 1924 р.) [166, арк. 17], І.П. Коротков «Ринковий та споживчий напрям у розвитку селянського господарства України» (5 квітня 1924 р.) [167, арк. 26], Ф.І. Яценко «Які шкідники очікуються в 1924 р.» (10 квітня 1924 р.) [168, арк. 28], Г.П. Благов «Організація та стан забійної справи в Україні»

(11 квітня 1924 р.) [169, арк. 30], Г.Г. Махов «Ґрунтові райони України» (12 квітня 1924 р.) [178, арк. 24], Т.Д. Страхов «Удобрення та сажка (із експериментальних робіт фітопатологічного відділу ХОС-ХОС)» [180, арк. 36], «Угноєння та зона (з експериментальних робіт фітопатологічного відділу ХОС-ХОС)» (17 квітня 1924 р.) [111, арк. 40], Г.О. Свиренко «Перспективи та потреби племінної справи в Україні» (18 квітня 1924 р.) [112, арк. 39], Л.П. Бордаков «Селекція на витривалість культурних рослин від грибних хвороб» (31 травня 1924 р.) [113, арк. 42], М.Є. Левенштам «Агрономічні враження із поїздки по Західній Європі» (12 липня 1924 р.) [170, арк. 47], М.М. Кулешов «Наукове сільськогосподарське відрядження – Польща, Німеччина, Англія, Голландія, Данія, Швеція» (5 вересня 1924 р.) [171, арк. 46], О.П. Ситніков «Установи, що обслуговують сільське господарство Чехословаччини» (1 листопада 1924 р.) [172, арк. 50], «4-й Міжнародний конгрес з контрольної-насіннової справи» (12 листопада 1924 р.) [173, арк. 53], О.А. Яната «Організація науково-агрономічної роботи в Україні» (17 листопада 1924 р.) [176, арк. 19] та інші.

З'ясовано, що загальні засідання Центрального правління ВАТ проходили також і у приміщенні за адресою: м. Харків, вул. 1 Травня, 10. Зокрема, 2 квітня 1924 р. розглядалося питання про відкриття курсів із селекції та організації селянського господарства [22, арк. 34].

Дослідник В.Г. Шарпаций, з одного боку свідчить про активну громадянську позицію членів ВАТ та досить високий рівень наукової кваліфікації, з іншого – про конкретну прикладну діяльність. Наприклад, Ю.З. Уман вивчав сільське господарство безпосередньо в Данії, Німеччині, Швеції, тому згадував дослідження професора О.М. Челінцева про економічне обґрунтування загального прибутку землі української десятини, підкреслив той факт, що у зазначених державах вона була у 4–6 разів вищою [229]. Фермери цих країн мали загальну або агрономічну освіту, краще технічне оснащення своїх господарств.

Перша світова війна, на думку Ю.З. Умана, спочатку пришвидшила

розвиток тваринництва, а за роки громадянської – поглибився споживацький характер, тому вчений пропонував поглиблено вивчати генетичну спадкоємність тварин, селекцію нових порід, створення центральної зоотехнічної станції, тобто підтримував позиції учених-генетиків [230; 231]. Його колеги розвивали інші напрями теоретичної думки та прикладної агрономії, економіки сільського господарства. Зокрема, К.Ф. Центилович досліджував організацію матеріально-технічної бази районної агрономії, М.Д. Ємалакі – сортування насіння, А.С. Йоффе – відновлення тваринництва степової смуги, Є.О. Заславський – значення раннього пару та внесення органічних добрив в умовах Полтавщини.

З'ясовано, що теоретико-методологічні позиції організаційно-виробничої школи відстоював В.О. Онуфрієв, праці якого стосувалися реорганізації хлібозаготівель, контрактації, розселення великих селищ. Зокрема, в одній із публікацій він цитував книгу О.В. Чайнова «Оптимальні розміри сільськогосподарського виробництва», погоджувався з тим, що на вартість продукції з десятини впливала віддаленість її від садиби, тому пропонував вирішити проблему «далекоземелля», збільшити розміри наділу для степових селян до 25 дес. [138]. Кредитування селянських господарств, на переконання вченого, мало бути довготривалим, цільовим і на пільгових умовах, а дрібний кредит могли надавати кооперативні товариства. Він вважав за можливе залучення іноземного капіталу, створення акціонерних банків [239, с. 138].

Засновники ВАТ працювали в органах державної влади, в Укрсільбанку та кооперативних спілках, читали лекції у радянських вишах. Наприклад, М.З. Резніков був зарахований до Наркомзему УСРР 1 жовтня 1920 р. на посаду секретаря бюро Всеукраїнського агрономічного з'їзду, а 18 лютого 1921 р. – завідувача сільськогосподарського відділу. Агрономом-спеціалістом цього відділу був тоді Є.О. Заславський [239, с. 138]. З'ясовано, що ученим секретарем ВАТ у 1923 р. був Б.С. Баранов [126, арк. 65], а ученим секретарем Центрального правління ВАТ – І.О. Кожевников

[127, арк. 37].

Із фінансового звіту ВАТ за 1923 р. дізнаємося й про персональний склад Товариства, а саме: 1) Доленко Ілля Ілліч (1896 р.н.), член Центрального правління [141, арк. 146]; 2) Гінзбург Давид Лазаревич (1897 р.н.), помічник ученого секретаря Центрального правління ВАТ [121, арк. 61]; 3) Щепкіна Анастасія Петрівна (1882 р.н.), завідувачка канцелярією; 4) Кірсін Павло Миколайович (1900 р.н.), бухгалтер; 5) Плешкова Ольга Андріївна (1899 р.н.), машиністка; 6) Држевецький Йосип Вікентійович, кур'єр; 7) Броске Василь Іванович, двірник; 8) Тонка Олена Іванівна, техпрацівниця; 9) Івицький Олексій Мартинович (1887 р.н.), спеціаліст по племінних книгах; 10) Кулешов Микола Миколайович (1890 р.н.), завідувач Харківської контрольної-насіневої станції; 11) Векслерчик Ніна Львівна, заступник завідувача Харківської контрольної-насіневої станції; 12) Єгорова Ніна Михайлівна, помічник завідувача Харківської контрольної-насіневої станції; 13) Вайдкнехт Ганна Миколаївна (1889 р.н.), старша лаборантка; 14) Крилова Надія Йосипівна (1899 р.н.), лаборантка; 15) Мозгова Єлизавета Петрівна (1876 р.н.), лаборантка; 16) Яснова Катерина Василівна (1894 р.н.), лаборантка; 17) Морман Вальфрід Іванович (1903 р.н.), завідувач канцелярії Харківської контрольної-насіневої станції; 18) Дегтярьова Акилина Панкратівна (1878 р.н.), техпрацівниця Харківської контрольної-насіневої станції; 19) Ситніков Олександр Петрович, консультант хімічної лабораторії; 20) Реберг Віра Альфредівна, хімік; 21) Кот Максим Петрович (1888 р.н.), препаратор хімічної лабораторії [122, арк. 41]; 22) Маньківський Костянтин Григорович, редактор «Української сільськогосподарської газети»; 23) Афонський Сергій Олександрович (1892 р.н.), редактор і секретар редакції «Української сільськогосподарської газети» [123, арк. 42]; 24) Басенко Федір Петрович (1897 р.н.), завідувач будинку; 25) Савченко Олена Іванівна, завідувачка канцелярією курсів; 26) Сорока Самуїл Степанович (1882 р.н.), кур'єр; 27) Панкратова Марія Павлівна,

техпрацівниця; 28) Шелехета Володимир Петрович (1884 р.н.), ректор курсів; 29) Воробйов Семен Йосипович (1886 р.н.), завідувач курсів із дослідної справи; 30) Мильський Олександр Володимирович (1895 р.н.), асистент лабораторії; 31) Трувельт Юрій Адольфович (1882 р.н.), завідувач курсами тваринництва; 32) Коротков Іван Павлович, завідувач курсами організації господарства; 33) Хорошкова М.С., практикантка Харківської контрольно-насіenneвої станції, літній польовий спостерігач [241, арк. 2–3].

Окремо у вигляді таблиць подаємо віднайдені списки співробітників Всеукраїнського агрономічного товариства станом на 1923 р. (табл. 2.1; табл. 2.2, табл. 2.3) [224, арк. 51–51 зв.]:

Таблиця 2.1

Список співробітників Центрального правління

Всеукраїнського агрономічного товариства станом на лютий 1923 р.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада	Оклад	Примітка
1.	Гінзбург Д.Л.	помічник ученого секретаря	1200	
2.	Щепкіна А.П.	завідувач канцелярією	552	
3.	Грекова В.Ф.	завідувач фінансовою частиною	800	
4.	Вовчанська Н.Н.	машиністка	360	
5.	Плешкова О.А.	машиністка	360	
6.	Држевецький Й.В.	кур'єр	324	
7.	Тонка О.І.	прибиральниця	264	
8.	Чекрежев Г.	конюх	264	

Всеукраїнське агрономічне товариство тісно співпрацювало на науковій ниві з Сільськогосподарським науковим комітетом України, про що свідчить листування між ними. Так, у квітні 1924 р. представники ВАТ

Список співробітників курсів

Всеукраїнського агрономічного товариства станом на лютий 1923 р.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада	Оклад	Примітка
Курси насінництва				
1.	Шелехета В.П.	завідувач курсами	1500	
2.	Ласкавий В.Г.	завідувач практичними заняттями	1200	
3.	Цебиног О.Г.	помічник завідувача курсами	1100	
4.	Савченко О.І.	діловод	444	
5.	Сорока С.С.	кур'єр	324	
Курси дослідної справи				
1.	Кулешов М.М.	завідувач курсами	1500	
2.	Мильський О.В.	помічник завідувача	1100	
3.	Єгоров М.А.	голова ради	360	за сумісництвом
Курси організації селянського господарства				
1.	Тихомиров А.І.	завідувач курсами	1500	за сумісництвом
2.	Афонський С.О.	помічник завідувача	1100	
Курси тваринництва				
1.	Трувельт Ю.А.	завідувач курсами	1500	
2.	Герцог К.А.	помічник завідувача будинком	516	
3.	Уман Л.З.	помічник завідувача курсами	572	

Таблиця 2.3

**Список співробітників Харківської контрольно-насінневої станції при
Всеукраїнському агрономічному товаристві станом на лютий 1923 р.**

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада	Оклад	Примітка
1.	Кулешов М.М.	завідуючий станцією	750	
2.	Векслерчик Н.Л.	заступник завідуючого	1300	
3.	Єгорова Н.М.	помічник завідуючого	1000	
4.	Корешов Ф.І.	завідувач контрольно-показової ділянки	1000	
5.	Вайдкнехт Г.М.	старший лаборант	516	
6.	Мозгова Є.П.	лаборантка	480	
7.	Крилова Н.Й.	лаборантка	480	
8.	Конова Є.В.	лаборантка	480	
9.	Морман В.І.	діловод	343	
10.	Морман І.Н.	учениця лабораторії	324	
11.	Дегтярєва А.П.	служниця	324	
12.	Стахевич Б.Я.	спеціаліст	552	
13.	Курина М.Т.	спеціаліст	552	
14.	Кулешова Н.О.	спеціаліст	552	

були запрошені на засідання меліораційної секції СГНКУ, в якому також взяли участь члени асоціації інженерів та інженерного гуртка Харківського сільськогосподарського інституту. Саме на цьому засіданні у приміщенні вищезазначеного інституту по вул. Пушкінській, 82 розглядалося питання водної меліорації, зокрема доповідь професора Є.В. Оппокова «Великі загати і водосховища для іригації та водопостачання у Північній Америці, Єгипті, Австралії» [27, арк. 27]. Окрім того, знайдено відомості щодо участі членів ВАТ у роботі економічної секції СГНКУ під час розгляду питань ринкової площі селянського господарства та експорту як наслідку

внутрішніх та зовнішніх факторів; участі різних груп селянських господарств у розподілі трудової вартості за доповідями О.К. Філіповського (квітень 1924 р., НКЗС УСРР, вул. Карла Лібкнехта, 82) [28, арк. 28; 34, арк. 30].

Представники ВАТ брали участь у відкритих засіданнях секції ґрунтознавства СГНКУ, наприклад, при розгляді інформаційної доповіді професора Г.Г. Махова про роботу секції (17 квітня 1924 р.), професора В.В. Крокоса «Лес та фосильні ґрунти України» (18 квітня 1924 р.) [29, арк. 31], у роботі секції сільськогосподарської освіти та популяризації, зокрема при обговоренні оперативного плану Відділу сільськогосподарської освіти Укрголовпрофосвіти на 1924/1925 рік, стан професійної сільськогосподарської освіти в УСРР (18, 25 квітня, 16 травня 1924 р.) [30, арк. 41; 31, арк. 32; 32, арк. 47]. Члени ВАТ стали учасниками відкритих засідань меліораційної секції СГНКУ, зокрема, при розгляді доповіді інженера О.Г. Леша «Попередні міркування про меліорацію Дніпровських плавнів» (14 квітня 1924 р.) [27, арк. 27], секції садівництва та городництва при розгляді питань реорганізації СГНКУ, програми діяльності секції на 1924/1925 рік, розвитку державного регулювання функціонування розсадників в країні, організації на Мліївській садово-городній станції відділу фітопатології (29 червня 1924 р.) [33, арк. 50].

Приміщення Наркомзему УСРР знаходилося тоді у Харкові по вул. К. Лібкнехта, 82, а у жовтні 1924 р. там продовжували працювати К.С. Кононенко, В.К. Подольський, М.З. Резніков, В.М. Соловейчик, які залишалися на посадах восени 1926 р., незважаючи на зміну наркомів. Доводилося співпрацювати з наркомаами Д.З. Мануїльським, І.Є. Клименком, Я.М. Дудником, обговорювати організаційно-господарські та фінансові питання розвитку сільського господарства. Земельну і планову комісії НКЗС УСРР у липні 1926 р. очолював В.М. Качинський, а її співробітниками були А.Ф. Дідусенко, Л.Н. Дімант, В.М. Соловейчик. У жовтні 1926 р. фінансовий відділ НКЗС УСРР очолював К.С. Кононенко

[239, с. 138].

Починаючи з 1923 р., співробітниками Укрсільбанку були А.Ф. Дідусенко, К.С. Кононенко, К.Г. Маньківський, Г.Ф. Обдула, М.З. Резніков, О.П. Панченко, обіймаючи посади головного інспектора, завідувачів ключових підрозділів, ревізійних структур. Кадрова ротація тоді відбувалася доволі часто, але окремі ватівці залишалися до кінця 20-х рр. Банківська робота була виснажливою, тому 15 березня 1929 р. А.Ф. Дідусенко попросив звільнити його за власним бажанням, бо «...переконався, що в системі сільськогосподарського кредиту мені чим далі, тим важче працювати»⁶ [239, с. 138]. Дотримання класового принципу кредитування зобов'язувало працівників Укрсільбанку, де керували В.І. Порайко, І.А. Мусульбас, люди далекі від фінансів, на спрямування коштів на підтримку соціалістичного сектору господарювання, нехтуючи іншими формами, не відповідало професійній моралі й гідності справжніх фахівців [239, с. 138].

Організатори ВАТ М.З. Резніков, К.С. Кононенко, В.К. Подольський, М.Д. Ємалакі восени 1922 р. стали засновниками Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств «Сільський Господар». Зокрема, К.С. Кононенко був членом Всеукраїнської кооперативної ради, брав участь у засіданні 30 травня 1922 р. разом із В.П. Затонським [239, с. 138]. Фахівців у галузі сільськогосподарської кооперації запрошували також на різні збори кооперативних спілок, а деякі з них були постійними членами структурних підрозділів «Сільського Господаря». Наприклад, 5 січня 1929 р. секретар правління І. Желдін запросив голову ревізійної комісії «Сільського Господаря» М.З. Резнікова на засідання Ради спілки, тобто співпраця тривала.

Лідером ВАТ вважався, беззаперечно, М.З. Резніков, формування його професійності якого відбулося у складі сільськогосподарського відділу

⁶ Шарпаций В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр. : програма, завдання, персоналії. *Гілея*. 2011. Вип. 50. С. 134–142.

НКЗС УСРР, очолюваного ним. Його запрошували на різні наради, які скликали вищі партійні та радянські органи влади, тому що він був кандидатом у члени ВКП(б). Так, 7 квітня 1928 р. М.З. Резніков доповідав на політбюро Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) про хід засівної кампанії, а 12 березня 1929 р. його викликали на засідання Раднаркому УСРР, де заслухали його доповідь «Конспект плану заходів по сільському господарству України на 1928/29 рік». Доповідач зазначив, що засівна площа продовольчих культур зменшилася внаслідок недороду на 38%, а кормових культур – на 30%, тому пропонував збільшити врожайність зернових культур на 10% шляхом розширення посівної площі на 2,7%. 28 вересня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У відправило М.З. Резнікова до Москви [239, с. 139].

Реорганізація ВАТ відбулася у 1926 р. фактично шляхом зосередження провідних фахівців у державних і кооперативних установах сільськогосподарського профілю, а також у земельних управліннях та галузевих профспілкових організаціях. Для здійснення процесу ліквідації Товариства готувалися такі документи: протокол засідання Центральної ради та Центрального правління ВАТ від 9 січня 1925 р.; протокол засідання Центральної ради, Ревізійної та Ліквідаційної комісії ВАТ від 11 березня 1925 р.; циркуляр Наркомзему УСРР № 7681 від 4 листопада 1925 р.; акт Ревізійної комісії від 23 листопада 1925 р.; звіт Ліквідаційної комісії [114, арк. 1]. На засіданні Центральної ради та Центрального правління ВАТ від 9 січня 1925 р. під головуванням М.К. Маньківського, за участю членів Центральної ради (Баранов Б.С., Дібольшт Г.Г., Могилянський М.К., Онуфрієв В.О., Подольський В.К., Яната О.А.), членів Центрального правління (Доленко І.І., Ємалакі М.Д., Кожевников І.О., Резніков М.З.), членів Ревізійної комісії (Івицький О.М., О.О. Онуфрієв, Осипов С.І.) та членів Товариства (Дідусенко А.Ф., Ситніков О.П., Шелехета В.П.) було розглянуто доповідь Центрального правління про діяльність Товариства за останній період, а також питання про ліквідацію ВАТ [107, с. 117].

Так, І.І. Доленко відмітив, що найбільша активність діяльності Товариства спостерігалася саме у другій половині 1923 р., яка позначилася співробітництвом із багатьма як центральними, так і місцевими сільськогосподарськими установами та організаціями, а робота Центрального правління досягла правильної планової побудови та максимального творчого розвитку. Діяльність секцій була побудована на заходах щодо дослідницького пізнання сільськогосподарської дійсності та розвитку громадсько-економічних інтересів. Зафіксовано збільшення кількості проведених загальних зборів членів товариства, а також поширення «Української сільськогосподарської газети», що підтверджувалося збільшенням кількості платних передплатників та розширенням кадрового резерву кореспондентів.

Довіра з боку органів НКЗС УСРР до Товариства виявилась у призначенні його членів організаторами відділу УСРР на першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці 1923 р. у Москві. Крім того, ВАТ брало участь у скликанні Всеукраїнських агрономічних з'їздів та нарад. Так, у 1923 р. член Ради ВАТ Г.Г. Дібольдт був командирований на засідання представників сільськогосподарського товариства при Московському товаристві сільського господарства, присвячене пам'яті С.М. Кузнецова [102, арк. 57].

Досить розвинутою стала курсова діяльність, а також робота контрольно-насіenneвих установ, що дало плідну низку наукових результатів досліджень у контрольно-насіenneвій справі. Стабільну фінансову базу мав фонд ім. С.Ф. Третьякова у складі шести стипендіатів. Виставкова діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства полягала в участі у першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці (м. Москва, серпень 1923 р.), де було представлено структури центру ВАТ, характеристику складу членів Товариства, організації ВАТ на місцях, видавничу діяльність, контрольно-насіenneву станцію, хімічну лабораторію, курсову роботу, роботу секцій, діяльність Центральної ради та

Центрального правління ВАТ, характеристику філій. За активну організаційно-господарську і науково-просвітницьку діяльність Товариство було відзначено золотою медаллю [136, арк. 36].

Наприкінці 1923 р. почала реалізуватися ідея організації Науково-Технічної Секції (НТС) при професійній спілці «Всеробітземліс» («Всеросійська спілка робітників землі і лісу»), створеної в УСРР за ініціативи центрального апарату у травні 1920 р. [70, с. 286; 133]. 19 листопада 1923 р. голова Укрбюро «Всеробітземлісу» у своїй доповіді на засіданні Центральної ради Товариства, розвиваючи думку про створення науково-професійного об'єднання спеціалістів, закликав усіх членів ВАТ увійти до складу новостворюваної НТС. Центральна рада Товариства цілком підтримала ідею створення НТС і наголосила, що їхнє паралельне функціонування не заважало один одному.

Незважаючи на бажання членів ВАТ продовжувати свою роботу паралельно з діяльністю Науково-Технічної Секції «Всеробітземлісу», з боку працівників «Всеробітземлісу» почалися провокаційні дії. Так, 5 грудня 1923 р. на черговому засіданні Катеринославської філії після доповіді про майбутні плани діяльності представники місцевого Губвідділу «Всеробітземлісу» виступили з пропозицією про «самоліквідацію» філії. Подібні ситуації виникали і в Черкаському окрузі. Керівництво ВАТ зверталося до ЦК «Всеробітземлісу» з проханням дотримувати субординацію у діяльності цих двох організацій [175, арк. 59].

Однак у тогочасній пресі почали друкуватися статті, спрямовані проти керівництва ВАТ, та про необхідність ліквідації Товариства тощо. Організатори НТС не вбачали сенсу функціонування Всеукраїнського агрономічного товариства. Наприклад, у статті Мазуркевича в «Бюлетені НКЗС УСРР» діяльність ВАТ протиставлялася не лише союзу «Всеробітземліс», а й радянській владі. У постановах Охтирської окружної земельної наради ідея ВАТ представлена у висвітленні зовсім неправдивого змісту функціонування Товариства.

Так, курсовий відділ ВАТ був переданий до системи НКЗС УСРР вже в липні, а Харківська контрольно-насіннава станція – у вересні 1924 р. У серпні цього ж року згідно з постановою Центрального управління у справах друку було призупинено видання «Української сільськогосподарської газети». Члени ВАТ були виключені з Оргбюро агрономічних з'їздів. Бібліотеку Центрального правління ВАТ, Харківську контрольно-насіннаву станцію та лабораторію бродіння з усім обладнанням було передано до системи НКЗС УСРР, фонд імені С.Ф. Третьякова – до секції дослідної справи Сільськогосподарського наукового комітету України, рухоме майно було ліквідоване, а будівля на пл. Руднева, 32 передана Всеукраїнському товариству насінництва як співорендарю [205, арк. 33 зв.–35].

4 березня 1925 р. відбулося засідання Ліквідаційної комісії щодо організаційних моментів передачі майна та приміщень Всеукраїнського агрономічного товариства «Сільському Господарю», в якому взяли участь М.В. Волошинов, І.І. Доленко, М.Д. Ємалакі [204, арк. 54]. У процесі дослідження з'ясовано, що у засіданні Центральної ради, Ревізійної та Ліквідаційної комісій Всеукраїнського агрономічного товариства від 11 березня 1925 р. брали участь: 1) члени Центральної ради ВАТ (Дібольдт Г.Г., Маньківський К.Г., Резніков М.З., Яната О.А.); 2) члени Ліквідаційного комітету (Доленко І.І., Ємалакі М.Д.); 3) члени Ревізійної комісії (Онуфрієв О.О., Осипов С.І.); 4) члени ВАТ (Афонський С.О., Шелехета В.П.).

Очоловав засідання К.Г. Маньківський. Саме на цьому засіданні обговорювалися юридичні моменти процесу ліквідації Товариства, які базувалися на рішеннях протоколу Центральної ради ВАТ від 9 січня 1925 р. Так, постанова Центральної ради ВАТ про ліквідацію Всеукраїнського агрономічного товариства без санкції Всеукраїнських делегатських зборів була затверджена Народним комісаріатом внутрішніх справ УСРР (НКВС

УСРР) від 3 лютого 1925 р. ([постанова] № 2041/202) та НКЗС УСРР від 6 лютого 1925 р. ([постанова] №7827/у) [210, арк. 3].

Ліквідаційна комісія приступила до виконання своїх обов'язків 16 лютого 1925 р. у складі М.Д. Ємалакі (голова), І.І. Доленка та представника НКЗС УСРР М.В. Волошинова [198, арк. 56]. 21 лютого 1925 р. відбулося засідання Ліквідаційної комісії ВАТ із питань передачі приміщення на пл. Руднева, 32 Наркомзему УСРР для Вищих сільськогосподарських курсів. Цього ж дня фонд імені С.Ф. Третьякова було передано до досвідного відділу НКЗС УСРР [201, арк. 57]. 11 березня 1925 р. Ліквідаційна комісія припинила свої повноваження.

Знайдений архівний документ «Акт Ревізійної комісії з перевірки діяльності Центрального правління Всеукраїнського агрономічного товариства з 1 жовтня 1923 р. по 23 лютого 1925 р. та дій Ліквідаційної комісії з 23 лютого 1925 р. по 11 березня 1925 р.» свідчить про прийняті рішення Ревізійної комісії щодо подальшої долі Товариства. До складу цієї комісії увійшли: голова – О.О. Онуфрієв та члени – С.І. Осипов і О.М. Івицький. У результаті перевірки фінансової діяльності ВАТ комісія встановила, що всі операції виконувалися відповідно до постанов Центральної ради ВАТ про діяльність Товариства, вказівок Наркомзему УСРР, усі записи операцій велися вчасно та у належній формі. Усі дії Ліквідаційної комісії також були визнанні правомірними [3, арк. 6–6 зв.].

Виявлений «Звіт Ліквідаційної комісії Всеукраїнського агрономічного товариства» надає відомості про те, що свої повноваження ця комісія почала виконувати 16 лютого 1925 р. Останній баланс ВАТ у сумі 4.518 крб. був прийнятий 23 лютого 1925 р. При цьому комісією було з'ясовано, що Центральне правління Товариства не покрило заборгованість Всеукраїнському товариству насінництва та не до кінця оплатило курси при НКЗС УСРР. Окрім того, до Ліквідаційної комісії надійшли претензії від: 1) Соснового щодо оплати йому гонорару за літературну роботу для першої Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки в сумі

210 крб.; 2) «Сільського Господаря» про повернення йому меблів, що знаходились у користуванні Товариства; 3) Всеукраїнського товариства насінництва про виплату йому заборгованості в сумі 1.773 крб. 63 коп. Усі ці питання були вирішені таким чином: 1) Сосновому видано на 210 крб. книги А.Ф. Дідусенка; 2) «Сільському Господарю» після затвердження звіту ним передано майно на суму 107 крб.; 3) Всеукраїнському товариству насінництва залишився неоплаченим вексель на суму 1.540 крб., який був гарантією повернення витрачених Товариством коштів на ремонт будівель у маєтку на пл. Руднева, 32.

Ліквідаційною комісією ВАТ виконані й такі дії: 1) фонд ім. С.Ф. Третьякова передано до досвідного відділу НКЗС УСРР в сумі 260 крб. 9 коп.; 2) маєток на пл. Руднева, 32 передано до Міськкомгоспу з подальшою його передачею курсам НКЗС УСРР; 3) виконаний розрахунок з курсами НКЗС. Співробітники, які брали участь у ліквідаційних роботах, одержали оплату в розмірі 31 крб.: С.О. Афонський, Д.Л. Гінзбург, І.І. Доленко, О.А. Плешкова, А.П. Щепкіна [77, арк. 7–7 зв.].

Отже, регулятивно-організаційні справи ВАТ перейшли до НТС при профспілковій організації «Всеробітземліс». На другому пленумі Всеукраїнського бюро агросекцій, що відбувся 4–6 жовтня 1926 р., було обговорено відповідне положення НТС, згідно з яким до її структури увійшли три секції: агрономічна (по суті – колишнє ВАТ), землевпорядна та лісова. До персонального складу Всеукраїнського бюро агросекцій увійшли М.З. Резніков та А.Я. Воронін, тобто колишні члени Товариства [239, с. 139]. Разом із тим, під час Другої Всеукраїнської агрономічної конференції (15–19 березня 1928 р.) зафіксовано, що у 1927 р. з боку одеських агрономів помічалася спроба відновити діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства [50].

Досліджено, що наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. вчені-аграрії, які входили до складу ВАТ, були звинувачені органами НКВС УСРР у причетності до шкідницької організації. Репресії проти економістів-

аграрників, кооператорів, службовців Наркомзему, науково-дослідних установ, агрономів партійно-державні органи влади пов'язували з ідеєю та здійсненням масової колективізації. Рік «великого перелому», проголошений у листопаді 1929 р., став роком насильницької суцільної колективізації, коли суттєве зменшення кількості худоби викликало незадоволення селян, ускладнило соціально-економічну та політичну ситуацію у країні. Причини даних проблем політично-державні органи пояснювали «шаленим» опором і шкідництвом «капіталістичних елементів»⁷ [132, с. 99]. Органи Державного політичного управління (ДПУ) при НКВС УСРР, одержавши замовлення від політичного керівництва, ретельно вишукували й поширювали «компрогат» [132, с. 96].

Наступ проти фахівців у галузі сільського господарства розпочався з переслідування самодіяльних творчих об'єднань, з ухвалення забороняючих наказів та інструкцій [132, с. 97]. Під час засідання комісії з підготовки до Другої Всеукраїнської агрономічної конференції 13 березня 1928 р., до складу якої ввійшли М.Н. Демченко, П.П. Любченко, К.С. Тараненко, М.О. Скрипник, О.Г. Шліхтер, було ухвалено рішення про заборону діяльності будь-яких колишніх об'єднань. Крім того, К.С. Тараненко повідомив голову ДПУ про «контрреволюційну» діяльність агрономів, особливо організаторів Всеукраїнського агрономічного товариства [132, с. 97].

З'ясовано, що у лютому-березні 1930 р. багатьох колишніх членів ВАТ було заарештовано органами ДПУ, а на початку червня 1930 р. відбувся суд над ними. Звинувачення на адресу вчених стосувалися того, що «вони готували «антирадянські агрономічні кадри», підтримували «індивідуальне, фермерське господарство», прикладали зусилля, щоб

⁷ Марочко В. І. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2(6/7). С. 96–104.

«залишити країну без хліба»»⁸ [239, с. 139]. До списку «шкідників» потрапили відомі вчені в країні: А.Ф. Дідусенко, К.С. Кононенко, І.П. Коротков, К.Г. Маньківський, М.З. Резніков, В.М. Соловейчик та інші [239, с. 140].

Погромна критика продовжувалася протягом наступного року, коли підсудні були вже в'язнями. Зокрема, І.Я. Луценко зосередився на статтях В.М. Соловейчика, намагаючись довести його причетність до відродження капіталізму [131]. Найвичерпнішою характеристикою «резніковщини» у країні виявилася розлога стаття Я. Харченка «Кондратьєвщина на Україні». «Коли проаналізувати літературу, – писав він, – що її видали ці буржуазні ідеологи за останній час, і ті буржуазні теорії, що вони проводили в своїх книжках та статтях, то стає ясным, що Кондратьєвих, Громанів, Чаянових, Резнікових, Соловейчиків і Короткових об'єднувала не тільки буржуазна теорія, а що, без сумніву, вони об'єднувались організаційно-контрреволюційною кондратьєвською партією. Викриття цих організацій в Харкові та в Москві з усією рішучістю підкреслює і є показником того, що рештки буржуазних і дрібнобуржуазних партій у цей відповідальний напружений момент соціалістичного будівництва в СРСР роблять спроби буржуазно-поміщицької реставрації»⁹ [236].

З критикою наукових поглядів М.З. Резнікова та його колег виступив О.Г. Шліхтер, який звинуватив їх у протиставленні колективізації і кооперації [240]. Таким чином, у червні 1930 р. під час надзвичайної сесії Верховного суду УСРР було винесено вирок про позбавлення волі: співробітника Наркомзему УСРР В.Г. Батиренка – на 6 років, старшого інспектора НКЗС УСРР А.Я. Вороніна – на 3 роки, співробітника Укрсільбанку, завідуючого кабінету фінансування Інституту

⁸ Шарпаций В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр. : програма, завдання, персоналії. *Гілея*. 2011. Вип. 50. С. 134–142.

⁹ Харченко Я. Кондратьєвщина на Україні. *Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства*. 1930. № 10. С. 83–123.

сільськогосподарської економіки А.Ф. Дідусенка – на 3 роки, агронома-консультанта Укрнасінсоюзу Г.Г. Дібольдта – на 6 років, завідуючого підготовчими курсами НКЗС УСРР І.І. Доленка – на 8 років, співробітника НКЗС РСФРР М.Д. Ємалакі – на 3 роки, інспектора НКЗС УСРР О.Д. Ємельяненка – на 3 роки, заступника директора Харківської сільськогосподарської дослідної станції Є.О. Заславського – на 3 роки, співробітника НКЗС УСРР А.С. Йоффе – на 2 роки, професора, члена правління Укрсільбанку К.С. Кононенка – на 8 років, професора Середньо-Волзького дослідного інституту сільського господарства І.П. Короткова – на 4 роки, завідуючого Кельчинською дослідно-зрошувальною ділянкою НКЗС УСРР П.М. Кумова – на 3 роки, члена Президії Державного планового комітету УСРР (Держплану УСРР) К.Г. Маньківського – на 8 років, професора Всесоюзного інституту прикладної ботаніки М.К. Могилянського – на 2 роки, завідуючого статистичним підвідділом Укрсільбанку Г.Ф. Обдули – на 3 роки, директора Дніпропетровської дослідної станції Б.О. Овсянникова – на 3 роки, завідуючого Переяславським радгоспом Київської дослідної сільськогосподарської станції І.І. Мацкевича – на 5 років, члена торгово-кооперативної секції Держплану УСРР В.О. Онуфрієва – на 3 роки, члена сільгоспсекції Держплану УСРР Г.І. Підгорного – на 2 роки, старшого інспектора НКЗС УСРР В.К. Подольського – на 4 роки, професора, директора Всесоюзного інституту землеробства, члена Колегії НКЗС УСРР М.З. Резнікова – на 10 років, професора, референта земельно-планової комісії НКЗС УСРР В.М. Соловейчика – на 2 роки, агронома Житомирського окружного земельного управління О.Д. Степаненка – на 3 роки, інспектора МТС НКЗС УСРР М.А. Сябра – на 4 роки, інспектора НКЗС УСРР Ю.З. Умана – на 3 роки, професора Київського кооперативного інституту, директора Київської сільськогосподарської дослідної станції О.К. Філіповського – на 4 роки, референта Земплану УСРР К.Ф. Центиловича – на 5 років, професора Харківського сільськогосподарського інституту В.П. Шелехету –

на 4 роки [132, с. 100–101].

З'ясовано, що у 1931 р. А.Я. Воронін, К.С. Кононенко та М.З. Резніков знову зазнали переслідувань нібито за причетність до контрреволюційної «Трудової селянської партії». У 1932 р. Верховний суд УСРР умовно звільнив від покарання В.Г. Батиренка, А.Я. Вороніна, Г.Г. Дібольдта, М.Д. Ємалакі, Є.О. Заславського, К.С. Кононенка, І.І. Мацкевича, В.О. Онуфрієва, В.К. Подольського, В.М. Соловейчика, М.А. Сябра, К.Ф. Центиловича, В.П. Шелехету, в 1933 р. – О.К. Філіповського, а 13 березня 1937 р. – М.З. Резнікова [132, с. 101] (додаток В). Проте впродовж 1934–1938 рр. вони знову потрапили до таборів. У 1937 р. І.І. Доленка, а в 1938 р. – А.Ф. Дідусенка було розстріляно. Професор К.С. Кононенко у 1943 р. емігрував до Німеччини, в 1951 р. – до США, написав ґрунтовне монографічне дослідження «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960» (1965) [132, с. 101].

Таким чином, Всеукраїнське агрономічне товариство, яке виникло і діяло протягом 1920–1926 рр., забезпечивши до певної міри відродження сільського господарства в скрутні часи його занепаду, на початку 30-х рр. стало об'єктом ідеологічного, політичного та кримінального переслідування. Довкола Товариства згуртувалася еліта економічної сільськогосподарської науки, яка займалася питаннями агрономії, ветеринарії, зоології, дбаючи про селекцію рослинництва і тваринництва, тому їхня діяльність була конструктивною, а не капіталістично-реставраційною [239, с. 141]. Отже, в результаті проведеного дослідження здійснено аналіз історії створення, персонального складу та ліквідації Товариства.

2.2. Дослідження Всеукраїнським агрономічним товариством проблем сільськогосподарської політики, економіки, кооперації, галузевої освіти, рослинництва, буряківництва, тваринництва та контрольно-насіннєвої справи

У процесі дослідження виявлено, що важливу роботу виконували секції ВАТ, створення яких свідчило про розширення впливу Товариства на аграрну галузь. Навесні 1922 р. розпочали свою діяльність секції сільськогосподарської політики та економіки, сільськогосподарської кооперації, сільськогосподарської освіти, рослинництва, буряківництва, тваринництва. Вони займалися дослідною роботою, а також впровадженням результатів наукових пошуків у конкретні громадсько-прикладні заходи [61, с. 268–275; 239, с. 136].

Доведено, що основним юридичним документом, що регламентував діяльність секцій Товариства стало «Положення про секції при Всеукраїнському агрономічному товаристві», прийняте на об'єднаному засіданні Центральної ради та Центрального правління ВАТ від 22 січня 1923 р. Чинний документ складався з 15 параграфів, у змісті яких регламентувалася подальша діяльність секцій.

Згідно з «Положенням...» кожна секція організовувалася з метою науково-дослідної розробки спеціальних питань сільськогосподарської дійсності УСРР, проведення громадсько-агрономічних заходів та впровадження позитивних досягнень у виробництво і залученням до цього процесу як членів ВАТ, так інструкторсько-агрономічного персоналу Товариства (§ 2). Діяльність секцій регламентувалася положеннями «Статуту Всеукраїнського агрономічного товариства», згідно з якими розроблялися та втілювалися в життя спеціальні заходи; організовувалося проведення засідань, зібрань, нарад; популяризувалися сільськогосподарські знання шляхом влаштування лекцій, доповідей, виставок, екскурсій, курсів; проводилися інструктажі та консультації як агрономічного персоналу, так і приватних осіб та установ; створювалися бібліотеки; видавалася науково-

популярна література сільськогосподарського профілю; друкувалися звітні матеріали та праці про результати діяльності; представляли інтереси громадських і кооперативних організацій перед відповідними органами влади та відомствами (§ 3).

У межах планових програм, прийнятих Центральною радою і Центральним правлінням та затверджених Всеукраїнськими делегатськими зборами Товариства, кожна секція була автономною частиною і виконувала свої завдання у погодженні з першочерговістю завдань ВАТ та роботою інших секцій (§ 4) [67, с. 25].

Керівництво секції складалося з президії у складі трьох осіб: двох – обраних на загальних зборах секції терміном на 1 рік та ученого секретаря, кандидатура якого пропонувалася членами секції та затверджувалася Центральним правлінням Товариства. Безпосередня відповідальність за виконання планових завдань ВАТ покладалася на одного із членів президії або вченого секретаря. При цьому склад президії міг збільшуватися за рішенням загальних зборів секції. Праця одного із членів президії та вченого секретаря могла бути оплачувана згідно з постановою Центрального правління Товариства.

До безпосередніх функцій президії секції відносилося: 1) скликання загальних зборів секції; 2) виконання всіх прийнятих постанов загальних зборів; 3) складання звітів про діяльність секцій, кошторисів, планів, проектів, пропозицій (§ 6).

Кожен член Всеукраїнського агрономічного товариства мав право вступити до складу секції, подавши при цьому заяву до президії (§ 7). Головними органами секції вважалися загальні збори та президія. Збори були щорічними, черговими та надзвичайними (§ 8). На загальних зборах розглядалися питання, що входили до основних завдань секції, обиралися члени президії, окремих комісій тощо (§ 9). На щорічних зборах обиралася президія, затверджувалися звіти, розглядалися плани подальшої діяльності секції.

Чергові збори скликалися періодично, тобто у відповідності до поточних наукових, організаційних та громадсько-практичних завдань. Надзвичайні збори скликалися за необхідності (§ 10). Рішення на чергових зборах приймалися шляхом голосування за більшістю голосів. Для вирішення питань щодо затвердження звіту, виборів президії, розгляду кошторисів і плану діяльності на щорічних зборах необхідна була присутність 1/3 членів секції, які мешкали у м. Харкові. Рішення про закриття секції, дострокових перевиборів посадових осіб, а також виключення членів зі складу секції потребували участі 2/3 від загальної кількості членів (§ 11).

Фінансування діяльності секцій відбувалося за рахунок спеціальних асигнувань Центрального правління Товариства; субсидій державних, громадських та кооперативних організацій; доходів із консультацій, експертиз, лекцій, курсів тощо (§ 12). Кожна секція щомісячно надавала до Центрального правління Товариства кошторисні пропозиції для покриття своїх витрат (§ 13), періодично доповідала про результати діяльності, а в кінці року представляла повний звіт (§ 14). У своїй роботі, крім «Положення...», секції керувалися рішеннями Всеукраїнських делегатських зборів Товариства, загальних зборів секцій, Центральної ради і Центрального правління ВАТ (§ 15) [86, арк. 4–7; 185, арк. 10–10 зв.].

У 1923 р. Центральним правлінням ВАТ до роботи в секціях було запрошено провідних науковців і дослідників сільського господарства та сільськогосподарської промисловості УСРР, зокрема: агронома-економіста І.П. Короткова до секції сільськогосподарської політики та економіки, спеціаліста з селянського бурякосіяння та цукрової кооперації Д.Г. Головка до президії секції буряківництва, агронома-економіста вищої кваліфікації Н.К. Кліментову, спеціаліста-селекціонера, дослідника В.Г. Ласкавого на посаду керівника практичними роботами на курсах насінництва [152, арк. 30]. Більшість членів секцій мали вищу або середню фахову освіту, одержану у навчальних закладах Європи та Російської імперії, працювали за

спеціальністю, а значна частина з них читали лекції та займалися сільськогосподарською дослідною справою [239, с. 136].

Секція сільськогосподарської політики та економіки була організована в середині січня 1923 р. До праці в ній було запрошено ведучого спеціаліста в галузі сільськогосподарської економіки професора І.П. Короткова, а вченим секретарем став С.А. Поваринець [128, арк. 3]. До складу президії секції увійшли також професори В.Ф. Левитський і В.М. Соловейчик. Саме ці вчені розробили основні завдання діяльності секції, що головним чином зводилися до науково-дослідної роботи з висвітлення економічних проблем, пов'язаних із відродженням та подальшим розвитком сільськогосподарського виробництва в країні; визначення основних районів аграрного перенаселення та заходів з усунення цього явища; питання податкової політики стосовно сільського господарства; еволюції цін на продукти сільськогосподарського виробництва й індустрії та їхнього впливу на розвиток сільського господарства; організації державного сільськогосподарського кредитування.

З метою вивчення форм агрикультурної роботи та структури селянського господарства секція сільськогосподарської політики та економіки планувала створення дослідно-агрономічної ділянки в районі м. Харкова, а також на території всієї країни. При виборі місця для організації дослідно-агрономічної ділянки в Харкові враховувалися інтереси представників Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції (економічного відділу та відділу пристосування), Наркомзему УСРР (Управління землеробства та тваринництва), а також секції сільськогосподарської освіти, сільськогосподарської кооперації, тваринництва та ін. У результаті проведення міжвідомчої наради було визначено райони з ознаками приміського господарства: Люботинський, Мерешанський та Немишлянський (останній мав показову агрономічну ділянку Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції), а також два більш віддалені райони – Золочівський і Перекопський. Комісією

було прийнято рішення зупинитися на Перекопському та Люботинському районах, дослідження в яких провадилися 16 березня 1923 р. У вирішенні питання організації дослідно-агрономічної ділянки брав участь відомий вчений-аграрій, завідувач відділом рільництва Київської обласної сільськогосподарської дослідної станції О.К. Філіповський. У доповіді «Про стан наших знань з вивчення селянського господарства» І.П. Коротков надав детальну характеристику застосовуваних до того часу методів при вивченні селянського господарства. Отже, головним завданням організації таких дослідно-агрономічних ділянок стало дослідження форм та методів агрикультурної роботи, що мало сприяти пришвидшеному проведенню раціоналізації селянського господарства [155, с. 22].

Варто відзначити, що на початку 20-х рр. ХХ ст. питання податкової політики набули особливого значення, що пояснювалося, насамперед, зі збитковістю такої галузі народного господарства як промисловість. Тому весь тягар підтримки державного механізму взяло на себе сільське господарство. На засіданні секції 20 березня 1923 р. заслуховувалася доповідь Г.А. Тремля «Дохідність сільського господарства в 1922 р. у зв'язку з її оподаткуванням». За результатами його дослідження вчені констатували факт низької дохідності сільського господарства країни, що пояснювалося, перш за все, відчутним зменшенням основних елементів сільськогосподарського виробництва та наслідками надзвичайно високих цін на сільськогосподарські продукти порівняно з продуктами промисловості. Ці обставини були враховані вченими-економістами при проектуванні єдиного податку на сільське господарство [220, с. 21–23].

Науковці секції сільськогосподарської політики та економіки пропагували висівання високорентабельних технічних культур, залучення селянських господарств до системи ринкових відносин, надаючи великого значення кредитуванню. Найефективнішою формою сільськогосподарського кредиту вважався акціонерний банк. Кредити можна було видавати грошима, а також шляхом матеріально-технічного забезпечення селянських

господарств. Припускалася можливість створення спеціального сільськогосподарського банку для залучення і використання іноземного капіталу. Найбільш кредитоспроможними на селі, на думку членів ВАТ, залишалися середняцькі господарства, які й повинні були стати основним об'єктом кредитування [8, с. 181].

«Вчені-аграрники, які входили до складу ВАТ, а згодом звинувачені у причетності до шкідницької організації, не виступали проти колгоспів, хоч і не були їх палкими прихильниками»¹⁰ [132, с. 98–99]. Явище збільшення кількості колективних господарств на початку 20-х років ХХ ст. вони пояснювали не їхніми перевагами, а відсутністю реманенту, коштів, загальною злиденністю як наслідок голоду [140, с. 3]. Комуни та артїлі, на думку вчених, були найкращою формою господарювання для бідняків, а решта господарств, у т. ч. й так звані куркульські, мали об'єднуватися в кооперативи або фермерські господарства.

Необхідність організації *секції сільськогосподарської кооперації* ВАТ постала у зв'язку з тим, що сільськогосподарська кооперація була методом розвитку дрібного селянського господарства, хоча вона в той час недостатньо розвинена. Основним мотивом створення секції сільськогосподарської кооперації при Всеукраїнському агрономічному товаристві стало те, що саме сільськогосподарська кооперація була основою розвитку дрібного селянського господарства, а питання її функціонування завжди знаходилися в центрі уваги Товариства, що розробляло методологію агрономічної допомоги в сільському господарстві.

З'ясовано, що секція сільськогосподарської кооперації розпочала свою роботу в травні 1922 р., але фактично її діяльність бере свій початок від березня 1923 р., коли правлінням секції був запрошений учений секретар. До цього часу робота мала тільки організаційний характер. До членів секції належали І.О. Батюк, І.Ф. Височанський, К.С. Кононенко, Д.П. Омельченко,

¹⁰ Марочко В. І. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2(6/7). С. 96–104

В.М. Целаріус та інші вчені. Вони вивчали основні форми розвитку кооперативної системи, деструктивні фактори, що негативно впливали на її функціонування. У травні 1923 р. було створено однойменну з секцією комісію, до завдань якої входило проведення науково-дослідної роботи щодо визначення ролі кооперації в сільськогосподарському виробництві, сільськогосподарській політиці та громадській агрономії.

Діяльність секції сільськогосподарської кооперації базувалася на трьох головних напрямках: 1) розробці принципів та форм кооперативного сільськогосподарського будівництва; 2) вивченні стану сільськогосподарської кооперації; 3) практичній роботі зі сприяння сільськогосподарській кооперації (залучення до кооперативної роботи агрономічного персоналу; реалізації заходів, розроблених секцією через відповідні установи).

Керівництво Всеукраїнського агрономічного товариства розробило програму діяльності секції, що передбачала:

1) розробку організаційно-кооперативних питань щодо методології надання агрономічної допомоги дрібному селянському господарству (вивчення стану та з'ясування існуючих проблем сільськогосподарської кооперації; розроблення заходів у галузі кооперативного законодавства, сільськогосподарської політики, податкової політики; ознайомлення агрономічного персоналу з положеннями, принципами та формами сучасного кооперативного сільськогосподарського будівництва в республіках СРСР та за кордоном; встановлення принципів та форм кооперативного сільськогосподарського будівництва (принципи і форми кооперативного сільськогосподарського кредиту, розробка форм та умов будівництва спеціальної сільськогосподарської кооперації, принципи та форми сільськогосподарської кооперації серед незаможних селян, землевпорядкування і сільськогосподарська кооперація, земельні товариства і сільськогосподарська кооперація, організація контролю й ревізії кооперативної роботи у сучасних умовах, колгоспи та сільськогосподарська

кооперація, зв'язок агрономії та кооперації, питання кооперативної агрономії));

2) практичну роботу зі сприяння розвитку сільськогосподарської кооперації (залучення агроперсоналу до кооперативної сільськогосподарської роботи, розробка методів та форм оцінки відділеннями ВАТ стану розвитку місцевої сільськогосподарської кооперації, представництво та участь у засіданнях з питань сільськогосподарської кооперації, видання посібників із сільськогосподарської кооперації для агроперсоналу, забезпечення районних агрономів бібліотечною кооперативною сільськогосподарською літературою, консультивання агроперсоналу з питань сільськогосподарської кооперації, сприяння кооперативній просвіті шляхом організації інститутів, курсів, лекцій тощо) [71, арк. 8].

Керівництво Всеукраїнського агрономічного товариства розраховувало на фінансову підтримку «Сільського Господаря» в діяльності секції з опрацювання організаційно-кооперативних питань та ведення громадсько-практичної роботи з підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації; видання популярного сільськогосподарського журналу за прикладом «Хлібороба»; сприяння курсовій роботі ВАТ та участь у проведенні курсів з організації селянського господарства і повторних курсів для агрономічного персоналу; науково-дослідної розробки питань сільськогосподарської економіки й вивчення співвідношення сільського господарства і промисловості [71, арк. 9].

При секції сільськогосподарської кооперації планувалося створити гурток із реферування іноземної кооперативної та економічної літератури й видавати монографічний збірник з історії сільськогосподарської кооперації у країні. Редактором цієї праці став К.С. Кононенко. На перших засіданнях секції розглядалися доповідь Г.К. Архипова «Дрібна кооперативна одиниця на прикладі артелювання селянського бурякосіяння», а також питання інтегрального будівництва сільськогосподарської кооперації

(Кононенко К.С., Целаріус В.М., Штандель Є.Н.). Секцією вивчалися проблеми принципів, форм кооперативного будівництва серед незаможного селянства та колективізації сільського господарства: «Стан колективізації сільського господарства в Україні та її народногосподарське значення» (Дамберг І.І.) та «Проблема колективізації» (Архипов Г.К.). Питання принципів і форм кооперативного сільськогосподарського кредиту також мало своє місце у роботі секції (Кононенко К.С.).

Секція сільськогосподарської освіти розпочала свою діяльність у березні 1923 р. за керівництвом І.І. Дамберга, але не маючи у своєму складі вченого секретаря, на початковому етапі не змогла широко розвинути свою діяльність, обмежуючись при цьому лише читанням доповідей та їх обговоренням. Спочатку секретарем було обрано С.В. Ястреба [124, арк. 90], пізніше, наприкінці червня 1923 р., цю посаду займав Є.С. Артюхов [125, арк. 145].

Основним завданням секції стали дослідження та розробка проблем сільськогосподарської освіти, а також впровадження результатів цієї роботи в практику. При цьому секція через ученого секретаря взаємодіяла з іншими організаціями: НКЗС, Укрголовпрофосвітою, Головополітосвітою, Головним управлінням Селянськими будинками, що в своїй діяльності безпосередньо переймалися питаннями розвитку сільськогосподарської освіти в країні.

Секція сільськогосподарської освіти Всеукраїнського агрономічного товариства займалася: розробкою інструкцій, статуту та планів роботи для сільськогосподарських гуртків на селі та в передмісті як для дорослих, так і молоді; організацією при секції суспільної агрономії Головного управління Селянськими будинками групи студентів для вивчення літератури з питань розповсюдження сільськогосподарських знань; розробкою проекту об'єднання видавничої діяльності (НКЗС УСРР, Держвидав, Книгоспілка та ін.); виготовленням наочного приладдя в УСРР. Окрім того, секція провела анкетне обстеження стану шкільної та позашкільної сільськогосподарської освіти в країні; організувала бюро консультацій у складі відомих учених-

аграріїв і діячів сільського господарства; створила книгозбірню Всеукраїнського агрономічного товариства.

У зв'язку з участю більшості членів секції у підготовці до першої Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки, а також літнім відпочинком з початку липня 1923 р. робота здійснювалася виключно лише деякими працівниками секції. На зборах секції заслуховувалися такі доповіді: «Молодь як об'єкт суспільного агрономічного відділення» (Костецький Н.Д.); «Програма роботи секції сільськогосподарської освіти», «Організація бюро сільськогосподарської консультації та наукових праць», «Організація нової сільськогосподарської школи» (Дамберг І.І.); «Інтегральна професійна школа та місце в ній сільськогосподарської освіти» (Остапенко М.Ф.); «До питання організації учбово-дослідної ферми при вищій сільськогосподарській школі» (Бельговський І.В.); «Організаційні досягнення Уманського агротехнікуму» (Петришин Т.Л.); «План та наслідки роботи Немишлянської агрономічної ділянки при відділі пристосування ХОС-ХОС» (Бессалов М.П.); «Про експериментальну ділянку, яку організовує ВАТ» (Фролов А.С.); «Сучасний стан сільськогосподарської освіти в Україні» (Супруненко О.І.); «Мігійський сільськогосподарський та кооперативний технікум: його стан та організація» (Петрівський І.Ю.).

Як видно з вищепереліченого, доповіді присвячувалися не лише теоретичним питанням, але й конкретним практичним досягненням на ниві сільськогосподарської освіти. З 1 вересня 1923 р. секція планувала розглянути такі проблеми розвитку сільськогосподарської освіти в країні:

- 1) стан позашкільної освіти в УСРР;
- 2) питання шкільної освіти у зв'язку з постановкою експериментальної ділянки;
- 3) сільськогосподарська школа, її зв'язок з дослідними установами та суспільною агрономією;
- 4) поява при сільськогосподарській школі млинів, радгоспів, заводів,

електростанцій [7, с. 22].

Секція рослинництва у своїй діяльності виконувала такі завдання:

- 1) дослідницька розробка питань економіки та географії насінництва;
- 2) дослідження засміченості культурних площ;
- 3) методологічна розробка наукових посібників з рослинництва;
- 4) консультаційно-організаційна робота з рослинництва;

5) сприяння організації об'єднання, постачання та розповсюдження насінневого посівного матеріалу в єдиному Українському рослинницькому центрі [51, с. 20–21].

Дослідна робота в галузі рослинництва полягала у зведенні даних науково-дослідних установ; вивченні змін флори культурних рослин; дослідженні засміченості культурних площ; методологічній розробці наукових посібників з рослинництва; вивченні та пошуку осередків сортових сільськогосподарських рослин в УСРР; вивченні економіки і географії насінництва; організація сільськогосподарського контролю в УСРР; громадській роботі в галузі рослинництва (забезпечення та розповсюдження гарантованого посівного матеріалу; консультативно-організаційна робота з питань рослинництва; сприяння встановлення зв'язку районів виробництва насінневого матеріалу із Всеукраїнським товариством насінництва; сприяння об'єднання справи забезпечення та збуту насінневого посівного матеріалу в єдиному рослинницькому центрі; організація насінневих плантацій при філіях ВАТ) [71, арк. 8].

У процесі дослідження з'ясовано, що на початку 20-х рр. ХХ ст. в УСРР надзвичайно актуальним постало питання щодо відродження цукрової промисловості. Відчувалася гостра необхідність у заснуванні агрономічного осередку, який об'єднав би усі агрономічні сили, що працювали в галузі буряківництва, допоміг би спільно знайти певні провідні ідеї і засоби, здійснив детальне науково-економічне дослідження селянського буряківництва, полегшив би деякі практичні справи (постачання й видання спеціальної літератури як для агрономів, так і для селянства, плакатів,

діапозитивів тощо), та взяв на себе, нарешті, відстоювання інтересів селянського буряківництва перед урядом і суспільством. Зважаючи на це, при Всеукраїнському агрономічному товаристві 25 грудня 1922 р. було засновано *секцію буряківництва*, основна діяльність якої була спрямована на вивчення культури цукрового буряку; проведення статистично-економічного дослідження стану селянського бурякосіяння в УСРР; налагодження зв'язку з громадськими і кооперативними організаціями в галузі розвитку селянського бурякосіяння та кооперування цукрового виробництва; висвітлення питання впливу сільськогосподарської промисловості на розвиток селянського бурякосіяння; пошук шляхів і вивчення методів правильної побудови державної політики в галузі селянського буряківництва [71, арк. 8].

До президії секції увійши Г.К. Архипов та І.О. Батюк. Ученим секретарем обрано агронома Д.Г. Головка, який був делегований від секції на Всеросійський з'їзд діячів цукрової промисловості, на якому доповідав на тему «Селянське буряківництво в цукровій промисловості». Учений секретар секції буряківництва Д.Г. Головка був відряджений до м. Москва на Всеросійський з'їзд діячів цукрової промисловості (20 січня 1923 р.) [100, арк. 16]. У 1923 р. секція провела декілька засідань, на яких була заслухана, зокрема, доповідь Г.К. Архипова «Про договірну плантаторську політику», а також розглядалися організаційні питання. Варто зазначити, що член президії секції І.О. Батюк займався вивченням історії розвитку сільськогосподарської кооперації.

Секція планувала організувати короткострокові курси для агрономів з буряківництва. Програма курсів передбачала розгляд агротехнічних та організаційно-економічних питань, до висвітлення яких залучалися кваліфіковані працівники сільського господарства та вчені у галузі буряківництва. Так, Д.Г. Головка читав лекцію на тему «Проблема ножиць у цукровій промисловості» (12 січня 1924 р.). Курси планувалося провести в м. Харкові та м. Києві.

Секція тваринництва ВАТ у своїй структурі мала бюро попиту та пропозицій племінного матеріалу; займалася продовженням ведення племінної книги великої рогатої худоби (вперше створеної на українських землях у 1909 р. предтечою ВАТ – Харківським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості). Ця книга ввійшла в історію як харківська [101]. Її було відкрито для сірої української, симентальської, червоної степової та швіцької порід великої рогатої худоби [9, с. 68].

Секція тваринництва розробляла такі проблеми: 1) визначення типів великої рогатої худоби відповідно до конкретних районів УСРР; 2) з'ясування перспектив м'ясного скотарства у країні; 3) виявлення перспектив молочного скотарства в УСРР та напрями його розвитку. Також секція займалася розробкою питань племінного тваринництва, проблемами економіки та техніки тваринництва УСРР, вивченням і пошуком осередків великої рогатої худоби та покращеного свинарства; створенням Всеукраїнського товариства тваринництва [71, арк. 8].

Досліджено, що ученим секретарем секції тваринництва ВАТ у 1923 р. був Г.О. Свиренко [129, арк. 79]. Одними із провідних членів секції тваринництва Товариства були В.П. Устьянцев і Х.І. Класен. Спеціаліст із організації та ведення племінних книг в УСРР при секції тваринництва ВАТ, агроном Олексій Мартинович Івицький був відряджений для відвідання ряду сільськогосподарських кооперативів та інших організацій у районі Харківської губернії в справах організації Всеукраїнського товариства тваринництва для залучення членів-засновників [98, арк. 230].

Чергові засідання секції відбувалися кожної п'ятниці увечері. Наприклад, 23 березня 1923 р. заслуховувалися такі доповіді: 1) «Штучне запліднення, значення його в справі тваринництва, метод омолодження» (Сенченко Л.І.); 2) «Питання тваринництва на нараді Комітетів Всеросійської сільськогосподарської виставки» (Домрачов Д.В.); 3) «Положення про секції» (Колесніков І.А.). 30 березня 1923 р. заслухано

доповіді: 1) «Участь України у Всеросійській сільськогосподарській виставці в галузі тваринництва» (Подольський В.К.); 2) «Нарада дослідників тваринництва у Москві» (Рюриков Ф.О.) [219, с. 22].

Варто відзначити, що на початку 1923 р. секція тваринництва ВАТ розпочала займатися питанням організації Всеукраїнського товариства тваринництва [49, с. 21]. Члени секції вбачали гостру необхідність створення спеціальної громадської організації, що змогла б вести роботу з тваринництва, зокрема зоотехнії, керуючися при цьому не наданням випадкових кредитів, а чітко розробленим на основі громадсько-зоотехнічних методів планом. Питання про організацію Всеукраїнського товариства тваринництва неодноразово піднімалося на засіданнях секції (16 березня, 13 квітня, 2 травня 1923 р.). Так, 16 березня 1923 р. було обрано спеціальну комісію з організації цього Товариства у складі: В.С. Беркаша, І.П. Холмського, Т.Т. Черненка. Відповідно 13 квітня 1923 р. дана комісія мала робити доповідь щодо питання створення Всеукраїнського товариства тваринництва. Від членів комісії виступив І.П. Холмський, В.С. Беркаш був відсутнім, а Т.Т. Черненко висловив протест проти організації Товариства, оскільки, на його думку, в УСРР питанням розвитку тваринництва займався «Сільський Господар» та взагалі сільськогосподарська кооперація. Після обговорення доповіді були прийняті наступні рішення: 1) незадовільний стан українського тваринництва потребував негайного створення Всеукраїнського товариства тваринництва; 2) для вирішення питання щодо завдань і форм організації Товариства необхідно було обрати спеціальну комісію, до складу якої ввійшли П.А. Пахомов, І.Т. Путілін, Г.О. Свиренко, І.П. Холмський.

2 квітня 1923 р. на засіданні секції тваринництва ВАТ розглядалося питання щодо діяльності при НКЗС УСРР новоствореного Управління держплемгоспів та кіннозаводів, а саме про можливий паралелізм у його роботі із запланованим Всеукраїнським товариством тваринництва. Як виявилось на обговоренні, дублювання в їхній діяльності не повинно бути.

2 травня 1923 р. комісія з організації Всеукраїнського товариства тваринництва представила доповідь про завдання та форми організації Товариства. У результаті були прийняті такі рішення:

1) створення Всеукраїнського товариства тваринництва з метою відродження й подальшого розвитку українського тваринництва шляхом організації різноманітних тваринницьких об'єднань та всебічне технічне, економічне сприяння їхній діяльності та масове залучення через них селянських господарств у процес планомірного проведення зоотехнічних заходів, було необхідним та своєчасним;

2) прийнята проектом «Статуту...» форма кооперативного пайового Товариства за типом існуючих в УСРР інших товариств (Всеукраїнського товариства насінництва, Кооперативного страхового союзу та ін.) була найоптимальнішою для тодішніх соціально-економічних умов;

3) як членів-засновників Товариства планувалося запросити установи, діяльність яких безпосередньо пов'язувалася і з тваринництвом (спеціальні тваринницькі кооперативи, племінні господарства, дослідні станції тощо);

4) затвердити принципи роботи та форму «Статуту...»;

5) доручити Комісії залучити засновників до організації Товариства.

Секція тваринництва ВАТ не брала участі у підготовці до першої Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки, але 18 травня 1923 р. на засіданні заслуховувалася доповідь Гаркави «Про відділ тваринництва на Всеросійській сільськогосподарській виставці». Раніше на подібних виставках у м. Москві демонструвалися породи іноземної худоби. У 1923 р. було прийнято рішення про представлення місцевих порід. Наприкінці серпня 1923 р. планувалося провести спеціальний з'їзд, присвячений питанням розвитку тваринництва. В обговоренні питання щодо підготовки до участі у Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці взяли участь відомі вчені-тваринники, професори В.П. Устьянцев та Ф.О. Рюриков. На цьому ж засіданні заслухано доповіді В.П. Устьянцева «Досвід силосування бурякового бадилля» та Х.І. Класена

«Племінна книга великої рогатої худоби червоної німецької породи» [48, с. 21–22].

Секція займалася питанням організації дрібнорайонних виставок великої рогатої худоби двох типів:

1. У районах, де не було встановлено домінуючої породи, влаштовували покази з метою: 1) визначення якості основного матеріалу, домінуючої породи, типу та встановлення напряму розвитку скотарства в даному районі; 2) збільшення зацікавленості у місцевого населення до культурного тваринництва шляхом заохочення окремих господарів; 3) відбору тварин, прийнятних для формування однорідного стада; 4) ведення культурно-просвітньої роботи шляхом опублікування мотивованих постанов експертних комісій, проведення бесід, лекцій, пояснень спеціалістів тощо.

2. Районні виставки, на яких представляли тварин лише прийнятої в конкретному районі породи, проводилися з метою відбору тварин домінуючої породи за екстер'єром, продуктивністю, скороспілістю для формування однорідного стада та внесення його в місцевий стадний журнал (племінну книгу I ступеня). На виставках обох типів подавалися відомості про кожну тварину [48, с. 21].

Перед розглядом *контрольно-насінневої справи* у діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства варто здійснити історичний екскурс в історію розвитку насінництва [64, с. 10–13]. Вивчення насіння бере свій відлік від початку землеробської діяльності людини. Наукове насінництво пов'язано з ім'ям німецького вченого Ф. Ноббі, який у 1869 р. в Саксонії організував першу в світі контрольно-насінневу станцію. Пізніше такі станції були створені при Ризькому політехнічному інституті (1864), Головному ботанічному саду в Петербурзі під керівництвом А.Ф. Баталіна (1877), Петровській сільськогосподарській академії під керівництвом В.Р. Вільямса (1881). У м. Києві першу насінневу станцію створив професор П.Р. Сльозкін (1897). Пізніше контрольно-насінневі станції виникли в

Харкові (1906), Катеринославі (1907) та інших містах.

Харківська контрольно-насіenneва станція була заснована в 1906 р. Перші шість років її очолював М.С. Барабошкін. Саме ним було здійснено перші поїздки до західноєвропейських країн для ознайомлення з постановкою насінневої справи, після чого станція вже не виконувала функцію суто аналітичного сховища. Впровадження закордонного досвіду щодо укладення договорів контролю між контрольними станціями та насінневими фірмами, масове пломбування мішків в цілому сприяло розвитку насінневої справи у країні.

Наступним очільником станції став відомий вчений-ботанік, професор О.А. Яната, який керував роботою Харківської контрольно-насіenneвої станції впродовж трьох років (1913–1915). За цей час сталися суттєві зміни у внутрішній організації станції: у режимі її роботи, формах бланків, записів, звітності.

Пошук методів діяльності станції став спонукальним кроком у скликанні 16–17 червня 1914 р. Харківської обласної наради контрольно-насіenneвих станцій Південної Росії. Під час цього засідання провідними вченими-аграріями розглядалися такі питання: 1) діяльність станцій у Росії та Харківської контрольно-насіenneвої станції зокрема; 2) інформування про діяльність станцій у країні; 3) діяльність контрольних станцій та їхній зв'язок із районом; 4) організація насінневих виставок (губернських і повітових); 5) співробітництво контрольно-насіenneвих станцій з науководослідними установами; 6) питання обстеження зерна в районі; 7) дослідна діяльність станцій; 8) польова ділянка при станції; 9) проект закону Департаменту землеробства про боротьбу з фальсифікацією посівних матеріалів; 10) принципи організації контролю сільськогосподарських продуктів на громадських засадах; заснування особливого комітету при Харківській контрольно-насіenneвій станції; 11) врегулювання питання про норми; 12) вироблення оптимальної форми бланків і протоколів; 13) розробка програми звітності станцій; 14) обмін колекціями між

станціями; 15) взяття середньої проби; 16) методика дослідження насіння; 17) видання центрального обласного друкованого органу з контрольно-насінневої справи; 18) черговість з'їздів із контрольно-насінневої справи; 19) розробка форми договору контролю, пристосованої до місцевих умов; 20) організація інспектування складів; 21) пломбування мішків та ін.

Протокол цієї наради був записаний О.А. Янатою, виданий окремо та як додаток до I-го тому «Известий Харьковской семенной контрольной станции за 1914 г.». На той час «Известия...» були єдиним джерелом інформації щодо організації, завдань та досягнень у сфері контрольно-насінневої справи. При створенні нових фахових станцій саме це видання стало в нагоді організаторам.

М.С. Барабошкін та О.А. Яната стали розробниками схеми робіт і програми станції. Так, основними завданнями Харківської контрольно-насінневої станції визначено:

1) дослідження насінневого матеріалу (лабораторний контроль-дослідження насіння в лабораторії, головним чином щодо його придатності як посівного матеріалу (схожість, чистота, абсолютна вага і т. д.); польовий контроль-дослідження насіння шляхом висіву його на контрольно-польовій ділянці для визначення сортової цінності (справжність, чистосортність, типовість));

2) наукові та методологічні роботи;

3) громадський контроль;

4) підготовка співробітників з контролю насіння та інструктаж на місцях з організації станцій;

5) популяризація ідей контролю (друк, лекції, виставки тощо).

Харківська контрольно-насіннева станція мала таку внутрішньо-організаційну структуру: 1) відділ лабораторного контролю; 2) відділ польового контролю; 3) науково-дослідний відділ.

Загалом штатний розпис станції мав такий вигляд: завідувач станції; відділ лабораторного контролю (помічник завідувача станції з

лабораторного контролю, старша лаборантка – 1, лаборантки – 3, учениця – 1); відділ польового контролю (помічник завідувача станції з польового контролю, фахівці – 3, практикант – 1); науково-дослідний відділ (помічник завідувача станції з науково-дослідної роботи, спеціаліст – 1); загальний персонал (діловод станції – 1, служитель – 1, конюх – 1). Таким чином, на станції працювало 11 осіб, з яких 9 мали вищу сільськогосподарську або природничо-історичну освіту [105, с. 4].

На засіданні Ради з сільськогосподарського контролю 29 березня 1924 р. під головуванням І.О. Кожевнікова та за секретарювання Н.Л. Векслерчик з питань фінансового стану станції та стану контрольно-насіннової справи у країні з доповіддю виступив М.М. Кулешов. У результаті було прийнято рішення про прохання фінансування науково-дослідної роботи Всеукраїнським бюро з дослідної справи. Станції дозволялося надавати знижки 50% науковим установам від встановленого тарифу сорто-мережі Всеукраїнського товариства насінництва (ВТН) та 20% ВТН як управлінню, що укладало договір із станцією.

Станція планувала співпрацювати з Харківською науково-технічною лабораторією з переробки зерна та дослідження борошна [76, арк. 7]. На станції випробовувалося насіння буряку, конюшини, люцерни, льону, тимофіївки, капусти тощо. Визначали схожість і чистоту насіння, ботанічний склад бур'яну, повний його аналіз, справжність виду польовим дослідом, абсолютну вагу, проводили мікроскопічні дослідження.

У процесі дослідження знайдено проект тарифу оплати випробувань насіння з 1 березня 1924 р., згідно з яким визначено й перелік платних послуг, що надавалися станцією у сфері контрольно-насіннової справи (табл. 2.4) [196, арк. 8]. При цьому всі замовлення виконувалися в порядку надходження.

Виявлено, що до 1 лютого 1923 р. завідувачем Харківської контрольно-насіннової станції був О.П. Ситніков (із січня 1922 р.) [39, арк. 5], після чого його за рішенням Центрального правління ВАТ було

Таблиця 2.4

**Проект тарифу оплати випробування насіння Харківською
контрольно-насінневою станцією Всеукраїнського агрономічного
товариства з 1 березня 1924 р.**

Назва послуги	Довоєнна ціна	Тариф, затверджений Радою з сільськогоспо- дарського контролю 1 травня 1923 р.	Проект нового тарифу з 1 березня 1924 р.
Схожість буряку	1,0	0,75	1,25
-//- кормових злаків	0,50	0,40	1,0
-//- іншого насіння	0,30	0,40	1,0
Чистота великого насіння	0,50	0,40	0,50
-//- дрібного насіння	0,70	0,60	0,75
Повний аналіз сміття	1,50	0,75	1,0
Ботанічний склад сміття	3,0	1,0	1,50
Визначення ботанічного виду сортового насіння	0,50	0,25	0,25
Мікроскопічне дослідження капусти	-	1,0	1,50
Визначення справжності виду польовим дослідом	2,0	1,0	1,50
Наявність повитиці	1,0	0,75	1,50
-//- силени			
Абсолютна вага	0,30	0,20	0,25

Продовж. табл. 2.4

Визначення належності пшениці до озимої чи ярої форми	-	1,0	1,0
Мікроскопічне визначення макухи	-	1,25	1,50
Повний аналіз конюшини, люцерни, льону, тимофіївки (схожість, чистота, наявність повитиці та силени)	-	1,50	2,0
Інспекторський аналіз (повний аналіз сміття, натура, вологість)	-	1	2
Виклик співробітника на склад	-	1,0	1,0

переведено на посаду консультанта, а новим керівником призначено М.М. Кулешова [38, арк. 4; 117, арк. 26], його заступником – Н.Л. Векслерчик [120, арк. 31]. У 1923 р. лаборантками Харківської контрольно-насінневої станції були Є.П. Мозгова [130, арк. 8], Н.Й. Крилова [118, арк. 39], помічником завідувача – Н.М. Єгорова [130, арк. 8]. Встановлено факти участі (на чолі з Н.Л. Векслерчик) Харківської контрольно-насінневої станції у першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці у 1923 р. [97, арк. 210]. Професор М.М. Кулешов як завідувач курсів із дослідної справи при ВАТ у серпні 1923 р. був відряджений для участі в цій виставці як керівник наукової екскурсії слухачів цих курсів терміном до 15 вересня 1923 р. [95, арк. 180].

Досліджено, що при Харківській контрольно-насінневій станції

функціонував науково-дослідний відділ, спеціалісти якого займалися питаннями розробки методів дослідження насіння лікарських рослин; методики розрізнення озимої та ярої пшениці; вивчення методів прискороного дослідження насіння на проростання; встановлення норм оцінки насіння для злаків і багаторічних трав; підбором нової літератури з питань контрольно-насінневої справи. При станції друкувалися праці фахівців у цій сфері, наприклад професора М.М. Кулешова «Методы лабораторного различения озимой и яровой пшеницы», «Современное состояние контрольно-семенного дела за границей» та ін. [66, с. 26–27].

Зафіксовано факт ідеї створення у м. Харкові в 1923 р. при Народному комісаріаті продовольства УСРР (Наркомпрод УСРР) окремої Центральної лабораторії з дослідження продовольчого і посівного зерна та продуктів його переробки, про що свідчить лист Центрального правління ВАТ № 104 від 8 лютого 1923 р. до Наркомзему УСРР із запереченням такої пропозиції, оскільки на той час уже функціонувала Харківська контрольно-насіннева станція зі штатом у 20 осіб, що, по суті, виконувала ті ж самі завдання, заплановані для вищезазначеної лабораторії при Наркомпроді УСРР [64, с. 10–13].

Згідно з наведеними історичними даними Центральним правлінням ВАТ, з'ясовано, що предтечами Харківської контрольно-насінневої станції були: 1) контрольно-насіннева станція (з 1906 р.) та 2) контрольно-хімічна лабораторія (з 1912 р.). Саме ці установи брали участь у дослідженнях зернового ринку та продуктів переробки зерна.

Представники Центрального правління ВАТ висловили категоричний протест із приводу створення Центральної лабораторії з дослідження продовольчого і посівного зерна та продуктів його переробки при Наркомпроді УСРР, вказуючи на той факт, що при відомстві уже існувала аналітична камера, що займалася обслуговуванням спеціальних потреб. На їхню думку, її цілком було достатньо для виконання необхідних завдань. При цьому на II-му Всеукраїнському агрономічному з'їзді (жовтень 1922 р.)

було прийнято рішення про необхідність підтримки та об'єднання вже діючих контрольних установ. Окрім того, учасники наради діячів сільськогосподарського контролю (жовтень 1922 р.) також висловилися проти створення дублюючих організацій [36, арк. 11].

Установлено, що Наркомземом УСРР до відомства ВАТ було передано лабораторію бродіння, що займалася дослідженням техніки бродіння взагалі, зокрема, в молочному господарстві. Вона забезпечувала заводи та господарства чистими культурами дріжджових бактерій, а також надавала рекомендації щодо удосконалених методів роботи в цій галузі. Лабораторія бродіння була заснована в 1906 р. при Харківському товаристві сільського господарства. Протягом 17 років вона обслуговувала потреби винокурної та пивоварної промисловості, фруктового виноробства, заводів з виготовлення оцту та деякою мірою – молочного господарства. Основні культури були одержані завідувачем лабораторії бродіння від Берлінського інституту бродіння, лабораторії Іоргенсена у Копенгагені, Дослідної станції виноробства в Клостернейбурзі та інших установ [79, арк. 40].

До початку Першої світової війни лабораторія бродіння співпрацювала з подібними західноєвропейськими установами: 1) Берлінським інститутом бродіння; 2) Карлоберзькою лабораторією та лабораторіями Іоргенсена і Шторха в Копенгагені; 3) лабораторіями Краля у Празі [35, арк. 21; 37, арк. 22]. У зв'язку з воєнними подіями вона з 1914 р. втратила професійний зв'язок з аналогічними мікробіологічними установами Західної Європи.

Завідувач лабораторії бродіння ВАТ О.П. Ситніков у листі до Центрального правління ВАТ від 29 травня 1923 р. клопотав про відрядження за власний рахунок співробітниці лабораторії О.О. Ситнікової, яка 17 років свого життя присвятила цій справі, до Німеччини (в Берлінський інститут бродіння, Мюнхенську дослідну станцію бродіння, Кільську дослідну станцію молочного господарства) з метою вивчення роботи цих установ, зокрема нових методів у галузі мікробіології бродіння

та молочного господарства [110, арк. 11–11 зв.].

У результаті здійсненої поїздки О.О. Ситнікова залишила цікаві спогади про закордонний досвід. Так, вона відвідала Берлінський інститут бродіння, що на той час мав у своїй структурі 6 спеціалізованих лабораторій, дослідні заводи (пивоваріння, винокуріння, оцтові), станції, що проводили дослідження з культури картоплі, випробування машин та апаратів бродильного виробництва [63, с. 17–21].

До початку війни та в її період у Берлінському інституті бродіння працювало до 40 спеціалістів та значна кількість практикантів (німців та іноземців). Учені вивчали різноманітні теорії й техніки бродіння, вели відповідні дослідження, забезпечуючи заводи необхідними культурами дріжджів, бактерій, приладами, реактивами, здійснювали контрольні дослідження матеріалів і продуктів виробництва, виїжджали для контролю виробництва на місцях, організовували курси з різноманітних галузей бродіння. У 1913 р. під керівництвом Геннеберга була організована лабораторія з вивчення молочно-кислих бактерій та застосування їх на практиці [79, арк. 40]. Головним завданням цієї лабораторії стала розробка теоретичних питань пивоваріння й інших галузей бродіння.

У приватній лабораторії Йоргенсена кожний бажаючий мав змогу вивчати мікробіологію бродіння та застосовувати її у заводській практиці. Лабораторія постачала заводам чисті культури дріжджів і бактерій. Лабораторія професора Шторха при Ветеринарному та Сільськогосподарському інститутах займалася вивченням молочно-кислих бактерій і застосуванням їх у практиці молочного господарства. Окрім вищезазначених інституцій у Німеччині та інших країнах Західної Європи, функціонували дослідні установи різноманітного напрямку з питань бродіння і бродильної техніки.

Під час війни, через нестачу продуктів харчування та кормових речовин, влада Німеччини поставила загальнодержавне завдання щодо виготовлення харчових продуктів та їхніх сурогатів. Причому значна увага

приділялася культурі дріжджів. У зв'язку з цим почалося вивчення різноманітних питань бродіння в теоретичному та практичному аспектах. Головним завданням О.О. Ситнікової стало ознайомлення з успіхами мікробіології бродіння, новими мікроорганізмами, теоретичними та практичними досягненнями у цій галузі, оскільки література з даних питань потрапляла в той час у країну не надто часто.

Крім того, лабораторія бродіння ВАТ мала вже свою колекцію культур, у т. ч. й виведених у період Першої світової війни з місцевих мікроорганізмів. Постала необхідність поповнення цієї колекції новими культурами. Найбільш результативною виявилася поїздка в Берлін (Німеччина), де крім спеціалізованого Інституту бродіння (*Institut für Gärung* – нім.) з 1913 р. почало функціонувати хімічне відділення Інституту експериментальної терапії, очолюване професором Нейбергом в Далемі [79, арк. 40 зв.]. Цей район належав до берлінського адміністративного округу Штегліц-Целендорф, розташованого на південному заході міста між районами Штегліц, Целендорф і Ліхтерфельде, де розміщувалися кілька наукових і освітніх установ, зокрема й Вільний університет Берліна [55]. У цьому інституті займалися не лише дослідженнями, пов'язаними з медициною, але й питаннями одержання гліцерину та його сурогатів заводським способом для потреб фронту.

Разом із тим О.О. Ситнікова спостерігала певний занепад в Інституті бродіння (м. Берлін), а саме відсутність бездоганної чистоти та невелику чисельність штатного персоналу (наприклад, у лабораторії під керівництвом професора П. Лінднера працювало замість колишніх 10–15-ти, лише 1–2 працівники, які в основному займалися поточними справами, пов'язаними з діяльністю пивоварних та оцтових заводів). На той час ефективно працювали тільки дохідні підприємства, а саме пивоварний, оцтовий та лікерний заводи. Із лабораторій Інституту більш-менш активно працювала бактеріологічно-технічна, яка готувала культури для продажу.

Із 4–5 раніше існуючих періодичних видань залишилось лише одне –

«*Zeitschrift für Spirilusindustrie*» («Журнал алкогольної індустрії»), яке виходило у вигляді листівок про відомості комерційного характеру, розпорядження Управління спиртової промисловості і т. ін. Нечасті наукові праці публікувалися або в друкованому органі професора Нейберга – «*Biochemisches Zeitschrift*» («Біохімічний журнал») або «*Zeitschrift angewandte Chemie*» («Журнал прикладної хімії»), залежно від характеру підготовленого рукопису. Працівники Берлінського інституту бродіння зауважували на несприятливі матеріально-побутові умови праці (нестача коштів на проведення дослідження, паперу та технічних засобів для друку звітів тощо). Так, завідувач ботанічної лабораторії Інституту професор П. Лінднер, який 30 років пропрацював у даній установі, зважаючи на скрутні умови життя та роботи в Німеччині прийняв пропозицію з іншої країни – завідувати Станцією бродіння у Мексиці [79, арк. 41].

Під час війни, як і до її початку, діяльність Інституту не згасала. Основним результатом роботи стала розробка способу покращення продуктів харчування білкового характеру шляхом бродіння. Дріжджі для свого розвитку та розмноження, як відомо, потребують вуглеводів та азотних речовин. У звичайних умовах бродильного виробництва ними є рослинні білки злаків і солоду, які дріжджі перетворюють у плазму й інші сполуки білкового характеру. Відповідно, у такому разі не створювалися нові білкові сполуки, а лише відбувалася заміна одних білків іншими. На той час ученим уже було давно відомо, що деякі види дріжджів мали властивості розвиватися в штучних умовах, в яких речовинами азотного характеру були аміни чи аміачні солі. В останньому випадку дріжджі з мінерального азоту створювали органічні білкові сполуки.

До початку Першої світової війни у світі одержували великі обсяги дріжджів з відходів пивоварних підприємств. У Німеччині на початку ХХ ст. із дріжджів почали виготовляти препарати для одержання бульйону як заміник м'ясного бульйону. Потім дріжджі використовувалися для виготовлення лікувальних препаратів (у невеликій кількості), пізніше –

речовин, що замінювали солод, для харчування розвитку та розмноження дріжджів при винокурінні із застосуванням патоки. У період війни обсяги пивоварного виробництва зменшилися, відповідно – й кількість дріжджів, які можна було б використовувати як харчовий продукт. Окрім цього, у такому випадку витрачалися білкові сполуки солоду, який міг би використовуватися безпосередньо [79, арк. 41 зв.].

Для одержання дріжджів як сурогату білкових речовин були застосовані стічні води цукрових заводів, пивоварних, крохмале-патокових, целюлозних, як джерело азоту до цих вод додавали аміачні солі сірчаної, фосфорної та лимонної кислот. Спеціально виведені культури дріжджів розмножувались у цьому середовищі, яке добре насичувалось киснем. Для приготування аміачних солей брали синтетичний аміак із повітря і в такому разі білок одержували відповідно з азоту повітря.

Із 100 кг цукру та 37 кг солей виходило 150 кг пресованих дріжджів, які містили в сухій масі 50% білків і 3% жиру. Добова доза для людини становила 50 г. Ці дріжджі, які мали назву «*Mineralhefe*», або «*Mineralfutter*», все ж були своєрідним сурогатом, тому після закінчення війни й блокади виробництво їх призупинилося. Крім того, активно запрацювала пивоварна галузь, у зв'язку з чим із дріжджів, відходів цього виробництва, готувалися знову поживні препарати.

Професор П. Лінднер став автором відкриття у галузі бродіння, що мало практичне і теоретичне значення. Вивчаючи різноманітні мікроорганізми, що розвивалися на плодах та овочах, учений знайшов одноклітинний мікроорганізм виду *Forula*, або *Mykoderma*, який, розвиваючись та розмножуючись у середовищі з вуглеводами (крохмалем, цукром, целюлозою), давав у результаті жир.

Зазвичай при бродінні, викликаному дріжджами та подібними до них організмами (*Forula*, *Mykoderma*), утворювалася найбільша кількість жиру як у поживному середовищі, так і в клітині. Мікроорганізм, відкритий професором П. Лінднером, у результаті бродіння давав дуже велику

кількість жиру. Якщо посіяти культуру цього мікроорганізму на картоплю, то через 3–4 дні уся картопля покривалася товстим шаром жиру, що навіть при її смаженні не потрібно було додавати олію чи сало [79, арк. 42].

У зв'язку з великою практичною значимістю цього мікроорганізму учений запатентував спосіб одержання й утворення жиру. Він назвав свою працю «*Das Problem der biologischen Fettbildung Feltge Windung*». Професор продав патент одній із фірм, тому при спілкуванні він утримувався від будь-яких коментарів щодо цього мікроорганізму та його практичного використання. О.О. Ситнікова наголошувала, що маючи невелику друковану працю П. Лінднера та культуру мікроорганізму, учені ВАТ мали достатньо можливостей для його вивчення. Нею було відмічено наукові праці професора Нейберга, його співробітників та інших учених з питань сутності спиртового бродіння, викликаного дріжджами.

Інститут експериментальної терапії (*Kaiser Wilhelm Institut*), особливо хімічне відділення професора Нейберга, після війни працювали в досить прискореному темпі, майже такому, як і до початку воєнних подій. Передусім це було пов'язано з працею японців та американців в установі, які вносили власні кошти за можливість працювати в інституті. Перед початком Першої світової війни у лабораторії професора Нейберга проводилися роботи з вивчення процесів бродіння, поглиблена увага приділялася побічним продуктам бродіння – гліцерину, альдегіду та пірвіноградній кислоті, а також умовам утворення цих продуктів.

Постійну наявність у продуктах бродіння гліцерину встановив Л. Пастер, який шукав закономірність у кількості спирту та гліцерину, що утворювалися при бродінні. Перші його дослідження давали вказівки на постійне визначене співвідношення між кількістю цих речовин у виноградних винах [79, арк. 42 зв.]. Подальші дослідження не підтвердили припущень Пастера про правильне співвідношення між кількістю спирту та гліцерину. Думка про те, що гліцерин є продуктом життєдіяльності інших мікроорганізмів, які потрапляли в середовище бродіння разом із дріжджами,

також не знайшла підтвердження, оскільки гліцерин утворювався і в стерилізованому середовищі, у яке додавалися чисті культури дріжджів. Утворення альдегіду зазвичай відбувалося в результаті окислення спирту після бродіння та дії інших мікроорганізмів.

Роботи, розпочаті в лабораторії Нейберга перед війною та продовжені у перші воєнні роки, довели, що можна різко змінювати характер спиртового бродіння дріжджів та одержувати велику кількість гліцерину, альдегіду й невелику кількість спирту. Для одержання таких результатів необхідно було змінити умови бродіння дріжджів. За звичайних умов спиртове бродіння відбувалося у нейтральному та слабокислому середовищі.

Якщо до поживного середовища додавали лужні солі (фосфорно-кислий натрій, бікарбонат натрію, вуглекислий амоній або оцтово-кислий натрій), то в результаті бродіння утворювалося до 15–16% гліцерину, замість 3% за звичай. Ще кращий ефект спостерігався при додаванні сірчано-кислого натрію, а саме до 37% цукру перетворювалося у гліцерин, до 19% – в альдегід. Такі результати були одержані в 1916 р., коли в Німеччині був дефіцит жирів, необхідних не лише як харчовий продукт, а й для добування гліцерину для воєнних потреб. Гліцерин необхідний був як вихідний матеріал для нітрогліцерину, а також для знарядь, насосів, похідних кухонь тощо [79, арк. 43].

Результати вивчення умов спиртового бродіння дали можливість розробити заводський спосіб одержання гліцерину із вуглеводів, нестача яких була не надто відчутною в Німеччині. Таким чином, виробництво гліцерину за місяць досягало до 1 млн кг. Технічний вихід гліцерину дорівнював 20–35% ваги цукру; інший цукор йшов на утворення спирту, альдегіду та вугільної кислоти. Спирт та альдегід також знаходив своє застосування в умовах воєнних дій.

Після закінчення війни потреба в гліцерині зменшилась, як і одержання його шляхом бродіння також, згодом потреба в ньому зникла.

Автори технічного способу отримання гліцерину бродінням (*Connstein und Züdecke*) вказували, що при нормальних цінах на цукор і спирт цим способом можна одержувати дешевий гліцерин, який у змозі конкурувати з гліцеином, одержаного із жиру.

Таким чином, праці з вивчення умов спиртового бродіння привели до досить важливого практичного результату – одержання гліцерину біологічним шляхом із зовсім інших продуктів, ніж ті, що використовувалися раніше. Ці дослідження мали вагоме теоретичне значення, тому що дали поштовх до подальшого вивчення фізіології бродіння та фізіологічної дії дріжджів [79, арк. 43 зв.]. До того часу вважалося, що гліцерин був побічним продуктом бродіння, а альдегід – продуктом окислення спирту. Дослідники виявили, якщо до поживного середовища бродіння додати сіль, яка давала міцну сполуку з альдегідом (сульфат натрію), то від самого початку бродіння можна одержувати значну кількість альдегіду, гліцерину, піровиноградної кислоти. За наявності інших солей утворювались оцтова кислота, гліцерин, а також в обох випадках – спирт і вугільна кислота.

Таким чином, першими продуктами діяльності дріжджів були альдегід і гліцерин, які за звичайних умов редуктазою дріжджів перетворювались у спирт. До того часу вважалося, що спирт був безпосереднім продуктом бродіння, однак учені не змогли дати відповідь на питання, чому в цих умовах утворювався спирт.

Даній проблемі були присвячені роботи останніх років Нейберга та його колег (*Die dritte Vergärungsform des Zuckers*). У 1923 р. в лабораторії, очолюваній Нейбергом, професор П. Майєр провів дослідження щодо з'ясування умов утворення у дріжджах глікогену – речовини, що відіграла значну роль у підтриманні життєдіяльності дріжджів та утворенні спирту. Причому вчений з'ясував, що сульфат натрію не впливав на кількість глікогену. Праці професора Нейберга та інших дослідників про гліцеинове та альдегідне бродіння стали підґрунтям для проведення досліджень і в

Інституті бродіння, пов'язаних із встановленням механізму бродіння, проблеми утворення зимази, складу дріжджової клітини тощо.

У цьому напрямі велася робота директора Інституту бродіння Гайдука у співробітництві із Геном щодо утворення зимази у дріжджових клітинах. У дослідженнях визначали роль нуклеїнової кислоти в життєдіяльності дріжджів, яка входила до складу клітинних ядер, знаходилась у лейкоцитах, червоних кров'яних тільцях, що виділялись із залоз тварин. В Інституті бродіння Глаубітц досліджував склад нуклеїнової кислоти у різних дріжджах та вплив її на бродильну властивість дріжджів, причому в деяких деталях результат не відповідав висновкам Гайдука [79, арк. 44].

Ще в 1897 р. Бухнер з'ясував усі явища спиртового бродіння без участі живої дріжджової клітини, а тільки за наявності клітинного соку, який не містив жодних живих організмів. Подальші дослідження підтвердили припущення про те, що у клітинному соці міститься ензим – «зимаза», який викликав спиртове бродіння. Дріжджова клітина лише виробляла цей ензим і бродіння проходило без її участі. Таким чином, цей учений експериментальним шляхом довів, що спиртове бродіння – хімічний процес, який відбувався у колбі без участі живої клітини. Подальші дослідження мали на меті одержання зимази та вивчення її властивостей. Ці роботи вказували на те, що зимаза є сумішшю декількох ензимів, але до того часу жоден із них не був виділений. Праці професора Нейберга та інших учених розкрили сутність складних реакцій, що складала процес бродіння, а Гайдук зробив спробу вирішити питання про утворення зимами. Нарешті, відкриття професора П. Лінднера вказувало, що бродіння, викликане одноклітинними організмами, відбувалось у досить новому та невідомому до того часу напрямі.

Отже, участь у вирішенні цих важливих питань мікробіології було насущним завданням і для лабораторії бродіння ВАТ, яка не мала такого матеріально-технічного забезпечення, як за кордоном [79, арк. 44 зв.]. У процесі дослідження з'ясовано, що у 1924 р. у зв'язку зі зменшенням попиту

лабораторію бродіння планувалося передати новостворюваному Інституту прикладної хімії [15, арк. 9].

Розглядаючи діяльність хімічної лабораторії, варто зазначити, що згідно з планом діяльності на 1923–1924 рр. її основними завданнями визначено:

1) хімічний контроль сільськогосподарських продуктів (злаків, олійного насіння, макухи, молока та ін.);

2) контроль продуктів, необхідних для потреб сільського господарства (землеудобрюваних туків, інсектицидів, фунгіцидів, ґрунту тощо).

Контроль здійснювався лише при надходженні проб зразків. Лабораторія також надавала консультації клієнтам щодо застосування й придатності вищевказаних продуктів, а також способів їх зберігання. Очолювала хімічну лабораторію В.А. Реберг (липень 1923 р. – березень 1924 р.) [183, арк. 27; 76, арк. 7]. Щодо закордонних поїздок співробітників необхідно зазначити, що у 1923 р. спеціаліст Н.О. Кулешова була відряджена у м. Петроград та м. Москву для одержання колекційних зразків і закуплі реактивів та приладів для хімічної лабораторії [99, арк. 10].

З'ясовано, що при Харківській контрольно-насінневій станції ВАТ функціонувала також дослідно-контрольна ділянка, про що свідчить прийом на роботу до неї двох практикантів з 15 квітня по 1 жовтня 1924 р. Вони одержували заробітну плату в розмірі 25 крб. щомісячно від Центрального правління Товариства та 10 крб. від контрольно-насінневої станції. Серед імен співробітників станції в архівних документах згадується: хімік-бактеріолог лабораторії бродіння О.О. Ситнікова (січень – жовтень 1923 р.) [38, арк. 4; арк. 79, арк. 42–44 зв.], Ф.П. Голова (січень 1923 р.) [38, арк. 4], Н.І. Волчанська (січень 1923 р.) [38, арк. 4], А.П. Дегтярьова (березень 1924 р.) [16, арк. 4], препаратор М.П. Кот (січень 1923 р., серпень 1924 р.) [38, арк. 4; 209, арк. 28].

Знайдено штатний розпис станції станом на 1 жовтня 1924 р., підписаний головою Центрального правління ВАТ І.І. Доленком (табл. 2.5)

[242, арк. 32].

Таблиця 2.5

**Штатний розпис Харківської контрольно-насіenneвої станції ВАТ
станом на 1 жовтня 1924 р.**

Посада	Розряд	Місячний оклад (крб.)	Кількість осіб
Завідувач станції	17	125	1
Заступник завідувача	16	95	1
Помічник завідувача	15	85	1
Старша лаборантка	14	70	1
Лаборантки	13	60	3
Рахівник	4	30	1
Діловод	12	50	1
Конюх	4	30	1

Досліджено, що керівник Харківської контрольно-насіenneвої станції М.М. Кулешов у червні 1924 р. був відряджений до Німеччини [63, с. 17–21]. Дорогою він відвідав Польщу із метою ознайомлення з іноземним досвідом щодо організації контрольно-насіenneвої справи. У своєму звіті він зазначив, що йому випала нагода ознайомитися з діяльністю Варшавської контрольно-насіenneвої станції, а також із селекцією, сортовипробуванням, виробництвом та збутом насіння, дослідною справою, організацією вищої сільськогосподарської освіти в цій країні. У той час у Польщі функціонувало 8 контрольно-насіenneвих станцій: 1) Варшавська при музеї сільського господарства та сільськогосподарської промисловості; 2) Львівська при Міністерстві землеробства, 3) Краківська при галузевому університеті, 4) Познанська при сільськогосподарському сховищі, 5) Торнянська при сільськогосподарському сховищі, 6) Бидгодзьська при дослідній станції, 7) Кутковська при дослідній станції, 8) Собешинська при

дослідній станції.

Серед вищенаведеного переліку найдавнішою з установ вважалася Варшавська контрольно-насіннева станція, заснована ще у 1880 р. та розташовувана за адресою: Краківське передмістя, 64. М.М. Кулешов відмічав занадто слабку організацію станції, що складалася з трьох кабінетів, досить низького рівня обладнання та постійного персоналу з трьох осіб: завідувача (доктора Вейгета), асистентки та лаборантки. У період сезонних робіт спеціально запрошувалися додаткові працівники (близько 7-ми осіб у рік). Діяльність станції полягала у проведенні виключно лабораторних аналізів. Вона не вела польового контролю і не займалася науково-дослідною роботою. До початку Першої світової війни станція мала свою контрольну ділянку. Кількість зразків до війни становила до 5000 у рік. Воєнні події стали причиною тимчасового призупинення її роботи. Професор М.М. Кулешов за видом діяльності надав умовну назву Варшавській контрольно-насінневій станції – «буряково-конюшино-трав'яно-лісова». Методика дослідження насіння була довільною і деякою мірою відповідна до Копенгагенської контрольно-насінневої станції.

Ученим також були зафіксовані певні недоліки в роботі станції, порівняно з вітчизняними методиками:

- 1) попереднє замочування насіння;
- 2) зберігання насіння буряку в фільтрувальному папері.

Разом із тим, учений відмітив досить важливі результати Варшавської контрольно-насінневої станції у порівняльному аналізі насіння сільськогосподарських культур різними контрольно-насінневими станціями світу. Досить цікавими для нього стали наслідки спостережень станції, що стосувалися особливостей пророщування окремих видів насіння:

- 1) при звичайному пророщуванні люпин без замочування покривався пліснявою, при 3-годинному замочуванні в одній і тій самій воді спостерігали такий же ефект також, а при кількаразовому 3-годинному замочуванні його у змінній воді та при подальшому пророщуванні – давав

найкращі результати;

2) результативним способом пророщування пастернаку, кропу та селери виявився датський – у темряві.

Щодо розвитку галузевої освіти професором М.М. Кулешовим було відмічено функціонування самостійних сільськогосподарських вузів у Варшаві, а також агрономічних факультетів при університетах Кракова, Вільно, Познані. Учений мав змогу ознайомитися з роботою Варшавського сільськогосподарського університету та ботанічного саду при ньому. Увесь час його супроводжував співробітник Міністерства землеробства Польщі, котрий сприяв організації зустрічей та здійснював необхідний контроль при спостереженнях у цілях державної безпеки [78, арк. 19–20].

З'ясовано, що у 1924 р. Харківська контрольно-насіenneва станція стала Центральною контрольно-насіenneвою станцією УСРР під керівництвом М.М. Кулешова. До її функцій входило управління насінневим контролем у республіці і проведення аналізів зразків насіння контрольно-насіenneвих станцій країни.

Отже, у підрозділі висвітлено діяльність шести секцій Всеукраїнського агрономічного товариства: 1) сільськогосподарської політики та економіки; 2) сільськогосподарської кооперації; 3) сільськогосподарської освіти; 4) рослинництва; 5) буряківництва та б) тваринництва; розкрито роботу і внутрішньоорганізаційну структуру Харківської контрольно-насіenneвої станції, в т. ч. функціонування при ній лабораторії бродіння і хімічної лабораторії, та міжнародний досвід її співробітників.

Висновки до розділу 2

1. У розділі здійснено аналіз історії створення, персонального складу та ліквідації Всеукраїнського агрономічного товариства; розкрито його мету, напрями діяльності, внутрішньоорганізаційну структуру, юридичні підстави функціонування, детально охарактеризовано процес закриття ВАТ

та подальшу долю його очільників.

2. З'ясовано, що до складу Всеукраїнського агрономічного товариства входили найкращі представники аграрної еліти того часу: професори, фахівці різних галузей сільського господарства, керівники дослідних станцій, агрономи. У своїй роботі вони вивчали актуальні питання сільського господарства, надавали практичні рекомендації державним органам влади, співпрацюючи з ними щодо вирішення проблем розвитку сільськогосподарського виробництва та галузевої науки.

3. Проведено аналіз історії створення та науково-організаційної діяльності секцій Всеукраїнського агрономічного товариства (сільськогосподарської політики та економіки, рослинництва, тваринництва, сільськогосподарської кооперації, сільськогосподарської освіти і буряківництва) у процесі вивчення сільськогосподарської дійсності (1922–1926 рр.).

4. Розкрито розвиток контрольно-насінневої справи у межах діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства, що була представлена Харківською контрольно-насінневою станцією. Висвітлено історію створення установи, її внутрішньоорганізаційну структуру, напрями роботи, персональний склад, а також відтворено зарубіжний досвід співробітників станції в галузі мікробіології та контрольно-насінневої справи.

5. У розділі використано матеріали наукових праць авторки: «Всеукраїнське агрономічне товариство як науково-організаційне та просвітницьке об'єднання в галузі сільського господарства УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст.» (2015) [61], «Всеукраїнське агрономічне товариство як приклад науково-просвітницького та організаційно-господарського об'єднання у вітчизняній галузі сільського господарства (1920–1925 рр.)» (2016) [62], «Зарубіжний досвід вчених, співробітників Всеукраїнського агрономічного товариства у галузі мікробіології та контрольно-насінневої справи (1923–1924 рр.)» (2018) [63]; «Контрольно-насіннева справа у межах

діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.)» (2018) [64]; «Науковий потенціал Всеукраїнського агрономічного товариства» (2016) [65]; «Науково-дослідна діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925 рр.)» (2015) [66]; «Науково-організаційна діяльність секцій Всеукраїнського агрономічного товариства в процесі вивчення сільськогосподарської дійсності (1922–1925 рр.)» (2015) [67].

РОЗДІЛ 3

ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА

3.1. Функціонування курсів, сільськогосподарських гуртків та фонду імені С.Ф.Третьякова при Всеукраїнському агрономічному товаристві

У процесі дослідження з'ясовано, що організація курсової діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства розпочалася з часу його заснування, а саме у 1920 р., коли від НКЗС УСРР Товариству було передано організовані ще Харківським обласним сільськогосподарським союзом кооперативів курси насінництва [61, с. 268–275; 68, с. 4–8]. У подальшому ВАТ вдалося розгорнути курсову роботу з інших напрямів сільського господарства: 1) дослідної справи; 2) тваринництва; 3) організації селянського господарства; 4) буряківництва та ін. [156, с. 32]. Курси організовувалися з метою ознайомлення агрономічних працівників із новітніми досягненнями в галузі сільського господарства. З'ясовано, що завідувачем курсів тваринництва при ВАТ у 1923 р. був Ю.А. Трувельт [116, арк. 64], а його помічником – Л.З. Уман [119, арк. 56]. Завідувачем курсів насінництва був В.П. Шелехета, який у 1923 р. був відряджений до Москви з метою ознайомлення з процесом викладання насінництва та селекції в Петрово-Розумовській сільськогосподарській академії [96, арк. 1].

Встановлено, що навчальною частиною у діяльності курсів займалася Центральна рада Товариства. Саме члени Центральної ради обирали викладачів вищих навчальних закладів країни, відомих у науковій спільноті своїми науковими здобутками. Професорам виплачувався гонорар: за лекційний курс (120 год.) по 1 крб. за 2 год. Курси розташовувалися за адресою: м. Харків, вул. Московська, 10 (нині – Московський проспект)

(додаток Г), а правління курсів – на пл. Руднева, 32 (додаток Д) [193, с. 137].

Правління курсів займалося адміністративно-господарською діяльністю. До його складу входили: 1) завідувач курсів; 2) завідувачі відділень; 3) член Центрального правління ВАТ. Засідання правління курсів проходили щотижня під головуванням завідувача курсів, який мав право розпоряджатися бюджетними коштами, майном курсів тощо.

До числа слухачів курсів приймалися особи чоловічої та жіночої статі, які мали вищу освіту в галузі сільського господарства. Разом із тим, усім бажаючим навчатися на курсах у разі невідповідності вимогам освітнього цензу рішенням Центральної ради дозволялося бути вільними слухачами. Наприкінці навчання після публічного захисту наукової роботи зі своєї спеціальності курсанти одержували свідоцтво про закінчення курсів. Вільні слухачі також мали право за своїм бажанням скласти іспити та захищати наукову працю. Бюджет курсів формувався із: 1) штатних сум, наданих НКЗС УСРР; 2) грошових сум різних закладів та осіб; 3) плати слухачів (у разі її встановлення); 4) доходів, одержаних від продажу виробів та виконання робіт навчально-допоміжними установами курсів; 5) інших надходжень.

Варто зазначити, що Товариство сприяло створенню й роботі агрономічних баз, тобто центрів агрикультурного обслуговування селянських господарств. Так, у 1923 р. на Полтавщині їх налічувалося 15, Харківщині – 12, Київщині – 29, Поділлі – 36, Одещині – 13, а у цілому в республіці було 113 агробаз з 4798 дес. дослідного поля [90, арк. 101]. На їхніх експериментально-дослідних угіддях проходили курси підготовки та підвищення кваліфікації агрономів, ветеринарів, рахівників тощо. Випускники курсів працювали фахівцями губернських земельних управлінь з організації господарств, у науково-дослідних станціях, секціях Держплану УСРР та установах сільськогосподарської кооперації [193, с. 137].

З'ясовано, що у 1923 р. при Всеукраїнському агрономічному товаристві вже діяв курсовий відділ, основним завданням якого була

підготовка спеціалістів вищої кваліфікації в різних галузях сільського господарства. У майбутньому планувалася його реорганізація у Вищу академію сільськогосподарських знань. Курсовий відділ ВАТ через філії керував процесом діяльності всіх існуючих сільськогосподарських курсів на території УСРР. Курсовий відділ мав хімічну лабораторію та земельну ділянку (близько 25 дес.), орендовану на 49 років з умовою побудови на ній приміщень для аудиторій, кабінетів, служб тощо [156, с. 22]. Варто зазначити, що ще у 1922 р. розвиток курсової діяльності ВАТ спонукав до реорганізації хімічної лабораторії в науково-навчальну установу зі збереженням її контрольних функцій [51, с. 21].

Курси включали короткострокові курси (загальні, повторні, додаткові та спеціальні). Встановлено, що станом на 1923 р. проводилися такі курси: 1) з дослідної справи (1,5-річні – 16 осіб); 2) насінництва (10-місячні, а потім 1,5-річні – 25 осіб); 3) тваринництва (10-місячні – 25 осіб); 4) організації селянського господарства (4-місячні – 25 осіб). У цьому ж році планувалася організація ще таких курсів: 1) додаткових для агрономів у Харкові, Києві, Одесі (1,5-річних – 50 осіб); 2) спеціальних курсів для персоналу сортовипробувальної мережі (10-денних на 20 осіб).

Досліджено, що у жовтні 1923 р. завдяки допомозі Харківського губерньського земельного управління Всеукраїнському агрономічному товариству вдалося розпочати роботу з організації повторних курсів для агрономів. Програма та кошторис курсів розроблялися секцією сільськогосподарської освіти ВАТ за участю спеціалістів м. Харків. На засіданні Центрального правління ВАТ 2 листопада 1923 р. було обговорено основні принципи роботи курсів. Повторні курси організовувалися для агрономів Харківщини, Полтавщини, Донбасу, Катеринославщини, головним чином для працівників земельних органів. Основним завданням проведення повторних курсів стало надання можливості агрономічному персоналу ознайомлюватися з новими досягненнями в галузі сільського господарства, а також питаннями сільськогосподарської політики (аграрне

законодавство, землеустрій та землекористування), економіки, організації селянського господарства, методів громадської агрономічної роботи тощо.

Програма повторних і додаткових курсів для агрономів налічувала 7 основних розділів:

I. Сучасна аграрна політика та аграрне законодавство в їх революційному розвитку.

II. Сільськогосподарський кредит.

III. Природа та економіка області.

IV. Громадська агрономія та сільськогосподарська кооперація.

V. Економіка та організація селянського господарства.

VI. Техніка місцевого сільського господарства.

VII. Новини природознавства та економіки.

Кожний розділ мав свої окремі пункти. Так, до розділу I входили такі питання: 1) основний напрям земельної політики; принципи націоналізації та трудове землекористування; індивідуалізм та колективізм у земельних відносинах; 2) типи трудового господарства згідно з законодавством; 3) земельні товариства, їхня юридична природа та організація господарства; агрикультурна роль земельних товариств; 4) порядок землекористування згідно з земельним кодексом і раціональна організація території; 5) заходи боротьби із подрібненням господарств; принципи західноєвропейської політики з цього питання; позиція земельного кодексу в цій справі.

Розділ II мав такі пункти: 1) сільськогосподарський кредит до 1923 р. (історичний огляд за роки); 2) основні потреби у кредиті сільського господарства країни; 3) система та форми кредиту.

Розділ III складався з трьох пунктів: 1) поняття та природа сільськогосподарського району; 2) природно-історичний аналіз області у зв'язку з районуванням; 3) економічний нарис області у зв'язку з районуванням.

Розділ IV мав пункти: 1) громадська агрономія, її сутність та завдання; 2) методи громадсько-агрономічної роботи та їх відносне значення в різних

умовах; 3) робота агрономічного персоналу в земельних органах та інших сільськогосподарських організаціях і установах; районна агрономія, її структура; характерні ознаки її слабких та сильних сторін; 4) громадська агрономія та землеустрій; участь агрономів у роботі із землеустрою; 5) громадські сівозміни як метод агрономічної роботи; значення їх для різних районів та господарських угруповань; умови, що повинні задовольняти громадські сівозміни; техніка популяризації та ведення громадської сівозміни; 6) нові способи розповсюдження сільськогосподарських знань та сільськогосподарських удосконалень: дитячі клуби, сільськогосподарські конференції, методи змагання та заохочення; конкурси господарств та деяких технічних прийомів; 7) податкові пільги як стимул введення окремих покращень; 8) громадська агрономія та колективізація сільського господарства; 9) основні завдання та форми сільськогосподарської кооперації; 10) сучасний стан сільськогосподарської кооперації; 11) взаємовідносини кооперації з урядовими та агрономічними організаціями у справі сільського господарства; 12) організаційний зв'язок державного та приватного господарства (змішані товариства).

До розділу V входили такі пункти: 1) значення для агронома вивчення селянського господарства та методи його реалізації; організація рахівництва у селянському господарстві, агрономічна мережа кореспондентів; 2) організація господарської території, форми та порядок землекористування у зв'язку з організацією сільськогосподарського виробництва у різних районах, їх значення для різних соціальних груп; 3) оцінка елементів організації дрібних господарств у різних районах та розгляд намічених для даних районів типів господарств; 4) організація продажу сільськогосподарської продукції селянського господарства у зв'язку з ринковою кон'юнктурою.

Розділ VI програми об'єднував 4 підрозділи: 1. Рільництво: 1) завдання сільськогосподарських дослідних установ; головні методи дослідної справи; мережа дослідних установ УСРР (як і коли

використовувати дані дослідних установ); 2) основні проблеми сільського господарства області: а) відносне значення прийомів збереження вологи та добрив; б) прийоми збереження вологи у ґрунті та деякі інші прийоми обробітку; в) удобрення: гнійне, мінеральне та ін.; г) пари, різнопілля та зайняті пари; г) рослини та їх сорти; д) чергування рослин та попередників; е) культура польових рослин (озимих–ярих); є) цукровий буряк, картопля, кукурудза; ж) бур'яни та боротьба з ними; з) боротьба із засухою.

2. Тваринництво: 1) стан тваринництва області, перспективи розвитку та основні заходи щодо його покращення; 2) чергові питання у справі розведення племінного скоту; 3) кормове питання та його вирішення на місцях.

3. Інтенсивні культури: 1) огляд основних спеціальних культур області; 2) сухий город.

4. Сільськогосподарське машинобудування: 1) механізація сільського господарства у зв'язку з електрифікацією; 2) сучасний стан ринку та характеристика видів машин.

Розділ VII складався з таких пунктів: 1) нові досягнення у галузі генетики (спадковість та мінливість); 2) основи харчування людини; 3) покращення людської раси (генетика); 4) сучасна теорія розкладу речовини та розпаду атому; 5) теорія відносності Ейнштейна; 6) проблеми районної організації праці; 7) вчення про внутрішню секрецію; 8) нові ідеї в аграрній теорії [193, с. 21–22].

Повторні курси для агрономів при ВАТ були відкриті 17 грудня 1923 р. з метою оновити та доповнити знання місцевих агрономів. Склад слухачів курсів наведено у таблиці 3.1. Згідно з навчальним планом потворних обласних курсів для агрономів програма мала напрями, представлені у таблиці 3.2. На цих курсах було прочитано 49 двохгодинних лекцій, разом 98 годин лекційних, проведено 4 екскурсії) [75, с. 27–28]. У процесі дослідження в архівних матеріалах знайдено також програму курсів з буряківництва (табл. 3.3) [191, арк. 119].

Таблиця 3.1

Склад слухачів повторних курсів для агрономів при ВАТ (1923 р.)

Назва місцевості	Кількість осіб	Посада			Освіта				Вік		Стаж				Пар- тій- ність	
		окружний агроном	районний агроном	спеціаліст	нижча	середня	вища незакінчена	вища закінчена	до 30 років	більше 30 років	від 3 до 5 років	від 5 до 10 років	від 10 до 15 років	більше 15 років	безпартійний	кандидат до КП(б)У
Харківщина	17	-	12	5	4	9	1	3	6	11	5	5	4	3	16	1
Катеринославщина	3	3	-	-	-	-	2	1	-	3	1	2	-	-	3	-
Донщина	5	-	3	2	2	2	-	1	4	1	3	1	1	-	5	-

Віднайдено також прізвища деяких лекторів курсів при Всеукраїнському агрономічному товаристві: І.І. Доленко, К.С. Кононенко, С.Є. Любарський, Д.К. Педаєв, Б.М. Рождественський, В.М. Соловейчик, Яхонтов та інші. Курсова робота в діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства була одним із найголовніших напрямів щодо започаткування співробітництва із земельними органами країни.

Станом на кінець 1923 р. усі діючі курси ВАТ було об'єднано в

Таблиця 3.2

Програма повторних курсів для агрономів при ВАТ (1923 р.)

№	Назва розділів основної Програми	Години			
		Лекції	Семінарські заняття	Екскурсії та практика	Всього
1.	Сучасна аграрна політика та аграрне законодавство в їх революційному розвитку	12	4	-	16
2.	Сільськогосподарський кредит	4	2	-	6
3.	Природа і економіка області курсів	4	-	-	4
4.	Громадська агрономія і сільськогосподарська кооперація	18	4	-	22
5.	Економіка й організація селянського господарства	10	4	4	18
6.	Техніка місцевого сільського господарства	32	6	30	68
7.	Новини природознавства та економіки	16	-	-	16

систему вищих сільськогосподарських курсів, що відповідно надавало можливість здійснення планової роботи. З'ясовано, що упродовж 1923 р. проведено такі курси: 1) насінництва (6 осіб); 2) тваринництва (23 особи; частина курсантів брала участь у дослідженні стану галузі тваринництва під егідою НКЗС УСРР у Донецькій, Катеринославській та Одеській губерніях,

Таблиця 3.3

Програма курсів з буряківництва при ВАТ (1923 р.)

№	Назва теми	Кількість лекцій
I		
1.	<i>Beta vulgares</i> (монографія)	2
2.	Техніка культури цукрового буряка в умовах селянського господарства (обробіток, догляд, реманент, методика пропаганди, насіннева справа і селекція)	10
3.	Хвороби та вороги буряка (засоби в умовах селянського господарства)	3
II		
1.	Цукрова промисловість в країні: історія сучасний стан, перспективи відродження	4
2.	Бурякова проблема в ній – роль великих і селянських посівів, еволюція плантаторської справи	8
3.	Організація селянської бурякової площі. Місце кооперації в буряківництві	10
4.	Плантаторські договірні взаємовідносини	6
5.	Організація агрономічної допомоги індивідуальним і кооперативним плантаторам	4
6.	Кооперативізація виробничих моментів у буряковій роботі (колективізація)	2
7.	Оренда цукроварень	6
8.	Економічний аналіз виробничого прогресу на цукроварні, кооперативна організація капіталу, збуту цукру, участь селянства в справі оренди	40

а інша частина – працювала у відділі тваринництва НКЗС УСРР, племрозплідниках та дослідних станціях); 3) дослідної справи (24 особи);

4) організації господарства (16 осіб).

Після закінчення курсів слухачі розподілялися до системи НКЗС УСРР, губернських та окружних земельних управлінь, сільськогосподарських дослідних станцій, племрозплідників та сільськогосподарських кооперативних установ. У майбутньому планувалося проведення курсів із селекції [51, с. 20].

Досить інформативні відомості щодо місця роботи випускників курсів подано у підсумковій статті І.П. Короткова «Некоторые итоги работы курсов по организации хозяйства при ВАО» [103, с. 27–28]. Так, із 11 осіб, які закінчили курси з організації господарства, 5 працювали спеціалістами з організації господарства при губернському земельному управлінні; 3 – при окружному земельному управлінні; 1 – спеціалістом економічного відділу обласної дослідної станції; 1 – співробітником відділу колективізації центральної кооперативної організації; 1 – співробітником сільськогосподарської секції Держплану.

Досліджено, що у липні 1924 р. вищі сільськогосподарські курси при Всеукраїнському агрономічному товаристві згідно з постановою Колегії НКЗС УСРР було передано Харківському сільськогосподарському інституту. З того часу координацією роботи курсів почала займатися рада, до складу якої увійшли: 2 представники Харківського сільськогосподарського інституту, 2 – НКЗС УСРР, 1 – ЦК «Всеробітземліс», 1 – викладач курсів, 1 – курсант. Головою ради курсів став ректор інституту. Координуванням адміністративно-господарської діяльності займався правління у складі представників з НКЗС УСРР, інституту та завідувача курсів [156, с. 22]. З'ясовано також, що члени Сільськогосподарського наукового комітету України теж брали участь у курсовій діяльності Товариства, що підтверджується розглядом цих питань на засіданнях Президії СГНКУ [54, с. 51].

Варто наголосити також, що однією з форм організації популяризаторської та просвітницької роботи Всеукраїнського

агрономічного товариства стало функціонування сільськогосподарських гуртків. Так, на чергових зборах делегатів від осередків, які відбулися 21–24 лютого 1923 р., їхні учасники ухвалили «Положення про сільськогосподарські гуртки на селі». Їх створювали члени ВАТ шляхом об'єднання «передових господарств» для впровадження сільськогосподарської освіти, виявлення та задоволення їхніх потреб. Створення та діяльність гуртків нагадувала своєрідне «ходіння в народ». На основі гуртків виховувалися агрономічні кадри в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

У процесі дослідження вдалося з'ясувати організацію внутрішнього процесу діяльності сільськогосподарських гуртків: 1) здійснювався підбір сільськогосподарської, економічної та природно-історичної літератури відповідно до рівня розвитку членів гуртка; один із членів гуртка вивчав певну тему і на засіданнях доповідав основні висновки; 2) визначався певний технічний прийом для введення його у господарства членів гуртка, а восени відбувався конкурс; 3) проводився опис господарств членів гуртка та критичний огляд організації і техніки господарства, намічались відповідні організаційні та технічні зміни; 4) почалася організація елементарної бухгалтерії у господарствах членів гуртка (приблизні приклади розроблялися секцією сільськогосподарської політики та економіки); 5) у періодичному органі ВАТ друкувалися спостереження найбільш активних членів гуртка; 6) виконувалися практичні завдання щодо виявлення покращеного насінневого та племінного матеріалу, участі в колективних дослідках, організації колективного та індивідуального користування сільськогосподарськими машинами та знаряддями тощо.

Сільськогосподарські гуртки реєструвалися місцевими філіями. Для управління справами гуртка на один рік обиралася президія у складі голови та секретаря. З метою контролю діяльності обиралася ревізійна комісія у складі трьох осіб. Періодична звітність про роботу надходила до місцевого управління, а річний звіт – до річної звітності філії. З метою фінансової

підтримки дозволялися грошові та натуральні внески членів – одноразові та щомісячні [182, с. 22].

Як одну із форм просвітницької та популяризаторської роботи варто відмітити також існування при Всеукраїнському агрономічному товаристві фонду імені С.Ф. Третьякова (1872–1918), організованого у травні 1922 р. за ініціативою членів на честь заслуг ученого в галузі вітчизняного сільського господарства в цілому та агрономічної науки зокрема [69, с. 88–91]. С.Ф. Третьяков вважається одним із найвидатніших організаторів сільськогосподарської дослідної справи, вченим у галузі ґрунтознавства, землеробства, агрохімії, рослинництва та методики дослідної справи. Саме він був першим директором Полтавської державної сільськогосподарської дослідної станції (з 1909 р.). Головним завданням фонду імені С.Ф. Третьякова стало сприяння у підготовці молодих вчених-дослідників, продовжувачів розпочатої ним справи галузевого дослідництва. Окрім того, з фонду надавалася фінансова підтримка двом донькам-студенткам покійного вченого [53, с. 29].

Передісторією створення цього фонду стало звернення голови правління Полтавського товариства сільського господарства І.О. Батюка у 1918 р. (після смерті професора С.Ф. Третьякова) до органів народної освіти щодо надання державної фінансової підтримки доньці вченого Лідії та звільнення її від оплати за навчання, котра в той час вирішила продовжити справу свого батька й здобувала вищу освіту в Харківському сільськогосподарському інституті на платній основі [109, арк. 8].

«Положення про фонд імені Сергія Федоровича Третьякова при Всеукраїнському агрономічному товаристві» було затверджено Наркомземом УСРР у 1922 р., згідно з яким визначався порядок надходження та використання коштів. Видання стипендій відбувалось у вигляді певної кількості зерна жита та грошей [82, с. 15].

Фінансові засоби фонду складалися з: 1) щорічних внесків членів Товариства по 1 крб.; 2) щорічних внесків українських дослідних станцій з

кожної десятини сільськогосподарських угідь, що знаходилися у розпорядженні станцій, не менше як 5–10 фунтів зерна залежно від величини урожаю та загального стану діяльності станції; 3) щорічних асигнувань державних, громадських і кооперативних відомств; 4) одноразових пожертвувань приватних осіб та установ.

Розподіл стипендій та визначення їхніх розмірів проводила у серпні кожного року комісія у такому складі: 1) два представники Центрального правління ВАТ; 2) два – Всеукраїнського бюро з дослідної справи; 3) один – Харківського сільськогосподарського інституту; 4) по одному – від установ, що зробили щорічні внески до фонду не менше 300 крб.

На Центральне правління ВАТ покладалося: ведення кошторису; щорічна підготовка фінансової звітності, організація збору, приймання та розподілу коштів [187, арк. 9]. З'ясовано, що від 22 квітня 1922 р. і до 1 січня 1923 р. від науково-дослідних установ надійшла певна кількість зерна жита у пудах та фунтах (1 пуд = 16,380 кг; 1 фунт = 0,409 кг) (табл. 3.4). Найбільше внесків зробили Харківська та Полтавська сільськогосподарська дослідні станції. Від членів ВАТ надійшло 20 пуд. 30 фунт. Всього станом на 1 січня 1923 р. було 508 пуд. 35,5 фунт. Для розподілу стипендій та встановлення їхнього розміру було створено спеціальну комісію у складі представників Центрального правління ВАТ, Всеукраїнського дослідного бюро, Наркомзему УСРР та Харківського сільськогосподарського інституту.

У 1922–1923 рр. право на одержання стипендій із фонду імені С.Ф. Третьякова мали студенти Харківського, Київського та Одеського сільськогосподарських інститутів. Кандидатами на здобуття стипендій могли стати молоді особи, які виявили безпосередній інтерес до сільськогосподарської дослідної справи та мали рекомендацію від завідувача відповідної кафедри. В основному це були студенти перших трьох курсів [52, с. 28].

Таблиця 3.4

Надходження до фонду імені С.Ф. Третякова у 1922 р.

№	Назва науково-дослідної установи	Кількість зерна жита	
1.	Харківська сільськогосподарська дослідна станція	177 пуд.	03 фунт.
2.	Полтавська сільськогосподарська дослідна станція	149 пуд.	15 фунт.
3.	Катеринославська обласна сільськогосподарська дослідна станція	63 пуд.	05 фунт.
4.	Маріупольське дослідне поле	20 пуд.	-
5.	Носівська сільськогосподарська дослідна станція	19 пуд.	22,5 фунт.
6.	Сумська сільськогосподарська дослідна станція	18 пуд.	20 фунт.
7.	Драбівська сільськогосподарська дослідна станція	17 пуд.	30 фунт.
8.	Гадяцька сільськогосподарська дослідна станція	10 пуд.	35 фунт.
9.	Одеська селекційна дослідна станція	4 пуд.	-
10.	Макіївське дослідне поле	3 пуд.	08 фунт.
11.	Чарторийське дослідне поле	2 пуд.	03 фунт.
12.	Житомирський дослідний хмільник	1 пуд.	37 фунт.
Всього		488 пуд.	05,5 фунт.

Отже, у 1922 р. стипендії фонду імені С.Ф. Третякова були видані таким особам: 1) трьом студентам Харківського сільськогосподарського інституту (Гірьку П.А., Кислomu I.C., Шпительку С.Г.) до закінчення терміну навчання (щомісячно кожному 15 пуд. зерна жита); 2) спеціалісту кафедри генетики та селекції Одеського сільськогосподарського інституту П.В. Савостіну терміном на 1 рік (10 пуд. щомісячно); 3) двом донькам

С.Ф. Третьякова по 20 пуд. зерна жита щомісячно. Стипендіати зобов'язувалися відпрацювати в дослідній установі час, рівнозначний одержанню стипендій [53, с. 30]. Розподіл стипендій за 1922 р. наведено в табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Надання стипендій фонду імені С.Ф. Третьякова у 1922 р.

№	Стипендіати	Період надання стипендій	Кількість зерна жита
1.	Дві доньки С.Ф. Третьякова	вересень–грудень	160 пуд.
2.	Чотири стипендіати	листопад–грудень	110 пуд.
Залишок: на 1 січня 1923 р.			238 пуд. 35,5 фунт.

Надходження до фонду імені С.Ф. Третьякова у 1923 р. (зерно жита та червінці (1 червінець = 10 крб.)) відображено в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Надходження до фонду імені С.Ф. Третьякова у 1923 р.

№	Юридичні та приватні особи	Кількість (зерна жита/червінців)
1.	Всеукраїнське товариство насінництва	240 пуд. жита
2.	Цукротрест	29,498 червінців
3.	23 державні дослідні станції при НКЗС	49,392 червінців
4.	Всеукраїнське товариство насінництва	30 червінців
5.	П'ятихатське дослідне поле	0,853 червінців
6.	Гуляйпольське дослідне поле	0,637 червінців
7.	Члени ВАТ та окремі особи	0,194 червінці
8.	Повернення недержаних двох стипендій за вересень 1923 р.	0,235 червінців

Згідно із рішенням комісії з розподілу стипендій фонду імені С.Ф. Третьякова від 30 березня 1923 р. розмір стипендій було збільшено на

13 пуд.

Після закінчення навчання П.А. Гірьком та призупинення видачі йому стипендій новим стипендіатом став студент Одеського сільськогосподарського інституту Ф.В. Кетрар. Окрім того, навесні цього ж року стипендію з фонду імені С.Ф. Третьякова почав одержувати студент-практикант Полтавської сільськогосподарської дослідної станції П.М. Демусенко.

Із грудня 1923 р. було визначено новий розмір стипендій: 1) двом донькам С.Ф. Третьякова – по 30 крб. кожній; 2) усім іншим стипендіатам – по 25 крб. кожному. З цього ж часу для одержання стипендій фонду імені С.Ф. Третьякова було визначено студентів Харківського сільськогосподарського інституту А.А. Кузьменка та Д.В. Шереметова [52, с. 27]. Надання стипендій у 1923 р. відображено в табл. 3.7.

Таблиця 3.7

**Надання стипендій фонду імені С.Ф. Третьякова
у 1923 р. у червінцях**

№	Стипендіати	Кількість червінців
1.	Дві доньки С.Ф. Третьякова	25,632
2.	С.Г. Шпитель	10,695
3.	І.С. Кислий	10,699
4.	П.М. Демусенко	9,336
5.	П.В. Савостін та Ф.В. Кетрар	13,358
6.	А.А. Кузьменко та Д.В. Шереметов	5,000
Всього		74,720

У 1924 р. фондом імені С.Ф. Третьякова до Наркомзему УСРР зроблено подання про призначення персональної пенсії родині покійного вченого [52, с. 28].

Отже, у процесі дослідження встановлено, що просвітницька та популяризаторська робота Всеукраїнського агрономічного товариства полягала, перш за все, в організації курсів, сільськогосподарських гуртків та функціонуванні фонду імені С.Ф. Третьякова.

3.2. Музейно-виставкова, видавнича та науково-громадська справа Всеукраїнського агрономічного товариства

У процесі дослідження встановлено, що Всеукраїнське агрономічне товариство брало участь у створенні першого Всеукраїнського сільськогосподарського музею [68, арк. 4–8]. Члени Товариства розробляли «Статут про Всеукраїнський сільськогосподарський музей», що налічував шість параграфів. З'ясовано, що серед основних розробників цього документа був член секції тваринництва ВАТ Д.В. Домрачов. Затвердження Статуту відбулося на засіданні Всеукраїнського агрономічного товариства 5 грудня 1923 р. [195, арк. 183–185].

Згідно з § 1 Статуту Всеукраїнський сільськогосподарський музей засновувався у тодішній українській столиці м. Харкові при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті. Рішення про створення музею було прийнято на загальних зборах НКЗС УСРР. Основними завданнями визначено: 1) збір, зберігання та вивчення найбільш цінних прикладів у сільському господарстві та сільськогосподарській промисловості; 2) демонстрування науково-технічних і практичних досягнень у сільському господарстві та сільськогосподарській промисловості для загальних сільськогосподарських навчальних закладів різних ступенів та позашкільної сільськогосподарської освіти; 3) надання консультацій та інструкцій з метою сприяння агрономічній допомозі населенню; 4) проведення культурно-просвітньої роботи у процесі передачі населенню сільськогосподарських знань, при суміжності сільського

господарства та промисловості, селянина та робітника, науки та практики.

Всеукраїнському сільськогосподарському музею надавалися права:

1) встановлювати взаємовідносини безпосередньо з державними та громадськими установами, а також приватними особами;

2) вільно здійснювати купівлю-продаж, вступати в договірні відносини з державними та громадськими установами і приватними особами;

3) взаємодіяти з усіма науковими, технічними та громадськими установами СРСР і за кордоном, що працювали в галузі сільського господарства та сільськогосподарської промисловості;

4) здійснювати наукові відрядження територією СРСР та за кордон, проводити спеціальні дослідження, видавати свої періодичні журнали, бюлетені та спеціальну неперіодичну літературу;

5) створювати фундаментальну бібліотеку з вітчизняних та зарубіжних видань, бібліотеку-читальню для масових читачів, а також довідкову, інструкторську та консультативну базу з агрономічної та громадської допомоги селянству;

б) проводити короткострокові, спеціальні сільськогосподарські курси, читання, лекції, семінари, екскурсії тощо.

Початковим матеріалом для створення Всеукраїнського сільськогосподарського музею стали експонати УСРР, що демонструвалися на першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці у м. Москві (серпень 1923 р.). У подальшому до участі в поповненні експонатів музею запрошувалися всі існуючі на той час державні, наукові, технічні та громадські організації, сільськогосподарські дослідні станції, племінні господарства, навчальні заклади, а також кооперативні та селянські господарства (комунальні, колективні, індивідуальні) [58].

Утримання Всеукраїнського сільськогосподарського музею відбувалося за рахунок державного бюджету. Щорічні кошториси витрат та

план діяльності музею розроблялися Наркомземом УСРР і затверджувалися ВУЦВК. Разом із тим музей мав право одержувати надходження від різних установ і приватних осіб з метою проведення наукових робіт та поповнення експонатів, а також здійснювати продаж своїх літературних видань, виробів майстерень, препаратів тощо. При цьому кошти від продажу надходили в розпорядження музею для забезпечення його подальшої діяльності.

До складу управління Всеукраїнського сільськогосподарського музею входили: а) директор; б) помічник директора з науки; в) помічник директора з культурно-просвітньої та виробничої діяльності; г) секретаріат. При музеї функціонувала вчена рада, обов'язки якої полягали у наступному: проведення науково-дослідних робіт; утримання, перевірка та поповнення музею; зв'язок з науковими установами та товариствами СРСР та із закордонними, одержання, вивчення та зведення науково-технічних і практичних матеріалів, видання наукової літератури, праць та бюлетеня музею, фундаментальна бібліотека та наукові кабінети й лабораторії.

Директор музею призначався Наркомземом УСРР, а його кандидатуру затверджував ВУЦВК. Він здійснював керівництво усією науковою та адміністративно-фінансово-господарською діяльністю. У його розпорядженні знаходилися весь штатний персонал, майно та кошти; безпосередню відповідальність за правильність та законність своїх дій він ніс перед Наркомземом УСРР. Помічники директора, а також інший технічний, канцелярський та господарський персонал призначалися Наркомземом УСРР та затверджувалися штатною комісією ВУЦВК.

Відділи музею поділялися за основною частиною:

1. Науково-просвітній з підвідділами: 1) природи країни та природно-історичних досліджень; 2) сільськогосподарської дослідної справи; 3) сільськогосподарської освіти; сільськогосподарської літератури та видавництва.

2. Агрономічний відділ з підвідділами: 1) економіки й організації сільського господарства; 2) праці; 3) агрономічної допомоги населенню.

3. Відділ землеробства з підвідділами: 1) рільництва; 2) луківництва; 3) культури боліт; 4) удобрення та удобрюваних туків; 5) насінництва; 6) плодівництва; 7) городництва; 8) виноградарства та виноробства; 9) спеціальних технічних культур; 10) захисту рослин від шкідників.

4. Відділ тваринництва з підвідділами: 1) конярства та кіннозаводства; 2) великої рогатої худоби; 3) свинарства; 4) вівчарства; 5) птахівництва; 6) бджільництва; 7) шовківництва; 8) рибиства та рибальства; 9) мисливства; 10) ветеринарії.

5. Лісовий відділ з підвідділами: 1) лісівництва; 2) лісоустрою; 3) лісорозведення; 4) лісозбереження; 5) головного користування; 6) побічного використання; 7) механічної обробки лісу; 8) хімічної обробки лісу; 9) лісової меліорації та використання незручних земель; 10) снігозахисту; 11) лісової дослідної справи.

6. Відділ держмайна та землеустрою з підвідділами: 1) держмайна УСРР; 2) землеустрою; 3) колонізації; 4) концесії.

7. Сільськогосподарсько-інженерний відділ з підвідділами: 1) сільськогосподарських машин та знарядь; 2) механізації та електрифікації; 3) сільськогосподарської меліорації та гідротехніки; 4) сільськогосподарського будівництва.

8. Відділ кустарного промислу з підвідділами: 1) текстильної галузі; 2) шкіряної галузі; 3) керамічної та гончарної галузі; 4) деревообробної галузі; 5) хімічної галузі; 6) металургійної галузі; 7) сільськогосподарського машинобудування; 8) лісової галузі; 9) художньої галузі; 10) музичної галузі.

9. Відділ кооперації з підвідділами: 1) сільськогосподарської кооперації; 2) споживчої кооперації; 3) промислової кооперації.

10. Відділ переробки рослинної продукції з підвідділами: 1) цукрової промисловості; 2) борошномельної справи; 3) олійної справи; 4) винокуріння та пивоваріння; 5) тютюнової промисловості; 6) махорочної промисловості; 7) переробки овочів та плодів; 8) лікарських рослин;

9) фарбувально-технічних рослин; 10) текстильної промисловості; 11) елеваторної справи.

11. Відділ переробки тваринницької продукції з підвідділами: 1) молочного господарства; 2) переробки м'ясних і рибних продуктів; 3) миловаріння; 4) холодильної справи.

12. Торгово-експортний відділ.

13. Відділ етнографії, побуту та домоведення.

14. Відділ будівництва Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки.

З культурно-просвітньої частини музею мав такі відділи: 1) лекційний (проведення лекцій, читань, семінарів, короткотермінових та постійних курсів); 2) відділ пропаганди та інформації (організація пересувних сільськогосподарських виставок, обласних та районних музеїв, видання сільськогосподарської літератури, створення популярної бібліотеки-читальні, надання довідок та консультацій з агрономічних, землеустрійних та юридичних питань). У виробничому напрямі в музеї працювали майстерні наочних посібників – експонатів та монтувань [195, арк. 183–185].

Щодо виставкової діяльності ВАТ варто зазначити, що згідно з постановою ВУЦВК «Про заходи щодо підготовки до першої Всеросійської сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки» від 10 лютого 1923 р. та рішенням Колегії НКЗС УСРР від 10 лютого 1923 р. Всеукраїнське агрономічне товариство також брало участь у роботі Українського виставкового комітету (Укрвиставкому) (додаток Е) [135, арк. 29–29 зв., 44, арк. 33–33 зв.; 56, с. 72–73]. Одним з ініціаторів проведення цієї виставки стало Московське товариство сільського господарства, що прагнуло об'єднати сільськогосподарські товариства для демонстрації результатів їхньої діяльності. ВАТ розробило програму, згідно з якою мало повністю представити свою діяльність на виставці. Так, показ організації діяльності Товариства на виставці відбувався за схемою: 1) структури центру (секції, курси, видавнича справа, контроль-насіненна

станція, хімічна лабораторія); 2) характеристики складу членів Товариства; 3) організації ВАТ на місцях (місцезнаходження філій (район діяльності), кількість членів філій, соціальний склад, освітній рівень, кваліфікація, рік заснування) тощо.

Діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства на виставці представлялася таким чином: 1) видавнича діяльність (ілюстрування тем, розроблених в «Українській сільськогосподарській газеті», розповсюдження газети на місцях, кількість примірників в окремі періоди розвитку видання); 2) контрольно-насіннева станція; 3) хімічна лабораторія; 4) курсова робота (кількість курсів, слухачів, навчальні плани та програми, організація практичних занять, екскурсії курсантів, науково-дослідні роботи курсантів, лекторський персонал, адміністративний апарат курсів, оплата курсів); 5) робота секцій (науково-дослідна та громадсько-практична); 6) діяльність Центральної ради та Центрального правління ВАТ (кількість засідань, характеристика питань, складу членів); 7) характеристика філій (географічне розташування філій, район діяльності; кількість та характеристика членів філій, діяльність відділень щодо розповсюдження сільськогосподарських знань, удосконалення окремих галузей сільського господарства, виробничі заходи).

Варто зауважити, що окремо на виставці Товариством було представлено характеристику минулої діяльності своєї предтечі – Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (науково-дослідна, посередницька промислова, організаційно-інструкторська, видавнича, курсова робота, підготовка наочних посібників, книжкова торгівля), а також установ перехідного періоду (до моменту організації Всеукраїнського агрономічного товариства) – Обласного сільськогосподарського союзу (наукові відділи, інструкторсько-організаційна та торгівельна діяльність) [194, арк. 15–16].

При Всеукраїнському агрономічному товаристві 12 березня 1923 р. відбулася нарада представників установ, що працювали в галузі сільського

господарства з питання участі науковців м. Одеси у першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці. На засіданні були присутні представники таких установ і організацій: Обласного управління дослідної справи – О.М. Токаржевський, губернського статистичного бюро – Г.Г. Сушкін, «Сільського Господаря» – І.С. Блажко, губернського сільськогосподарського союзу – С.Ф. Славов, Українського виноробного управління – С.П. Хоравович, Губернського земельного управління – голова Укрвиставкому І.В. Бала, агрономи – Я.А. Поляков, А.С. Бориневич, член Всеукраїнського виставкового комітету – В.О. Онуфрієв. Головував на засіданні А.С. Бориневич. Оскільки в м. Одесі на той час існувало Одеське товариство сільського господарства, Обласне управління дослідної справи, Майстерня наочних посібників, на засіданні Виставкому було прийнято рішення про показ досягнень різних напрямів сільського господарства в Одесі за такою тематикою: 1) культура кукурудзи; 2) виноградарство; 3) шовківництво; 4) наслідки голоду; 5) рибальство; 6) вплив Чорного моря на економіку краю. Для реалізації цієї мети було запропоновано створити авторитетний орган при Одеському товаристві сільського господарства у складі представників вищезазначеного товариства, Укрвинробуправління, Обласного управління з дослідної справи, Губернського земельного управління, Одеської філії «Сільського Господаря» [215, арк. 51–51 зв.].

Варто відмітити довіру органів Ради Народних Комісарів УСРР, ВУЦВК, НКЗС УСРР та ЦК КП(б)У до Всеукраїнського агрономічного товариства щодо налагодження виставкової роботи в галузі сільського господарства УСРР, особливо щодо влаштування регіональних виставок, про що свідчать рішення засідання Колегії НКЗС УСРР від 16 квітня 1923 р. (протокол № 88), присвяченого питанням роботи Українського виставкового комітету. З'ясовано, що до президії Укрвиставкому входили Алексеєв, М.Є. Левенштам і О.Г. Леш [46, арк. 52].

Щодо видавничої справи, то слід відзначити, що 2 грудня 1921 р. Центральне правління Всеукраїнського агрономічного товариства

звернулося до колегії Всеукраїнського видавництва з проханням дозволити видавати щотижневe періодичне видання Товариства за назвою «Українська сільськогосподарська часопис» (пізніше – «Українська сільськогосподарська газета») українською та російською мовою обсягом 2–3 друкованих аркуші (додаток Ж) [61, с. 268–275]. У листі вказувалося, що за політичний контекст матеріалу відповідав член Колегії Наркомзему УСРР М.М. Вольф. До складу редакційної комісії входили: Д.Г. Головка, К.С. Кононенко, М.З. Резніков. Редактором було призначено К.Г. Маньківського [26, арк. 7]. У листуванні про розповсюдження видань ВАТ за 1921–1922 рр. знаходимо інформацію про дозвіл Наркомзему УСРР від Всеукраїнського видавництва на видання журналу «Українська сільськогосподарська газета» від 24 грудня 1921 р. [17, арк. 3].

У процесі дослідження з'ясовано, що це був двотижневий журнал, присвячений питанням сільськогосподарської політики, землеустрою, громадської агрономії, сільськогосподарської кооперації, економіки та техніки сільського господарства. Видання ВАТ виходило з метою:

- 1) з'ясування тогочасного стану сільського господарства країни та можливих шляхів його покращення й розвитку;
- 2) розробки чергових питань сільськогосподарської дійсності та організації агрономічної допомоги населенню;
- 3) розвитку та вдосконаленню громадсько-агрономічної роботи;
- 4) формування громадсько-агрономічної думки та об'єднання агрономічних сил на ґрунті активної агрономічної роботи.

У рубриках часопису друкувалися: 1) головні статті з питань сільськогосподарської політики, землеустрою, громадської агрономії та сільськогосподарської кооперації; 2) статті з основних проблем техніки та організації сільського господарства; 3) огляд сільськогосподарського друку; 4) події з життя та діяльності українських земельних органів, агрономічних організацій та сільськогосподарських кооперативів; 5) бібліографія; 6) хроніка; 7) офіційна частина – декрети, циркуляри тощо [139, арк. 8].

Редакція журналу розміщувалася за адресою: м. Харків, вул. Московська, 17 та підтримувала зв'язок у вигляді обміну з іншими періодичними сільськогосподарськими виданнями, в т. ч. й зарубіжними: «Вестник сельского хозяйства» (м. Москва), «Единое хозяйство» (м. Одеса), «Сельскохозяйственная жизнь» (м. Москва), «Степное хозяйство» (м. Одеса), «Хозяйство Волыни» (м. Житомир), «Хозяйство Полтавщины» (м. Полтава) (додаток 3) [23]. Також знайдені відомості, що характеризують зв'язок друкованого органу ВАТ із редколегіями польських періодичних видань [19, арк. 44].

З'ясовано, що кореспондентами цього періодичного видання стали відомі вчені-аграрії та організатори сільськогосподарської дослідної справи в країні у 20-х рр. ХХ ст.: М.М. Вольф, С.Є. Дувін, М.А. Єгоров, М.Д. Ємалакі, Б.К. Єнкен, Є.О. Заславський, М.М. Кажанов, І.П. Коротков, М.М. Кулешов, С.П. Кулжинський, В.Ф. Левитський, К.Г. Маньківський, Г.Г. Махов, С.М. Москвичов, П.Г. Найдін, М.З. Резніков, Б.М. Рождественський, В.І. Сазанов, А.Г. Терниченко, О.Ф. Шапошніков, І.О. Широких, І.В. Якушкін та інші. Редколегія висловлювала прохання до представників усіх філій ВАТ висилати не рідше, ніж раз у місяць відомості про діяльність їхніх установ [20, арк. 47]. Окрім того, редакція підтримувала тісний зв'язок із співробітниками сільськогосподарських дослідних станції УСРР, зокрема Полтавської, про що свідчить факт одержання В. Дебагорі-Макрієвичем, А.В. Знаменським, П.І. Лещенком і В.І. Сазановим гонорару за надані ними матеріали [21, арк. 56].

Видання «Української сільськогосподарської газети» припинилося в липні 1924 р. відповідно до розпорядження Центрального управління в справах друку. У ньому зазначалося, що основною причиною закриття друкованого органу ВАТ слід вважати можливе дублювання матеріалів у відповідних виданнях Наркомзему УСРР. Представники Всеукраїнського агрономічного товариства висловили протест проти такого рішення, обґрунтовуючи свою позицію тим, що «Українська сільськогосподарська

газета» в той час була єдиним українським сільськогосподарським друкованим органом, який зосереджував увагу на питаннях сільськогосподарської економіки та політики, громадської агрономії, сільськогосподарської кооперації та колективізації, техніки сільського господарства та дослідної справи. Усі ці проблеми висвітлювалися винятково в напрямі громадсько-агрономічної роботи та актуальних питань сільського господарства. Члени ВАТ вважали, що агроном у той час повинен бути не лише техніком сільського господарства, але й сільськогосподарським політиком.

Висвітлюючи матеріали з питань сільськогосподарської дослідної справи, редакція видання намагалася донести до широкого кола читачів – громадсько-агрономічних працівників, відомості про досягнення вітчизняних сільськогосподарських дослідних установ, що могли б бути корисними у їхній повсякденній практичній роботі. Це мало на меті здійснити громадсько-агрономічну оцінку та аналіз, і не було в інтересах сільськогосподарських дослідних станцій. З іншого боку, журнал порушував питання, що висувалися життям і вимагали вирішення у процесі діяльності станцій. На думку вчених ВАТ, умови праці агрономів вимагали розробки методології агрономічної роботи. Ці питання повсякчас висвітлювалися на шпальтах «Української сільськогосподарської газети». Редакція видання вважала, що матеріали журналу не дублювалися поряд з іншими профільними виданнями. Часопис набув популярності серед читачів не лише УСРР, але й Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). Центральна рада та Центральне правління ВАТ неодноразово зверталися до НКЗС УСРР з проханням відновити функціонування «Української сільськогосподарської газети» [25, арк. 19–19 зв.].

Досліджено, що при Всеукраїнському агрономічному товаристві, а саме при курсах з дослідної справи, видавався журнал «Листок дослідника», засновниками якого стали І. Кононов, Г. Помаленький і О. Синявський.

Редакційна колегія цього періодичного видання стала засновником у 1923 р. нового сільськогосподарського наукового журналу «Молодий дослідник», що об'єднував творчі інтереси молодшого покоління вчених-аграріїв в УСРР. Так, 13 жовтня 1923 р. було підписано договір про співпрацю між представниками редакційної колегії журналу «Молодий дослідник» та Сільськогосподарським науковим комітетом України в особі вченого секретаря, професора О.А. Янати. Згідно з домовленостями технічна, редакційна та матеріальна підтримка надавалася з боку СГНКУ [232, с. 29–31].

До рубрик журналу віднесено: 1) провідні статті; 2) оригінальні статті дослідницького характеру; 3) статті й замітки з дискусійних питань; 4) критичні статті з питань сільськогосподарської науки; 5) невеликі замітки сільськогосподарського наукового напрямку; 6) хроніку. З'ясовано, що Товариство займалося виданням науково-популярних праць у галузі сільського господарства, зокрема: І.Б. Розена «Агрономическая помощь в Америке»; «Земледельческие товарищества в Италии» та ін. [24, арк. 6].

Щодо науково-громадської роботи, то Всеукраїнське агрономічне товариство (зокрема, секція сільськогосподарської освіти) брало участь у підготовці до з'їзду сільськогосподарської освіти (15 жовтня 1923 р.), а також в організації та роботі учасників Всеукраїнської агрономічної наради 16–22 лютого 1924 р. [190, арк. 8–13; 42]. Під час наради працювало чотири секції: 1) агрономічна; 2) економічна; 3) зоотехнічна; 4) спеціальних культур.

На пленумі першого дня наради розглядали головну доповідь М.М. Вольфа «Перспективи сільського господарства і основні завдання НКЗС УСРР», а також співповіді В.К. Подольського «Перспективи тваринництва», С.Д. Пупка «Перспективи спецкультур», Б.М. Рождественського «Завдання дослідної справи у зв'язку з перспективами розвитку сільського господарства». У другому відділенні першого та третього днів заслуховувалися доповіді: С.Є. Любарського

«Програми та методи агрономічної роботи на 1924 р.», О.П. Лазаренка «Агрономи і кооперація», В.К. Подольського «Агрономи і кредит», І.І. Доленка і К.Ф. Центилович «Сутність насінневої агрономії». Відділення четверте працювало на шостий день і розглядало питання планової роботи НКЗС УСРР (доповідь Планової комісії НКЗС УСРР) та Управління землі (доповідь Левенштама М.Є.). Секції наради працювали на третій, четвертий та п'ятий дні.

На агрономічній секції (третій і четвертий день) заслуховувалися доповіді усіх бажаючих; висновки щодо робіт науково-дослідних установ у галузі рільництва, які здійснювались у межах селянських господарств (доповідач Заславський Є.О.); відомості про сорти та райони (доповідач Батиренко В.Г.); методи роботи відділів застосування та зв'язку їхньої роботи з діяльністю агрономічної системи (доповідачі Рождественський Б.М. та завідувач відділу застосування Носівської сільськогосподарської дослідної станції); преміювання як метод агрономічної роботи (доповідач Резніков М.З.); план роботи Уккрадгосптресту на 1924 р. (доповідач представник Уккрадгосптресту), план робіт з рільництва на 1924 р. (доповідачі Сябро М.А. і Найдін П.Г.); весняна посівна кампанія (співдоповідач Ємельяненко О.Д.); записи та звітність районного агронома (доповідач Кузнецов І.В.); агрокабінет-мінімум.

Економічна секція працювала впродовж третього та четвертого днів та розглянула питання роботи відділу організації господарства Губернського земельного управління (доповіді з місць); завдання підвідділів відділу організації господарства на 1924 р. (доповідач Соловейчик В.М.); завдання та методи дослідження для позначення заходів із землеустрою (доповідач Старченко Ф.Д.); організація окладних досліджень та рахівничих записів (доповідач Тихомиров А.І.).

На нараді були присутні: по 9 осіб – завідувачі відділів землеробства та тваринництва губернських земельних управлінь (ГЗУ), завідувачі

підвідділів організації господарств ГЗУ, окружні агрономи, районні агрономи, губернські спеціалісти з тваринництва, губернські спеціалісти зі спеціальних культур, представник комітету тваринництва Одеського товариства сільського господарства, представники сільськогосподарських дослідних станцій (Носівської, Полтавської, Радомишльської, Київської, Катеринославської (з підвідділів тваринництва)) – 5 осіб, представник Виноробної станції (секції спеціальних культур), представник Мліївської сільськогосподарської дослідної станції, представник садівничо-городнього відділу Харківської сільськогосподарської дослідної станції. Окрім того, персональні запрошення одержали: М.К. Могилянський (секція спеціальних культур), Енерт (секція спеціальних культур), А.А. Липин (секція спеціальних культур), Демлимович (спеціаліст з конярства Полтавського ГЗУ), В.В. Прохоров (окружний зоотехнік Мелітопольського округу). Всього – 67 осіб.

До участі в нараді були запрошені представники ВАТ – 2 особи, представник «Всеробітземлісу», представник Всеукраїнського комітету незаможних селян, представники НКЗС РРФСР (Управління землеробства, відділу тваринництва та відділу садівництва) – 3 особи, представники Харківської сільськогосподарської дослідної станції (відділу городництва та тваринництва) – 2 особи, представник Виноробного управління (секція спеціальних культур), представник Сільського Союзу (секція спеціальних культур) та інших організацій.

Харківська обласна нарада з сільськогосподарської дослідної справи, що відбулася 25 лютого 1924 р., розглянула питання природно-історичних та економічних умов області, досягнення дослідних станцій, програму робіт в області, практичне значення досліджень. В її роботі взяли участь провідні вчені-аграрії, в т. ч. і члени ВАТ. Так, Г.Г. Махов та Ф.І. Левченко виступали з питанням щодо огляду ґрунтів області, орографії та геології. Д.К. Педаєв і М.М. Самбікін розглядали метеорологічні проблеми, а І.П. Коротков та С.О. Сахаров – економічні умови Харківської області.

Про головні досягнення сільськогосподарських науково-дослідних станцій доповідали їхні представники: Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції – Є.О. Заславський, Полтавської – В.І. Сазанов, Сумської – І.М. Фомичев, Красноградської – Є.В. Знаменська та В. Куколь, Драбівської – Н.О. Левицький, Лохвицької – Г.І. Жуков. Зведені дані з удобрення доповів Є.О. Заславський, парів – П.Г. Найдін, сівозмін – О.К. Філіповський, попередників – Фоменко. Про загальну програму науково-дослідних робіт у Харківській області доповідали Б.М. Рождественський та В.І. Сазанов. Програму робіт по окремих станціях з рільництва представили: Харківської – Б.М. Рождественський, Полтавської – В.І. Сазанов, Сумської – І.М. Фомичев, Красноградської – В. Куколь, Драбівської – Н.О. Левицький, Лохвицької – Г.І. Жуков. Питання організації тваринництва у зв'язку з організацією господарства висвітлили П.А. Пахомов та І.О. Широких [192, арк. 25].

Досліджено також, що представники секції сільськогосподарської освіти ВАТ брали участь у Всеукраїнській конференції сільськогосподарської освіти (9 червня 1924 р.), на якій розглядалися такі питання: 1) роль і завдання школи при соціалістичній перебудові суспільства; 2) перспективи сільського господарства країни та завдання сільськогосподарської освіти; 3) підвалини будівництва навчальних планів і програм сільськогосподарських шкіл (схеми учнівських планів і програм); 4) районування сільськогосподарських шкіл, його значення та заходи; 5) методологічні завдання сільськогосподарських шкіл у зв'язку з системою навчання у виробництві; 6) науково-дослідна робота у зв'язку з навчальними та агрикультурними завданнями сільськогосподарських шкіл; 7) методика й методологія агрикультурної роботи сільськогосподарських шкіл; 8) принципи і схема організації обліку (знання, навчальної роботи, науково-дослідної, агрикультурної і продукційної); 9) бюджет сільськогосподарської освіти й виробництво шкіл; 10) система заходів розвитку сільськогосподарських шкіл.

У цьому заході взяли також участь представники профільних освітніх закладів УСРР, зокрема: 1) Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту, Київського сільськогосподарського інституту, Одеського сільськогосподарського інституту, Кам'янець-Подільського інституту, Харківського ветеринарно-зоотехнічного інституту, Харківського геодезично-землеустрійного інституту, Харківського інституту сільського господарства і лісівництва; 2) Золотоніського сільськогосподарського технікуму, Ерастівського сільськогосподарського технікуму, Єлисаветградського сільськогосподарського технікуму, Луганського сільськогосподарського технікуму, Ново-Чарторийського сільськогосподарського технікуму, Ногайського сільськогосподарського технікуму, Сутиського сільськогосподарського технікуму, Уманського сільськогосподарського технікуму, Херсонського сільськогосподарського технікуму, Червоноградського сільськогосподарського технікуму, Щаснівського сільськогосподарського технікуму; 3) Житомирського землеустрійного технікуму, Катеринославського землеустрійного технікуму, Київського землеустрійного технікуму, Полтавського землеустрійного технікуму, Чернігівського землеустрійного технікуму; 4) Білоцерківського індустріально-агрономічного технікуму, Запорізького індустріально-агрономічного технікуму, Чернігівського індустріально-агрономічного технікуму; 5) Київського меліоративного технікуму; 6) Маслівського технікуму насінництва; 7) Мігійського агро-кооперативного технікуму, Полтавського агро-кооперативного технікуму; 8) Одеського земельно-меліоративного технікуму; 9) Харківського зоотехнікуму.

Сільськогосподарські профшколи також делегували своїх представників, зокрема, з Харківщини (Вовчанська, Ізюмська, Мерчанська, Тернівська, Тростянецька); Катеринославщини (Богданівська, Велико-Знаменська, Ново-Миколаївська, Обиточинська, Чорноліська (лісова)); Донщини (Велико-Анадольська, Зайцевська, Маріупольська, Таганрозька, Шахтинська); Київщини (Городищенська, Златопільська, Лебединська,

Махаринецька, Радомишльська, Черкаська); Чернігівщини (Борзенська, Березнянська, Воздвиженська, Ніжинська); Волині (Білківська, Жизниковоцька, Полонська, Турчинівська, Червонська); Поділля (Красносільська, Кутківецька, Літинська, Немійська, Хмільницька, Старо-Прилуцька, Ямпільська); Одещини (Березнеговатська, Курисово-Покровська, Ново-Бугська, Ново-Українська, Одеська школа садівництва та виноградарства, Очаківська, Рибницька); Полтавщини (Андриївська, Жураківська, Зіньківська, Лубенська, Роменська, Сокиренська, Хомутецька). Окрім того, у роботі цієї конференції взяли участь співробітники Губінспектури сільськогосподарської освіти, земельних органів, сільськогосподарської кооперації, Укрбюро «Всеробітземлісу» та Науково-Технічної Секції, Сільськогосподарського наукового комітету України, Народного комісаріату освіти (Наркомосвіти) УСРР, Наркомосвіти РСФРР та інших установ.

Отже, в даному підрозділі відображено музейно-виставкову, видавничу та науково-громадську діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства.

Висновки до розділу 3

1. Доведено, що популяризаторська та просвітницька робота Всеукраїнського агрономічного товариства полягала в організації курсів із метою ознайомлення агрономічних працівників із новітніми досягненнями у галузі сільського господарства. Курси мали різні напрями, зокрема з дослідної справи, тваринництва, організації селянського господарства, насінництва, буряківництва. З'ясовано, що курсова діяльність ВАТ розпочалася у 1920 р. – з моменту передачі від НКЗС УСРР курсів насінництва. У 1924 р. курси при Всеукраїнському агрономічному товаристві згідно з постановою Колегії НКЗС УСРР було передано Харківському сільськогосподарському інституту.

2. Досліджено, що однією з форм організації популяризаторської та

просвітницької роботи Всеукраїнського агрономічного товариства було функціонування сільськогосподарських гуртків, які працювали у сільській місцевості з метою об'єднання передових господарів для сільськогосподарської самоосвіти, а також виявлення потреб їхніх господарств. Такі об'єднання виконували роль просвітницького органу на селі: відкривали бібліотеки, проводили публічні лекції, організовували молодіжні гуртки тощо.

3. Просвітницька та популяризаторська робота Всеукраїнського агрономічного товариства представлена також функціонуванням фонду імені С.Ф. Третьякова, організованого у травні 1922 р. з метою сприяння у підготовці молодих вчених-дослідників, продовжувачів розпочатої вченим справи галузевого дослідництва. Право на одержання стипендій в основному мали студенти перших трьох курсів Харківського, Київського та Одеського сільськогосподарських інститутів, які виявили інтерес до галузевої дослідної справи.

4. Визначено, що Всеукраїнське агрономічне товариство переймалося проблемами музеєзнавства, про що свідчить участь його у створенні першого в країні Всеукраїнського сільськогосподарського музею в 1923 р. (м. Харків), розробником Статуту котрого став член секції тваринництва Д.В. Домрачов. З'ясовано, що новостворений музей мав досить розгалужену внутрішню структуру у вигляді відділів: науково-просвітній; агрономічний; землеробства; тваринництва; лісовий; держмайна та землеустрою; сільськогосподарсько-інженерний; кустарного промислу; кооперації; переробки рослинної продукції; переробки тваринницької продукції; торгово-експортний; етнографії, побуту та домоведення; будівництва Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки.

5. Виставкова діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства полягала в участі у першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці (м. Москва, серпень 1923 р.), де було представлено структури центру ВАТ, характеристику складу членів Товариства,

організації ВАТ на місцях, видавничу діяльність, результати роботи контрольно-насінневої станції, хімічної лабораторії, курсів, секцій, Центральної ради та Центрального правління ВАТ, характеристику філій тощо.

6. Розкрито видавничу діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства, що полягала у виданні періодичного органу «Української сільськогосподарської газети». Журнал був присвячений питанням сільськогосподарської політики, землеустрою, громадської агрономії, сільськогосподарської кооперації, економіки та техніки сільського господарства. З'ясовано також, що при курсах з дослідної справи ВАТ виходив журнал «Листок дослідника», вчені-засновники якого у 1923 р. стали ініціатором створення нового сільськогосподарського наукового журналу «Молодий дослідник», що об'єднав творчі наукові інтереси молодшого покоління вчених-аграріїв в УСРР.

7. Доведено, що представники Всеукраїнського агрономічного товариства брали активну участь у підготовці та роботі З'їзду сільськогосподарської освіти (15 жовтня 1923 р.), Всеукраїнської агрономічної наради (16–22 лютого 1924 р.), Харківської обласної наради з сільськогосподарської дослідної справи (25 лютого 1924 р.), Всеукраїнської конференції сільськогосподарської освіти (9 червня 1924 р.) тощо.

8. У розділі використано матеріали наукових праць авторки: «Виставкова діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1923 р.)» (2017) [56], «Всеукраїнське агрономічне товариство – ініціатор першого в УСРР Всеукраїнського сільськогосподарського музею (1923)» (2016) [58], «Всеукраїнське агрономічне товариство як науково-організаційне та просвітницьке об'єднання в галузі сільського господарства УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст.» (2015) [61], «Просвітницька та популяризаторська діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925)» (2016) [68].

РОЗДІЛ 4

МЕРЕЖА ВІДДІЛЕНЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА

4.1. Організаційна складова діяльності філій Всеукраїнського агрономічного товариства

У процесі дослідження з'ясовано, що діяльність мережі відділень Всеукраїнського агрономічного товариства не залишалася поза увагою сучасних дослідників-істориків, але разом із тим це питання недостатньою мірою висвітлено у друкованих працях, а тому потребувало спеціального історичного дослідження. Виявлено, що відділення ВАТ могли створюватися лише за наявності як мінімум 20 членів Товариства [57, с. 161–169; 61, с. 268–275].

Розглядаючи питання організаційної складової діяльності філій ВАТ, варто відобразити основні регламентуючі рішення Центрального правління Товариства, що координували роботу мережі відділень [227, с. 20–21]. Так, перший проект плану діяльності місцевих філій ВАТ було прийнято Центральною радою та Центральним правлінням ВАТ 15 лютого 1923 р., а 28 жовтня того ж року – вже офіційно затверджено схематичний план діяльності філій, згідно з яким відділення мали працювати за такими напрямками:

А. Діяльність філій зі встановлення зв'язку між працівниками на сільськогосподарській ниві:

І. Внутрішня організація праці місцевого відділення ВАТ:

1. Організаційна робота: а) сповіщення про організацію філій у газеті;
- б) оголошення про їх відкриття за допомогою спеціальних листівок;
- в) виступи з доповіддю про організацію філій на з'їздах, нарадах;
- г) складання списку осіб для запрошення до роботи у відділенні;
- г) розсилання індивідуальних сповіщень про чергову роботу філій;

д) встановлення на постійному місці вітрини для висвітлення матеріалів про їхню діяльність; е) запрошення на постійну роботу вченого секретаря; є) організація постійного приміщення для роботи філій, їхніх установ (зали для загальних засідань, гуртожитку, музею тощо); ж) створення бібліотеки-читальні для членів філій (періодика, праці дослідних станцій, агрономічна література); з) організація фонду допомоги родинам померлих та непрацездатних агрономів; и) упорядкування попиту та пропозицій агрономічної праці.

2. Загальні зібрання: а) закріплення дня та місця загальних зібрань; б) розсилання запрошень на загальні зібрання.

3. Науково-дослідна діяльність: а) природно-історичні дослідження (вивчення бур'янової рослинності (Волинське відділення), створення метеорологічної станції (Вовчанське відділення)); б) дослідження техніки сільського господарства (вивчення техніки місцевих культур (Чернігівське відділення), дослідження сортів місцевої пшениці (Волинське відділення), створення контрольно-насінневих станцій (Таганрозьке, Чернігівське, Миколаївське відділення)); в) економічні дослідження (складання статистичного довідника, бюджетні дослідження (Сумське відділення), районування повіту, округу, губернії (Сумське, Кременчуцьке відділення)); г) постановка експериментів у галузі громадсько-агрономічної роботи (дослідження результативності агрономічної роботи (Чернігівське, Кременчуцьке відділення); створення експериментальної школи, розробка плану агрономічних заходів (Роменське відділення); організація експериментального агрономічного району (Одеське відділення)); г) збирання матеріалів з історії громадсько-агрономічної організації в районі діяльності філії.

4. Проведення курсів для агрономічного персоналу [66, с. 26–27].

II. Встановлення зв'язку з центральними органами правління ВАТ:

1) періодичні звіти (трьохмісячні та річні); 2) листування з друкованими органами ВАТ; 3) особисті листи; 4) відвідання членами філій Центрального правління Товариства при поїздках до м. Харкова; 5) делегатські зібрання та

спеціальні з'їзди; б) розповсюдження «Української сільськогосподарської газети» та неперіодичних видань ВАТ; 7) відвідування відділень представниками Центрального правління.

III. Розповсюдження впливу відділення ВАТ на роботу місцевих установ та організацій: 1) запрошення до участі в роботі представників місцевих установ (земорганів, сільськогосподарських союзів, «Всеробітземлісу», Наркомосвіти УСРР, сільськогосподарських профшкіл і т. д.); 2) делегування представників відділення ВАТ до місцевих установ та організацій для участі в їхній роботі.

Б. Чергова громадсько-агрономічна робота філій серед населення:

1. Заходи з розповсюдження сільськогосподарських знань: а) організація консультаційних бюро; б) проведення лекцій у селі, місті, військових частинах Червоної Армії, Селянському будинку; в) викладання в сільськогосподарських трудових школах; г) участь в організації агрономічних з'їздів; г) організація сільськогосподарських курсів; д) проведення екскурсій; е) створення сільськогосподарських бібліотек; є) організація сільськогосподарських музеїв, агрокабінетів; ж) відкриття майстерні наочних посібників; з) організація видань сільськогосподарської літератури; и) ведення сторінки в місцевій сільськогосподарській газеті; і) організація книготоргівлі; і) створення показового поля.

2. Громадсько-організаційна робота: а) організація агрономічних гуртків серед дорослого сільського населення; б) організація молодіжних гуртків; в) створення дитячих клубів.

3. Господарська діяльність: а) створення рільничого господарства; б) організація насіннево-городнього господарства; в) відкриття розсадника плодкових рослин; г) вирощування молодняку рогатої худоби [227, с. 21–22].

Першочерговим завданням у роботі філій вважалася організація систематичної праці з відновлення та поширення знань серед агрономічного персоналу. Тому відділення відповідало за: 1) забезпечення членів Товариства періодичною сільськогосподарською літературою; 2) створення

галузевих бібліотек; 3) організацію повторних і додаткових курсів для агрономів; 4) проведення систематичних екскурсій в обласні та районні дослідні установи; 5) періодичне скликання загальних зібрань членів відділення.

За дорученням Центрального правління ВАТ філії могли займатися науково-дослідною роботою, видавати народну сільськогосподарську літературу, організовувати курси для населення, а також конкурси, екскурсії, сільськогосподарські об'єднання молоді. Відділення брали участь у підготовці до першої Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки, виявляючи найбільш цікаві типові селянські господарства, описуючи їх, готуючи їхні експонати, проводили господарсько-практичні та культурно-просвітницькі заходи [188, с. 20].

Згідно з «Інструкцією про взаємовідносини філій ВАТ» (стосовно відділень губерньського та повітового типів), прийнятої Центральною радою та Центральним правлінням ВАТ 15 лютого 1923 р., місцеві філії Товариства створювалися та діяли на основі Статуту ВАТ. Відділення звітувалися кожні три місяці та один раз на рік [72, с. 5].

Місцеві відділення ВАТ працювали за двома напрямками: 1) забезпечення міцного зв'язку між усіма працівниками на сільськогосподарській ниві в районі діяльності філії з метою вироблення спільного погляду на чергові події сільськогосподарського життя та поточні питання агрономічної праці; 2) участь у громадсько-агрономічній роботі серед місцевого сільського населення. Кожна філія мала своїм завданням збір різноманітного друкованого матеріалу щодо історії розвитку громадсько-агрономічної думки у країні.

Звітування перед Центральним правлінням ВАТ відбувалося у вигляді спеціально оформлених звітів, що містили нижченаведені розділи:

- 1) загальні відомості (час відкриття (день організації, зібрання); район діяльності);
- 2) склад членів відділення (кількість членів на початку та в кінці

звітний період; освітній ценз у кінці звітний періоду (з вищою сільськогосподарською освітою, середньою сільськогосподарською, нижчою сільськогосподарською, вищою нефаховою освітою, середньою негалузеву, нижчою нефахову, без освіти)); склад членів відділення за видом зайнятості в кінці звітний періоду (на службі в земельних органах, владних структурах та господарських організаціях (Цукротрест, Радгосптрест тощо), кооперативних та громадських організаціях, самостійні господарі); склад членів відділення за спеціалізацією (громадські агрономи (губернські, окружні, районні, дільничні, їхні помічники, агрономи в сільськогосподарській кооперації тощо)), спеціалісти з окремих галузей сільського господарства, спеціалісти не за фахом, педагоги, особи, які займали адміністративні та господарські посади (керівник радгоспів тощо), наукові діячі; партійність членів (кількість партійних і безпартійних);

3) правління відділення (час обрання; члени (прізвище, ім'я, по батькові); кандидати; кількість засідань; відвідування засідань за звітний період; питання, що обговорювалися на засіданнях за звітний період);

4) рада відділення (час обрання; члени (прізвище, ім'я, по батькові); кандидати; кількість засідань за звітний період; відвідування засідання членами; питання, що обговорювалися на засіданні ради);

5) ревізійна комісія (час обрання; члени (прізвище, ім'я, по батькові); кількість засідань; питання, що обговорювалися на засіданнях);

6) загальні зібрання відділення (кількість загальних зібрань, відвіданя зібрань членами та не членами; питання, що обговорювалися на загальних зборах; враження про роботу загальних зібрань);

7) організаційна робота відділення (яким шляхом правління запрошувало нових членів; яким чином правління ставило до відома членів відділення про свою поточну роботу; наявність ученого секретаря при відділенні (як він працює: тільки у відділенні чи за сумісництвом); оплата ученого секретаря; які співробітники оплачуються; наявність окремого приміщення відділення (місце засідань правління, ради, загальних зібрань);

організація бібліотеки-читальні для членів відділення; участь у вирішенні питання попиту та пропозицій агрономічної праці, наданні допомоги родинам померлих або непрацездатних агрономів; скликання загальних зібрань (оголошеннями чи повістками); особи, які брали участь у загальних зібраннях (тільки міські жителі чи й агрономи з округу); матеріальні ресурси філії (кількість зібраних членських внесків; одержаних субсидій від центру або місцевих органів, інших доходів);

8) науково-дослідна робота відділення (назви створених комітетів, секцій при відділенні); проведення природно-історичних досліджень; вивчення місцевих сортів, техніки місцевих культур, організація контрольно-насіньових станцій, вивчення питань розвитку тваринництва, меліорації, захисту рослин; проведення економічних досліджень, експериментів у галузі громадської агрономічної роботи (дослідження результативності агрономічної праці, організація експериментальних шкіл, агрономічних ділянок); збір матеріалів з історії агрономічної організації та її діяльності в районі філії, а також відомостей про побут і повсякденну працю агрономічного працівника;

9) заходи щодо підвищення кваліфікації агрономічного працівника (проведення курсів для агрономічних працівників);

10) організація зв'язку відділення з Центральним правлінням (кількість та тематика матеріалу, поданого до друкованого органу ВАТ; організація розповсюдження філією «Української сільськогосподарської газети»; відвідання відділення представниками Центрального правління ВАТ);

11) вплив філії на діяльність місцевих організацій та установ (участь у роботі відділення представників місцевих установ (земельних органів, «Всеробітземлісу», Наркомосвіти УСРР, сільськогосподарської кооперації, сільськогосподарських профшкіл, «Село-техніки», Укрсільбанку тощо); участь представників філії у діяльності місцевих установ та її результативність);

12) заходи щодо розповсюдження сільськогосподарських знань серед сільського населення: а) культурно-освітні заходи (консультаційне бюро; лекції в селі, місті, військових частинах Червоної Армії, Селянському будинку); викладання у сільськогосподарських трудових школах; участь в агрономічних поїздках; організація сільськогосподарських курсів, екскурсій, бібліотек для агрономів, музеїв, агрономічних кабінетів, майстерень наочних приладь; видання популярної літератури; ведення сторінок у сільськогосподарській газеті; організація книготоргівлі, показового поля тощо; б) громадсько-організаційні заходи (організація агрономічних, молодіжних гуртків, дитячих клубів); в) господарські заходи (організація рільничого господарства, насіннево-городнього господарства, розсадника плодкових дерев, вирощування молодняку).

Відділення могли об'єднуватися між собою до обласного рівня. При цьому їх головним управлінським органом ставали районні делегатські зібрання. Усі члени філій вважалися автоматично й членами ВАТ. Члени всіх відділень, крім сільських, мали робити вступний внесок 1 крб. та щороку сплачувати 1 крб. 25% усіх внесків надходило на рахунок Центрального правління Товариства.

Філії, що здійснювали господарські операції, щомісяця відраховували 0,5% від суми обороту на рахунок Центрального правління, та ті, що вели підприємницьку діяльність – 1% від валового доходу. Центральне правління надавало субсидії на оплату ученого секретаря [84, с. 20–21]. Кожен член відділення мав власний квиток (додаток И).

У зв'язку зі встановленням нового адміністративного поділу філії поділялися на окремі типи за принципом територіальних меж діяльності:

- 1) обласні (Одеська);
- 2) губернські (в інших губернських містах);
- 3) окружні (в окружних центрах);
- 4) районні, тобто ті, що працювали приблизно в межах колишніх повітів (Валківська та Вовчанська). Переважали при цьому окружні.

Співробітники відділень намагалися залучити до об'єднаної роботи всіх учасників сільськогосподарської дійсності, застосовуючи різні способи для запрошення до співпраці: послуги місцевої преси (Запорізьке, Кременчуцьке, Роменське); видання листівок (Кременчуцьке); проведення з'їздів, нарад агрономів, ветеринарних лікарів, землевпорядників, делегатських зібрань кооперативних союзів, «Всеробітземлісу» тощо. Роменське відділення навіть забезпечило персональне розсилання листів-запрошень для осіб, діяльність яких була безпосередньо пов'язана з сільським господарством.

При цьому варто відмітити, що власне приміщення мали лише Запорізька, Одеська та Чернігівська філії, інші були розміщені в приміщеннях земельних органів, сільськогосподарських технікумів, товариств насінництва, союзу «Всеробітземлісу» і т. д. При Одеському відділенні було збудовано спеціальний «Будинок агронома» у вигляді гуртожитку, де мала діяти постійна виставка сільськогосподарської літератури та наочних посібників, а також зразковий кабінет агронома степової частини УСРР.

Для ефективної організації своєї роботи майже кожне відділення (Вовчанське, Волинське, Запорізьке, Київське, Кременчуцьке, Миколаївське, Одеське, Подільське, Полтавське, Сумське, Чернігівське) мало змогу запрошувати на роботу секретаря, праця якого оплачувалась окремо. Це було дуже важливо для діяльності філій, оскільки забезпечувалася можливість організувати засідання правління та ради відділення, скликати загальні збори членів. Деякі філії (Київська, Чернігівська) практикували проведення загальних зібрань членів щотижня, інші (Донецька, Роменська) – через кожні два тижні у недільний день. Правління постійно турбувалося щодо інформування членів відділень про майбутні засідання та результати діяльності. При цьому загальні зібрання членів завжди вважалися головними серед інших зібрань [81, с. 18].

Доповіді, що оприлюднювалися на цих зібраннях, умовно поділялися

на такі групи:

- 1) організаційні (плани, звіти тощо);
- 2) інформаційні (доповіді про роботу губернських, всеукраїнських агрономічних з'їздів, діяльність дослідних станцій);
- 3) загально-агрономічні (наприклад, «Про методи впливу на населення», «Районування повіту та зв'язок його з агрономічною роботою» (Валківське); «Розвиток агрономічної роботи в Вовчанському повіті», «Коло діяльності агронома», «Методи впливу на селянське господарство» (Вовчанське); «Найближчі перспективи роботи громадського агронома» (Волинське); «Участь громадської агрономії в проведенні землевпорядкувальних робіт» (Донецьке відділення); «Про форми і методи агрономічної роботи» (Єлисаветградське); «Про сучасний стан агрономічного музею», «Про популярне читання – таблиці, складені О.Г. Гаршиним та С.П. Кулжинським» (Київське); «Про організацію економічного вивчення агрорайона», «Агрономічні гуртки на селі» (Кременчуцьке); «Участь агрономів у землеустрої», «Про головні завдання агрономічної роботи» (Подільське); «Громадські сівозміни як метод масового впливу на підняття сільського господарства», «Внутрішньонадільний землеустрій та агрономія», «Перспективи найближчого майбутнього громадської агрономії», «Диференціація агрономічних програм для різних соціальних груп села» (Полтавське); «Проект робіт відділу застосування» (Сумське) та ін.);
- 4) з питань аграрної політики, сільськогосподарської економіки та землеустрою (наприклад, «Стан селянського господарства», «Вивчення селянського господарства», «Умови розвитку цукрового буряку» (Вовчанське); «Майбутнє перевиробництво сільськогосподарських продуктів», «Роль тваринництва та рільництва у майбутньому розвитку сільського господарства», «Основні принципи сільськогосподарської кампанії на Волині» (Волинське); «Загальний стан сільського господарства в Донецькій губернії», «Про роль і значення великого селянського

господарства» (Донецьке); «Економічні та технічні фактори селянського півдня Київщини», «Чи потрібно регулювати селянське сільське господарство в сучасній дійсності» (Київське); «Положення тваринництва Одеської губернії» (Одеське); «Районування та дослідження Подільської губернії», «Про буряк у селянському господарстві», «Про продуктивність сільського господарства» (Подільське); «Державне регулювання сільського господарства», «Сучасна земельна політика та її оцінка з організаційно-виробничої точки зору» (Полтавське); «Сільськогосподарське районування Таганрозького повіту» (Таганрозьке) та ін.);

5) з питань сільськогосподарської освіти (наприклад, «Результати анкетного дослідження серед слухачів сільськогосподарських курсів» (Кременчуцьке); «Зимові селянські школи», «Про надання сільськогосподарського напрямку трудовим школам» (Роменське) та ін.);

б) з питань сільськогосподарської кооперації та колективізації (наприклад, «Сільськогосподарська кооперація» (Донецьке); «Про єдиний кооператив на селі», «Про перспективи колективізації сільського господарства» (Єлисаветградське); «Сучасний стан сільськогосподарської кооперації», «Про стан сільськогосподарської кооперації на Уманщині» (Київське); «Про колективізацію господарства» (Кременчуцьке), «Кооперація та державна політика у сфері сільського господарства», «Роль кооперації у сучасній агрономічній роботі» (Полтавське) та ін.);

7) з питань техніки сільського господарства, дослідної справи, селекції, рільництва, тваринництва та спеціальних культур (наприклад, «Дослідне поле в Донецькій губернії», «Заходи боротьби із засухою», «Городництво в Донецькій губернії», «Значення пізніх ярових» (Донецьке); «Про положення тютюництва на Полтавщині», «Про лікарські трави», «Вибір культур та сівозміни», «Чергові завдання фітопатології у справі боротьби із сажкою», «Про зміни клімату», «Збирання та збереження води у ґрунті зайнятих парів та безпар'я», «Збирання селітри у ґрунті зайнятих парів та безпар'я, а також її використання» (Полтавське); «Про боротьбу із

посухою», «Проблема іригації в південній Україні», «Водний режим ґрунту в засуху 1920–1921 рр.», «Звіт про роботу Селекційної станції за минуле десятиліття», «Бактеріоз насіння пшениці та кукурудзи» (Одеське) та ін. [81, с. 19].

При деяких філіях для більш детального вивчення певних питань створювалися спеціальні комітети, комісії або секції. Так, при Одеській було організовано низку комітетів: 1) тваринництва; 2) насінневої справи; 3) громадської агрономії; 4) сільськогосподарської економіки та статистики; 5) сільськогосподарської кооперації; 6) сільськогосподарської бібліографії; 7) лісівництва; 8) спеціальних культур; 9) шовківництва та бджільництва; 10) холодильної справи. Київська філія створила комісії: 1) економічну; 2) тваринництва; 3) з перегляду популярної сільськогосподарської літератури. При Вовчанській філії було організовано меліораційну секцію. Чернігівська філія у своїй роботі особливу увагу зосереджувала на дослідженні значення деяких місцевих культур; Волинська – вивченні бур'янів, місцевих сортів пшениці, економічного стану селянського господарства губернії; Сумська – дослідженні економічного устрою сільськогосподарського округу шляхом організації бюджетного дослідження.

Кожне відділення у своїй структурі мало спеціалізовану сільськогосподарську бібліотеку. Деякі з них (Волинське, Кременчуцьке, Одеське, Полтавське) допомагали родинам померлих агрономів або тим членам, які втратили працездатність, а також сприяли працевлаштуванню (Волинське, Кременчуцьке, Чернігівське).

Члени Центрального правління ВАТ також мали можливість відвідувати окремі відділення (Волинське, Одеське, Подільське, Роменське, Сумське) з метою ознайомлення із результатами їхньої діяльності. Філії (Вовчанська, Одеська, Роменська, Таганрозька) активно співпрацювали з місцевими земельними органами, кооперативними сільськогосподарськими союзами, союзами насінництва, відділами народної освіти тощо. Варто

відмітити при цьому нетривале існування Волинського відділення, що пов'язано, перш за все, з розбіжністю поглядів із Губземуправлінням щодо організації громадсько-агрономічної допомоги населенню.

З'ясовано, що Волинська філія вела дослідження бур'янів та місцевих сортів пшениці Волинської губернії. Чернігівська – вивчала значення вирощування окремих сільськогосподарських культур у своїй губернії. Уманська філія займалася економічним дослідженням найбільш рентабельних та раціональних форм землекористування та плодозмін на Уманщині.

Усі філії брали активну участь у громадсько-агрономічній діяльності. Три з них (Миколаївська, Таганрозька, Чернігівська) мали вже свої контрольно-насінівві станції, Роменська та Сумська – планували їх створення. Сумська та Чернігівська філії проектували створення майстерні наочних посібників, Вовчанська – створення метеорологічної станції. Київське, Одеське, Полтавське, Сумське та Чернігівське відділення планували проведення різноманітних курсів для агрономічного персоналу.

При Одеській філії видавалися журнали: «Записки Одеського товариства сільського господарства», «Степове господарство», «Известия по семенному делу», Полтавська філія ставила завдання відновити видання журналу «Хуторянин». Більшість відділень (Волинське, Донецьке, Запорізьке, Кременчуцьке, Миколаївське, Полтавське, Роменське, Сумське) мали свою сторінку в місцевих газетах.

При кожній філії працювало консультаційне бюро, яке займалося: 1) складанням організаційних планів і кошторисів; 2) розробкою сівозмін господарств; 3) веденням сільськогосподарської бухгалтерії та звітності; 4) проведенням спеціальних наукових досліджень; 5) наданням висновків про стан господарств; 6) організацією розвитку окремих галузей сільського господарства; 7) проведенням експертиз; 8) наданням порад та консультацій з питань сільського господарства.

Читання лекцій відбувалося практично при всіх відділеннях: у селах

(Валківському, Кременчуцькому, Чернігівському), містах (Роменському), військових частинах (Донецькому), Селянських будинках (Донецькому, Волинському, Кременчуцькому, Роменському). Деякі філії (Кременчуцька, Миколаївська) спеціально організовували екскурсії у зразкові господарства та в губернський музей, інші (Волинська, Роменська, Чернігівська) брали участь у місцевих районних виставках. Валківське, Кременчуцьке та Роменське відділення створили місцеві сільськогосподарські музеї, Київське, Одеське, Таганрозьке – показові агрономічні кабінети, Вовчанське, Миколаївське – показові поля, Запорізьке, Кременчуцьке, Роменське – агрономічні гуртки, Волинське, Миколаївське – сільськогосподарські гуртки для молоді та дітей [81, с. 20].

Серед усіх філій за господарськими ознаками особливо виокремлювалася Миколаївська, при якій діяла агробаза «Відрадне», де в 1922 р. було засіяно 26,16 га озимої пшениці, Одеською селекційною станцією – 16,35 га пшениці місцевого вдосконаленого сорту та 64,86 га жита. При агробазі утримувалося стадо 17 голів червоно-німецької худоби, працювала пасіка. Пізніше через скрутне фінансове становище агробазу було передано артілі «Городник». Миколаївська філія займалася також заготівлею посівного матеріалу для Всеукраїнського товариства насінництва та Джойнта. Таганрозьке відділення, що за господарськими ознаками посідало друге місце після Миколаївського, у 1922 р. займалося вирощуванням та збутом зерна. Чернігівська філія мала у своїй структурі секцію насінництва, головним завданням якої була репродукція насінневого матеріалу, Одеська – насіннєве господарство, Вовчанська – розсадник плодкових дерев.

Отже, у підрозділі відтворено організаційну складову діяльності філій ВАТ, а саме: схематичний план діяльності; територіальний поділ філій на типи; способи залучення до співпраці осіб, пов'язаних із сільським господарством; матеріально-технічне забезпечення філій; внутрішній розпорядок роботи; тематику доповідей на зібраннях членів відділень тощо.

4.2. Характеристика роботи мережі відділень Всеукраїнського агрономічного товариства

Як було зазначено вище, підготовка до створення Всеукраїнського агрономічного товариства проводилася впродовж 1920–1921 рр. і завершилась організаційним оформленням у листопаді 1921 р., а структурні осередки розпочали виникати та діяти у 1921–1924 рр. [61, с. 268–275; 239, с. 137]. Основною територіально-організаційною ланкою ВАТ стали його відділення (філії), тому що робота курсів і гуртків спрямовувалася місцевими осередками, які почали створюватися у жовтні 1921 р., і цей процес тривав до кінця 1924 р. Доведено, що у березні 1923 р. функціонувало 18 філій Товариства. Кількість їх поступово збільшувалася, тому в січні 1924 р. зафіксовано діяльність 28 відділень, а наприкінці того ж року – 40 (Балтського, Бердянського, Білоцерківського, Богодухівського (Охтирського), Валківського, Вовчанського, Волинського, Гайсинського, Голопристанського, Донецького (Бахмутського), Дробівського, Єлисаветградського, Запорізького, Ізюмського, Катеринославського, Київського, Конотопського, Корсунського, Кременчуцького, Криворізького, Куп'янського, Лубенського, Маріупольського, Миколаївського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Одеського, Олександрійського, Первомайського, Подільського, Полтавського, Прилуцького, Роменського, Сумського, Таганрозького, Уманського, Харківського, Херсонського, Черкаського, Чернігівського).

З'ясовано, що станом на лютий 1923 р. в УСРР функціонували такі відділення Всеукраїнського агрономічного товариства (табл. 4.1) [81, с. 17]. Відповідно табличних даних, найпершим засновано Вовчанське відділення. В архівних матеріалах знайдено інформацію, що до складу його правління входили: П.Ф. Бондаренко, А.В. Лихоман, Ф.В. Монахов, Г.С. Сизько [145, арк. 39 зв.].

Таблиця 4.1.

**Відділення Всеукраїнського агрономічного товариства
станом на лютий 1923 р.**

№	Назва відділення	Дата створення	Кількість членів
1.	Вовчанське	25.10.1921	30
2.	Донецьке	27.10.1921	28
3.	Запорізьке	28.10.1921	27
4.	Полтавське	10.11.1921	128
5.	Київське	04.01.1922	70
6.	Одеське	24.01.1922	135
7.	Таганрозьке	05.03.1922	45
8.	Кременчуцьке	08.03.1922	29
9.	Подільське	24.05.1922	38
10.	Миколаївське	16.06.1922	45
11.	Валківське	01.08.1922	33
12.	Волинське	14.10.1922	47
13.	Сумське	26.11.1922	28
14.	Єлисаветградське	02.02.1923	41
15.	Катеринославське	08.02.1923	20
16.	Чернігівське	11.02.1923	45
17.	Роменське	20.02.1923	22
18.	Ізюмське	06.03.1923	20

Відділення створило показове поле, багато уваги приділяло розвитку сільськогосподарської кооперації, про що говорить загальне зібрання членів, присвячене організації Вовчанської районної сільськогосподарської виставки 16 червня 1923 р. [2; 134].

Другим відкрилося Донецьке (Бахмутське) відділення (27 жовтня 1921 р.). Уже в грудні 1921 р. було обрано правління у складі:

Я.А. Зеленський, Калчушкін, Литвиненко, Трохименко, Стоянов, яке запланувало заслуховування доповідей із питань загального стану сільського господарства, заходів щодо розвитку сільського господарства, дослідної справи, боротьби з посухою тощо. Але ці наміри так і залишилися лише на стадії планування. Досліджено, що 10 лютого 1923 р. член Центрального правління ВАТ М.М. Вольф був відряджений на Донецький губерньський з'їзд земельних працівників до м. Бахмут [101, арк. 36].

У квітні 1923 р. обрано новий склад правління: Андреев, В.К. Попович та Я.Б. Співаков. Розгорнулася праця з підготовки до першої Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки. Питання подальшого існування філії знову постало восени. Вчоргове 9 грудня 1923 р. було обрано нових членів правління: В.М. Румянцев (голова), В.К. Попович (заступник голови), М.О. Єлісеєва-Богданова (скарбник) та В.Д. Пупо (вчений секретар). Нове керівництво відразу намітило розлогий план роботи, запроєктувавши створення секцій: тваринництва, рослинництва, землеустрою, видавничої, а також проведення низки наукових дискусій, видання часопису тощо.

За час існування філії ВАТ загальні збори заслухали такі головні доповіді: Я.А. Зеленського «Про основні ударні роботи філії», М.З. Резнікова «Мета та завдання ВАТ», Я.Б. Співакова «Форми участі філії у праці з підготовки до Всесоюзної виставки» [137, с. 28]. Відділення працювало за чотирма основними напрямками: рослинництво, тваринництво, громадсько-агрономічний, видавничий. Серед найбільш цінних робіт варто назвати: 1) дослідження природно-історичних та кліматичних ознак губернії; 2) вивчення економічного стану сільського господарства, проведення районування в губернії; 3) підготовка до першої Всесоюзної сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки; 4) створення контрольно-насіenneвої станції; 5) проведення чотирьох виставок із тваринництва з виданням грошових, предметних та почесних премій; 6) проведення лекцій, бесід і консультацій [91, арк. 26–27].

Третьою відкрилася Запорізька філія ВАТ, що територіально розташовувалася на Катеринославщині. Її очільниками були: Н.Я. Дмитриченко, А.М. Куц, С.О. Тихомиров. Відділення особливу увагу приділяло організації сільськогосподарських гуртків, що у першій половині 20-х рр. ХХ ст. вважалося новизною.

Найбільш діяльними і прогресивними новоствореними відділеннями варто назвати Полтавське (на базі Полтавського товариства сільського господарства), Київське, Одеське (на базі Одеського товариства сільського господарства) [92, с. 28; 88, с. 26–27]. З'ясовано, що до їхнього персонального складу входили найвідоміші представники аграрної науки: В.І. Сазанов (Полтавське відділення); Б.Л. Бломквіст, С.М. Богоявленський, С.Ф. Веселовський, К.Г. Воблий, М.М. Годлін, Д.О. Джованні, П.А. Діброва, С.Є. Дувін, О.І. Душечкін, Є.О. Заславський, М.Ф. Іванов, П.М. Кравченко, В.В. Колкунов, Я.М. Куда, І.М. Лебедев, Ф.І. Левченко, М.К. Малюшицький, С.М. Москвичов, Л.Б. Певзнер, А.А. Піонтковський, П.О. Сафонов, В.Л. Симиренко, П.Р. Сльозкін, Ф.С. Стелецький, М.О. Тюленєв, С.І. Теумін, В.П. Устьянцев, А.К. Фещенко, О.К. Філіповський, М.В. Шарлеман, І.М. Щоголів, О.А. Яната (Київське); С.С. Зак, А.О. Сапегін, А.А. Сербінов, С.Ф. Славов, Б.М. Усовський (Одеське) та інші. Необхідно також відмітити, що до складу не менш активної за своєю діяльністю філії – Харківської, входили: Є.С. Артюхов, М.М. Вольф, Д.Л. Гінзбург, І.І. Доленко, М.А. Єгоров, А.С. Йоффе, М.М. Кулешов, В.О. Онуфрієв, Б.М. Рождественський, Д.М. Челінцев, І.О. Широких, В.Я. Юр'єв та інші (додаток К). Відомий аграрний діяч та організатор сільськогосподарської дослідної справи С.П. Кулжинський був членом Ніжинського відділення Всеукраїнського агрономічного товариства [65, с. 89–92].

Розглядаючи діяльність Полтавської філії, необхідно підкреслити, що крім питань сільськогосподарського спрямування, члени відділення також цікавилися теоретичними і природничими. Так, на її засіданнях

заслуховувалися досить цікаві доповіді, зокрема П.П. Бардакова. Членами філії було організовано дві екскурсії на Полтавську сільськогосподарську дослідну станцію у період найбільш інтенсивного росту і розвитку сільськогосподарських рослин. У зборах відділення могли брати участь не тільки члени філії, а також і студенти Полтавського агрономічного кооперативного технікуму та приватні особи.

Стосовно Полтавської філії віднайдено матеріали про теми доповідей на загальних зборах у травні-серпні 1924 р.: 10 травня – С.О. Сахарова «Стан рогатої худоби на Полтавщині і перспективи її розвитку», Лозини «Науково-технічна секція при спілці «Всеробітземліс»», 23 травня – Н.Н. Серебрякова «Відбиток ветеринарно-санітарного стану на обставинах тваринництва на Полтавщині в підсумках робіт з обов'язкового (окладного) страхування великої рогатої худоби за термін з 15 листопада 1922 р. до 1 травня 1924 р.», 27 травня – М.М. Самбікіна «Умови ліквідації снігу весною 1924 р. і накопичення вологи за зиму 1923–1924 рр.», В.І. Сазанова «Обґрунтування нового програму Полтавської дослідної станції», 23 червня – П.П. Бардакова «Факторіальна теорія спадщини Менделя», 14 липня – О.С. Осташевського «Агрономічний район і його запити до дослідних установ», 26 липня – П.П. Бардакова «Номогенез академіка Берга». Аналізуючи теми доповідей, можна дійти висновку, що Полтавське відділення ВАТ приділяло велику увагу розвитку різних галузей сільського господарства [92, с. 28].

Київське відділення вирізнялося своїм персональним наповненням. З'ясовано, що до його складу входили найвідоміші представники аграрної науки. У 1922–1923 рр. головою правління був П.А. Діброва, його заступником – О.І. Душечкін, секретарем – О.Г. Гаршин [151, арк. 28]. До ради філії входили: К.Г. Воблий, В.В. Колкунов, Ф.І. Левченко, М.К. Малюшицький, П.О. Сафонов, П.Р. Сльозкін, А.К. Фещенко, В.П. Устьянцев, О.А. Яната [150, арк. 49 зв.], до членів – Б.Л. Бломквіст, С.М. Богоявленський, С.Ф. Веселовський, К.Г. Воблий, М.М. Годлін,

Д.О. Джованні, С.Є. Дувін, Є.О. Заславський, М.Ф. Іванов, П.М. Кравченко, Кубрак-Забойрочний, Я.М. Куда, І.М. Лебедев, С.М. Москвичов, Л.Б. Певзнер, А.А. Піонтковський, В.Л. Симиренко, Ф.С. Стелецький, М.О. Тюленєв, С.І. Теумін, О.К. Філіповський, М.В. Шарлеман, І.М. Щоголів та інші [150, арк. 52–52 зв.].

При Київському відділенні функціонували такі комісії: 1) розгляду видань сільськогосподарської літератури; 2) видавництво сільськогосподарського довідника-календаря; 3) організаційна; 4) економічна; 5) тваринництва; 6) організації сільськогосподарських курсів [150, арк. 51 зв.]. У 1923 р. члени Київської філії планували створити місцеві відділення у Київській губернії в Умані, Млієві, Білій Церкві, Малині, а також Київське товариство сільського господарства [212, арк. 53–53 зв.]. Саме це відділення стало ініціатором створення в м. Київ Центрального сільськогосподарського музею на основі експонатів, зібраних співробітниками Сільськогосподарського наукового комітету України, а також обласних курсів для агрономів, що працювали у владних структурах і громадських організаціях у галузі сільського господарства [85, арк. 12–12 зв.]. При Київській філії ВАТ працювала бібліографічна комісія [149, арк. 59].

Одеське відділення було організовано на базі Одеського товариства сільського господарства. Станом на червень 1924 р. Одеська філія об'єднувала близько 200 працівників сільського господарства. До складу відділення увійшли: О.М. Токаржевський (голова), Я.А. Поляков (заступник голови), М.К. Могилянський (секретар), Е.П. Стефанов (скарбник), В.А. Бертенсон, І.В. Балашов, П.О. Бичихін, А.А. Браунер, В.Н. Волтьєв, В.Ф. Діамандіди, С.П. Жоравович, С.С. Зак, Х.І. Класен, І.М. Орлов, С.Ф. Славов, П.А. Себрякова та інші [88, с. 22].

На засіданнях Одеської філії обговорювалися досить актуальні для того часу доповіді: А.Я. Альтермана «Перспективи експорту хліба», «Хлібні ресурси України», А.Д. Басніна «Питання холодильної справи на з'їзді в

Москві», В.Г. Батиренка «Підсумки сортовипробування ярої пшениці у 1923 р.», В.А. Бертенсона «Потреба сільськогосподарської освіти серед жінок», «Про впровадження до культури у степовій смузі України нових сортів та нових рослин», П.О. Бичихіна «Про боротьбу з посухою», «Водний режим ґрунтів під час посухи 1920–1921 рр.», «Насіннева справа у степовій Україні», «Огляд стану сільськогосподарської журналістики», «Про майстерню наочних приладів НКЗС», А.С. Бориневича «Про вплив війни на склад населення «Історичний огляд діяльності Товариства сільського господарства на півдні Росії», І.Я. Вайсмана «Вплив зовнішнього експорту на сільське господарство України», О.В. Веселітського «Про сільськогосподарські гуртки молоді», Д.Н. Вольфзона «Про засоби до забезпечення населення добротним засівним матеріалом», І.І. Доленка «План діяльності місцевих філій ВАТ», С.С. Зака «Про зміни засівної площі на Одещині», «Положення сільського господарства Росії та у торгових державах», «Сільське господарство Одеського краю», «Зв'язок сільського господарства Одеського краю зі світовим сільським господарством», «Економічний стан губернії напередодні майбутнього сільськогосподарського року», А.І. Картацці «Проблема іригації на півдні України», Ф.Ф. Конєва «Про московську агрономічну нараду», І.В. Кузнєцова «Значення мобілізації фахівців сільського господарства під час нової економполітики», «Про форми агропомоги»; Н.Г. Лічнау «Номогенез»; М.К. Могилянського «Значення прямих виробників винограду для відновлення виноградників степової України», «Про делегатські збори ВАТ», «Про нових гібридів прямих виробників за даними закордонної літератури»; А.О. Сапегіна «Відчит про працю Селекційної станції за минуле десятиріччя», «Про вплив кремнієвої кислоти на врожай», «Розвиток поглядів на селекцію у XIX та XX століттях», «Закон врожаю»; А.А. Сербінова «Бактеріоз насіння пшениці та пшінки»; С.Ф. Славова «Становище скотарства на Одещині у зв'язку з посухою», у співавторстві з І.М. Орловим «Підсумки праці консультаційного бюро та реорганізація

його»; Н.К. Софотерова «Варіаційна статистика у пристосуванні до вивчення опадів»; В.А. Строма «Роль та значення Одеси у зовнішній торгівлі України»; О.М. Токаржевського «Про організацію агрономічного та консультаційного бюро», «Сучасне положення громадської агрономії та перспективи її розвитку у зв'язку з постановами Всеукраїнського агрономічного з'їзду»; Б.М. Усовського «Положення культури пшінки на Вкраїні»; Б.Н. Черненкова «Еволюція основних елементів сільського господарства по головним групам селянського господарства», «Земельний кадастр на Одещині» тощо.

З'ясовано, що з метою більш поглибленого вивчення чергових питань окремих галузей сільського господарства Одеська філія ВАТ спеціально організувала ряд комітетів: 1) громадської агрономії; 2) скотарства; 3) виноградарства; 4) шовківництва та бджільництва; 5) економіки та політики; 6) насінневої справи; 7) сільськогосподарських курсів. Комітет громадської агрономії створив консультаційне бюро, яке вело досить плідну роботу, в тому числі й зі створення Будинку агронома; комітет скотарства розпочав ведення племінної книги червоної німецької худоби; комітет виноградарства розробив низку доповідей стосовно тогочасної сільськогосподарської дійсності; комітет насінневої справи провів 9-місячні насінневі курси, які закінчили 23 слухачі.

Одеська філія ВАТ видавала свій громадсько-агрономічний часопис «Степове господарство». На Одещині відділення ВАТ були створені в усіх окружних центрах [88, с. 22].

Таганрозька філія, створена 5 березня 1922 р., мала свою контрольну-насінневу станцію, організатором і завідувачем якої став І.М. Декарісто [74, с. 23]. Головою правління відділення був А.А. Ауербах, його заступником – В.Л. Руссо, членами – Ф.М. Дрейлінг, О.О. Ізмайлов. До ради філії входили: М.Т. Бондарєв, П.А. Мелентьєв, В.Г. Оберман, О.С. Трубинський, В.М. Фумелі [154, арк. 32–35 зв.]. Відділення зібрало колекцію насіння (200 зразків) та колосків (390 зразків) культурних рослин Донецької

губернії, а також проводило дослідження цінової політики таганрозького ринку [154, арк. 34].

Члени Таганрозького відділення стали учасниками губерньського з'їзду (10 вересня 1923 р.), присвяченого відродженню сільського господарства на Донбасі [154, арк. 34 зв.]. З доповідями виступили: А.А. Ауербах про економічні умови відродження сільського господарства, І.М. Декарісто про діяльність контрольно-насіневої станції, О.О. Ізмайлов про штучні залежі, В.А. Міллер про стан садівництва. На загальних зборах Таганрозької філії розглядали доповіді К.О. Ангера про результати його ентомологічних досліджень, А.А. Ауербаха про роботу з сільськогосподарського районування Таганрозького повіту, А.І. Лаврова про землеустрій [228, арк. 6–6 зв.]. Таганрозьке відділення здійснило історичне дослідження щодо діяльності товариств у м. Таганрог. Так, було доведено, що до 20-х рр. ХХ ст. не існувало земства, подібна робота велася місцевим товариством сільського господарства, але недостатньою мірою. У 1910–1911 рр. почало діяти відділення Доно-Кубано-Терського товариства сільського господарства [228, арк. 7 зв.].

Щодо Кременчуцького відділення ВАТ, створеного 8 березня 1922 р., не вдалося знайти детальної інформації про її персонально-кількісний склад та напрями роботи.

Членами правління Подільської філії, заснованої 24 травня 1922 р. стали: М.В. Войтчишин, А.Ф. Решетніков, С.Д. Чернявський, А.І. Ярошевич [153, арк. 29 зв.]. Відділення брало участь у розробці програми Подільської сільськогосподарської дослідної станції при вирішенні питань вивчення сортів, техніки місцевих культур, організації контрольно-насіневих станцій, розробці проблем тваринництва, меліорації, захисту рослин тощо [153, арк. 31].

Стосовно діяльності Миколаївської філії, створеної в липні 1922 р., з'ясовано, що до її керівного складу входили: Н.П. Автутов, П.Є. Бабак, Т.А. Баришев, А.Н. Баумгартен, К.Є. Козій, А.О. Морозенко, А.Г. Осадчий,

Н.Г. Христор [152, арк. 27]. Громадська робота здійснювалася шляхом проведення загальних зборів, де було оприлюднено такі доповіді: М.М. Вольфа «Про мету та завдання ВАТ», К.Є. Козія «Про план работ філії», Н.Г. Христора «Про завдання ВАТ» та розглянуто низку інших питань: агроном і сільськогосподарська виставка, участь агронома в землеустрої, праця агронома у колективах, районна агрономія, сільськогосподарські гуртки на селі, штучне запліднення худоби та його наслідки, підсумки роботи з колективізації, тип американських сільськогосподарських шкіл, сівозміни на Миколаївщині та ін.

Валківське відділення ВАТ відкрилося 1 серпня 1922 р. [142, арк. 7]. Головним завданням, яке ставила перед собою Валківська філія, стало кооперативне об'єднання усіх місцевих працівників у галузі сільського господарства та впровадження наукових досягнень у виробництво [10, арк. 4 зв.]. Членами правління відділення обрано П.О. Дудника, О.М. Івицького, Д.В. Кривича [142, арк. 7 зв.]. На початковому етапі своєї діяльності відділення намітило науковий напрям із дослідження природно-історичних ознак сільського господарства та економіки повіту. На засіданнях загальних зборів Валківської філії розглядалися питання про ознаки районування місцевого повіту та його зв'язок з агрономічною роботою, сівозміни тощо. У планах філії щодо популяризації сільськогосподарських знань серед населення передбачалося: 1) видання навчальних брошур, книг, плакатів; 2) вихід місцевого періодичного органу; 3) створення музею з розкриттям сільськогосподарського, економічного та природно-історичного стану повіту; 4) організація екскурсій, бібліотек; 5) створення показових полів, садів, городів, пасік; 6) виготовлення плакатів із сільськогосподарської тематики; 7) проведення публічних зібрань, лекцій, диспутів [10, арк. 4]. Для участі у першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці у 1923 р. було прийнято рішення про вивчення стану надання агрономічної допомоги місцевому населенню; проведення робіт із районування, а також економічного та статистичного

дослідження повіту [10, арк. 5]. Досліджено, що агроном Д.М. Челінцев у 1923 р. був відряджений від ВАТ у район Валківського повіту Харківської губернії з метою обстеження Перекопської та Люботинської волостей для організації дослідної агрономічної ділянки [94, арк. 71].

Щодо Волинського відділення з'ясовано, що його головою став А.Я. Воронін, членами – С.А. Бржзовський і П.А. Погорільський, пізніше до складу правління філії увійшов І.І. Масленников [146, арк. 53]. З наукової діяльності відділення варто відмітити видання науково-популярних праць щодо роботи дослідних станцій, полів, про вивчення місцевих ґрунтів, клімату, рослинності губернії [146, арк. 54]. Зокрема, відділенням досліджувалося селянське господарство всієї губернії, а також забур'яненість і вологість ґрунтів на дослідному полі «Віли». З метою розповсюдження сільськогосподарських знань проводилися тривалі за часом курси з тваринництва та бджільництва, створювалися сільськогосподарські молодіжні гуртки, читалися лекції при Селянських будинках. Діяльність Волинського відділення ВАТ була тимчасово призупинена 11 липня 1923 р. згідно з особистим розпорядженням М.М. Вольфа (представника НКЗС УСРР), що пов'язувалося, перш за все, зі стрімким зростанням авторитету філії у сільськогосподарському середовищі країни [174, арк. 73–73 зв.].

З'ясовано, що до первинного складу членів правління Сумської філії ВАТ входили: П.А. Бражник (завідувач відділу застосування Сумської сільськогосподарської дослідної станції), М.Г. Колеснік, О.П. Лазаренко [213, арк. 4; 226, арк. 8]. У процесі ознайомлення зі списками членів Сумської філії ВАТ встановлено, що до її складу входив відомий вчений-аграрій, завідувач Сумської сільськогосподарської дослідної станції І.М. Фомичев.

Згідно зі звітною діяльністю Сумське відділення також було одним із найактивніших серед мережі ВАТ. Так, уже в перший місяць на засіданнях обговорювалися важливі питання розвитку сільськогосподарської дослідної справи: П.А. Бражника «Проект робіт відділу застосування Сумської

сільськогосподарської дослідної станції», О.П. Лазаренка «Головні результати Всеукраїнського агрономічного з'їзду», І.М. Фомичева «Головні висновки діяльності дослідного поля Сумської сільськогосподарської дослідної станції за 1912–1921 рр.». На сторінках місцевої газети «Знамя труда» друкувалися статті членів філії науково-популярного характеру (П.А. Бражника «Знищуйте толоку», «Як обробляти зайнятий пар», «Користь еспарцетного та конюшинового зайнятих парів»; М.Ф. Дурманенка «Через сільськогосподарські артілі до відродження сільського господарства»; О.П. Лазаренка «Подумай, селянин, над покращенням свого господарства (стан нашого сільського господарства та необхідність його поліпшення)», «Селяни, беріться за покращення свого господарства загальними зусиллями (про кооперативні товариства)», «Як радить вести господарство Сумська дослідна станція»; А.І. Ланевського «Що дала кукурудза в селянських господарствах с. Підмінівка»; І.М. Фомичева «Значення Сумської дослідної станції»). Окрім того, були підготовлені статті за невідомим авторством: «Організуйте сільськогосподарський кредит», «Машинні товариства», «Вико-вівсяний зайнятий пар», «Еспарцет для посіву на схилах», «Знищуйте гречкові зайняті пари», «Сортуйте насіння», «Розширюйте посіви цукрового буряку», «Чи потрібно глибоко орати», «Культура кукурудзи в районі Сумської дослідної станції», «Птахівництво у Росії та Сумському повіті» [218, арк. 10].

Елисаветградська філія з 30 червня 1922 р. існувала як секція Миколаївського відділення, а з 2 лютого 1923 р. стала функціонувати як окрема філія ВАТ [148, арк. 54]. Членами її правління стали: Є.Ф. Бурлюк, П.К. Гордієнко, Є.О. Дума, П.С. Кушніренко, А.К. Маганьян, а ради – Г.Х. Бобух, Г.А. Доппельмайер, Н.Д. Журін, І.П. Конфедерат, В.А. Листопадов, М.Ф. Остапенко, В.А. Пронін, Ф.Н. Смурий, І.Ф. Римський, І.П. Тениченко, Г.С. Ткачук [148, арк. 54 зв.]. Елисаветградська філія налічувала 86 членів.

Цікавим фактом є те, що дана філія займалася вивченням питання

розвитку цукрової промисловості у краї [148, арк. 56]. На загальних зборах заслуховувалися такі доповіді: Є.О. Думи «Про єдиний кооператив», П.С. Кушніренка «Про форми агропропаганди та сільськогосподарські гуртки», «Про форми землекористування», А.К. Маганьяна «Про форми та методи агрономічної роботи», В.А. Проніна «Про засоби до відбудування сільського господарства» та ін. Відділення здійснило досить цікаву роботу зі створення сільськогосподарських гуртків серед учнів сільськогосподарського технікуму.

Катеринославська філія відкрита останньою в губернських центрах УСРР. На засіданні делегатських зборів у лютому 1923 р. було надано офіційний дозвіл на її функціонування, а голова Центрального правління ВАТ М.З. Резніков наголосив, що нарешті «агрономічний Перекоп узято» [87, с. 26]. До правління філії обрано: М.І. Малова, М.М. Вітковського, П.М. Кумова (пізніше його змінив П.М. Борисенко) [147, арк. 12]. Разом з тим, слід зазначити наявність у діяльності Катеринославського відділення певних недоліків. Так, видання популярного сільськогосподарського тижневика залишалося лише у проекті, що пояснювалося керівництвом нестачею фінансування та недостатньою зацікавленістю агрономічного персоналу в діяльності відділення. Остання причина була надто важливою в той час через загальну тенденцію зневіри працівників сільського господарства, які змушені були працювати у досить складних матеріальних і моральних обставинах.

Чернігівське відділення ВАТ було створено 11 лютого 1923 р. Членами його правління стали Ф.Ф. Борисенко, В.М. Тутурін і Д.П. Ковач. Відділення мало свою контрольно-насіenneву станцію та вело досить широку роботу з дослідження культури рису, гречки, люпину, тютюну, місцевих сортів капусти, цибулі, огірків, а також здійснювало дослідження розвитку галузі тваринництва у краї, створивши зоотехнічну станцію, племінні розплідники свиней білої англійської породи та чорної беркширської. Філія організувала також господарство з виведення насіння лугових трав;

розсадник плодових дерев, лікарських культур, медоносних трав; показову пасіку [143, арк. 19 зв.].

Щодо діяльності Роменської філії ВАТ знайдено інформацію про членів її правління: І.О. Кожевнікова, М.Г. Румницького і С.І. Теуміна [225, арк. 10–11]. З'ясовано також управлінський склад Ізюмського відділення ВАТ: Годлуцький, В.В. Гриневський, І.С. Даленко, Кривич, І.П. Липовський, Пархомов, Г.П. Сукачов [199, арк. 8].

1923 р. став роком створення ще нових філій. Згідно з архівними даними встановлено, що заснування Черкаської філії ВАТ відбулося 17 травня 1923 р., але працювала вона недовго – до 27 серпня 1924 р. [207, арк. 4; 206, арк. 8].

Центральна рада ВАТ санкціонувала 12 травня 1924 р. відкриття нових відділень (табл. 4.2) [73, с. 31; 89, с. 21].

Богодухівське (Охтирське) відділення ВАТ розпочало свою роботу 1 червня 1923 р. і на початку діяльності включало понад 26 членів. До правління філії входили: І.Й. Цибенко (голова), О.О. Невинський (член), Ф.Л. Бобр (вчений секретар) [144, арк. 29]. На засіданнях розглядалися такі питання: перспективи розвитку птахівництва, насінництва, садівництва та буряківництва в окрузі [40, арк. 18]. 16–19 листопада 1923 р. при Богодухівському окружному земельному управлінні планувалося провести землемірно-агрономічний з'їзд, присвячений розгляду таких проблем: 1) методи агрономічної роботи; 2) землеустрій та агрономія; 3) спрощений землеустрій; 4) шкідники сільського господарства та боротьба з ними; 5) досягнення дослідної селекційної справи; 6) селянське бурякосіяння; 7) насіннева справа в окрузі; 8) шляхи відновлення тваринництва; 9) перспективи розвитку птахівництва та ін. [108, арк. 38]. Але згідно з архівними даними проведення цього з'їзду не відбулося у зв'язку з «переїздом окружного центру».

Таблиця 4.2.

Відкриття нових відділень ВАТ у 1924 р.

№	Місце заснування філій	Дата створення філій	Члени правління філій	Кількість членів філій
1.	Бердянськ	23.12.1923	Д.В. Перепелюк (голова), М.К. Бичихін, В.Т. Білоус	25
2.	Гайсин	31.12.1923	Е.В. Хренніков, С.А. Волковинський, А.П. Декалов, З.Я. Копилев, С.В. Коробанов	≈50
3.	Біла Церква	01.02.1924	І.А. Корж, Д.І. Чередниченко, Я.Т. Протас	30
4.	Прилуки	-	О.Ф. Галімський, Д.П. Омельченко	25
5.	Маріуполь	30.03.1924	В.М. Катаєв, І.Л. Шапошніков, В.П. Пашкін	30
6.	Херсон	20.04.1924	О.К. Шіман, О.Т. Антоненко	22

На засіданнях правління заслуховувалися доповіді: 1) «Форми агрономічної допомоги населенню», 2) «Значення садівництва у Радянському Союзі» [234, с. 23].

Було відкрито також філії у м. Конотоп (4 серпня 1923 р.) за ініціативою М.Г. Глибченка, С.І. Писанки, А.П. Слабоспинного [83, арк. 3] та у м. Ніжин (5 серпня 1923 р.), організаторами якої стали місцеві агрономи Д.В. Виноградський, А.І. Кузнецов, А.І. Ющенко [203, арк. 1 зв.], хоча при

цьому першими ініціаторами виступили співробітники Носівської сільськогосподарської дослідної станції [80, с. 21]. Встановлено, що з 21 листопада 1923 р. директор станції С.П. Кулжинський також став членом правління Ніжинського відділення ВАТ [197, арк. 7].

Філія у Первомайську розпочала свою діяльність 29 вересня 1923 р. До складу її правління увійшли: Бабич, Вовчук-Марчук та О.Ф. Горюхін, до складу ради: Брагар, Луц, Мамонтов, Н.А. Нетрубайський, І.Є. Петровський, Н.М. Рогатнєв, Самбур, Саркович, Солений [200, арк. 5]. Свою діяльність відділення скоординувало за чотирма напрямками: 1) розповсюдження сільськогосподарських знань; 2) скотарство; 3) насінництво та 4) економіка.

Уманська філія була заснована 18 листопада 1923 р. До її правління увійшли: І.К. Дембовський, К.Н. Пирожков, І.Я. Селіванов, А.С. Хуторян [237]. З'ясовано, що до складу членів цього відділення входили також відомі вчені-аграрії: завідувач Уманської сільськогосподарської дослідної станції В.Я. Попов [5, арк. 38] та організатор Акимівської дослідної станції механізації сільського господарства у 1913–1914 рр. П.Ф. Вовк [6, арк. 39].

В архівних матеріалах знайдено також відомості про відкриття Куп'янської філії ВАТ від 14 листопада 1923 р., членами якої стали: М.С. Афанасьєв, І.А. Вільніт, М.І. Сластьонов, Л.А. Турчанинов, Яковлев [47, арк. 26].

Необхідно відмітити функціонування Бердянського відділення. Його очільниками стали: Д.В. Перепелюк (голова правління), М.К. Бичихін (член), В.Т. Білоус (секретар), В.Ю. Войшвило, Т.С. Губенко (кандидати). Ревізійна комісія працювала під егідою: Г.М. Бондаренка, І.А. Канзі, М.О. Катрича, Е.П. Лівена, М.І. Чевалдова [208, арк. 36]. Продовжувалася робота щодо створення Криворізької філії (ініціатор Чачківський В.М.), а також Олександрійської (організатор Перцев П.І.) [87, с. 27].

Щодо функціонування Гайсинської філії знайдено матеріали стосовно напрямів її роботи: селекція в селянському господарстві;

сільськогосподарська кооперація; перспективи тютюнництва, селянське бурякосіяння, селекційна робота в країні та ін. [202, арк. 3–3 зв.].

Про діяльність Білоцерківського відділення, на жаль, не знайдено достовірної інформації. Архівні справи, присвячені роботі Прилуцької та Маріупольської філій, містять недостатньо матеріалів для здійснення комплексного історико-наукового аналізу. Разом із тим знайдено архівні документи, що підтверджують організацію Драбівського відділення 20 квітня 1924 р. при Драбівській сільськогосподарській дослідній станції [214, арк. 1–1 зв.].

Створення Херсонської філії затверджено Центральною радою ВАТ 12 травня 1924 р. Хоча архівні матеріали свідчать про її організацію ще раніше – 13 грудня 1922 р. Саме тоді було обрано персональний склад правління: І.О. Бережний, Н.Н. Добринін, П.П. Матковський, А.А. Подлинев, О.О. Світлицький [211, арк. 18–18 зв.]. У цей же час розпочалася організація відділень у м. Балта та Голопристанському районі (ініціатор – агроном Мазурін С.Ф.).

У процесі дослідження з'ясовано кількісний склад членів окремих філій ВАТ станом на 1924 р. Так, до Одеського відділення входило 172 працівники, Київського – 81, Охтирського – 56, Харківського – 51, Чернігівського – 48, Вовчанського – 43, Таганрозького – 42, Куп'янського – 40, Кременчуцького – 38, Роменського – 31, Білоцерківського – 30, Ніжинського – 28, Бердянського – 25, Прилуцького – 25, Конотопського – 24, Херсонського – 24, Маріупольського – 23, Гайсинського – 20 (додаток Л) [223]. Взагалі загальна кількість членів відділень ВАТ станом на 1924 р. становила вже понад 2000 осіб.

Отже, в даному підрозділі зроблено спробу відтворити процес заснування та діяльність мережі відділень Всеукраїнського агрономічного товариства (додаток М) як основних організаційно-територіальних осередків Товариства, а також здійснено аналіз персонального складу філій та результатів їхньої роботи для розвитку сільського господарства в УСРР.

Висновки до розділу 4

1. З'ясовано, що мережа Всеукраїнського агрономічного товариства охоплювала практично всю територію колишньої УСРР та складалася з філій (відділень), які формувалися протягом 1921–1924 рр. Після закінчення процесу організації їх налічувалося 40. Відтворено процес організації діяльності філій, що мав такі напрями: зв'язок між працівниками на сільськогосподарській ниві (внутрішня праця (організаційна робота, загальні зібрання, науково-дослідна діяльність, проведення курсів для агрономічного персоналу); співпраця з центральними органами правління ВАТ; поширення впливу відділення на роботу місцевих установ та організацій); чергова громадсько-агрономічна робота філій серед сільськогосподарського населення (заходи з розповсюдження сільськогосподарських знань; громадсько-організаційна робота; господарська діяльність).

2. Розкрито науково-дослідну діяльність відділень ВАТ, що полягала, перш за все, у проведенні природно-історичних, економічних досліджень, досліджень техніки сільського господарства, сортів місцевої пшениці, у створенні контрольно-насінневих станцій, експериментальних шкіл, експериментальних агрономічних районів, здійсненні сільськогосподарського районування повіту, округу, губернії, збиранні матеріалів з історії агрономічної думки тощо. Висвітлено напрями роботи, за якими працювали філії: 1) забезпечення міцного зв'язку між усіма працівниками на сільськогосподарській ниві в районі діяльності філії з метою вироблення спільного погляду на чергові події сільськогосподарського життя та поточні питання агрономічної праці; 2) участь у громадсько-агрономічній роботі серед місцевого сільськогосподарського населення. Показано поділ відділень на окремі типи за принципом територіальних меж діяльності.

3. Наведено теми основних доповідей, оприлюднених на зібраннях філій різного тематичного спрямування (організаційні, інформаційні, загально-агрономічні, з питань аграрної політики, сільськогосподарської

економіки та землеустрою, сільськогосподарської освіти, сільськогосподарської кооперації та колективізації, техніки сільського господарства, дослідної справи, селекції, рільництва, тваринництва та спеціальних культур). Доведено, що при окремих філіях з метою більш детального вивчення окремих питань створювалися спеціальні комітети або секції. Розкрито участь відділень у громадсько-агрономічній діяльності, співпрацю з галузевими державними органами, видавничу, консультаційну та лекційну справу, а також матеріально-технічне оснащення.

4. У результаті дослідження встановлено кількісний склад членів окремих філій. Зазначено, що серед найбільш діяльних відділень вважалися: Полтавське (на базі Полтавського наукового сільськогосподарського товариства), Київське, Одеське (на базі Одеського товариства сільського господарства). До їхнього персонального складу входили найвідоміші представники аграрної науки.

5. У розділі використано матеріали наукових праць авторки: «Відділення Всеукраїнського агрономічного товариства як територіально-організаційні осередки» (1921–1924 рр.) (2016) [57]; «Всеукраїнське агрономічне товариство як науково-організаційне та просвітницьке об'єднання в галузі сільського господарства УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст.» (2015) [61]; «Науковий потенціал Всеукраїнського агрономічного товариства» (2016) [65]; «Науково-дослідна діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925 рр.)» (2015) [66].

ВИСНОВКИ

У дисертації вперше здійснено узагальнення діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства як науково-організаційного та просвітницького об'єднання в галузі сільського господарства УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. Дослідження забезпечило одержання таких висновків:

1. З'ясовано, що історіографія проблеми представлена в основному працями сучасних дослідників. При цьому передумови створення, теоретико-методологічні засади функціонування, науково-практична, популяризаторська, просвітницька діяльність та науковий потенціал Всеукраїнського агрономічного товариства до цього часу не стали предметом спеціального історико-наукового дослідження, що підтверджує наявність невеликої кількості історіографічних праць радянського періоду та сучасної доби. Встановлено, що рівень джерельної бази дослідження є достатнім і складається переважно з архівних матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ф. 90 «Всеукраїнське агрономічне товариство»), що охоплює великий масив документів, а також друкованого органу ВАТ – «Української сільськогосподарської газети».

2. Досліджено, що підготовка до створення ВАТ розпочалася в 1920–1921 рр. і завершилася організаційним оформленням Товариства у листопаді 1921 р. До складу ВАТ входили понад 2000 членів, в т. ч. провідні науковці: С.Ф. Веселовський, К.Г. Воблий, П.Ф. Вовк, М.М. Вольф, Д.О. Джованні, Г.Г. Дібольдт, С.Є. Дувін, О.І. Душечкін, М.А. Єгоров, Є.О. Заславський, В.В. Колкунов, І.П. Коротков, Я.М. Куда, М.М. Кулешов, С.П. Кулжинський, І.М. Лебедев, Ф.І. Левченко, М.К. Малюшицький, С.М. Москвичов, А.А. Піонтковський, В.Я. Попов, М.З. Резніков, В.І. Сазанов, А.О. Сапегін, В.Л. Симиренко, П.Р. Сльозкін, В.М. Соловейчик, А.Г. Терниченко, М.О. Тюленєв, В.П. Устьянцев, О.К. Філіповський, М.В. Шарлеман, І.М. Щоголів, О.А. Яната та інші. Розкрито процес ліквідації Всеукраїнського агрономічного товариства, що

розпочався фактично ще у 1924-му і закінчився у 1926 р. Основною юридичною причиною закриття ВАТ став паралелізм у роботі з новоствореною Науково-Технічною Секцією при профспілковій організації «Всеробітземліс». Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. більшість очільників Всеукраїнського агрономічного товариства були звинувачені органами НКВС УСРР в контрреволюційній діяльності.

3. З'ясовано, що у своїй діяльності ВАТ працювало за трьома напрямками: 1) наукове дослідження та критична оцінка результатів праці науково-дослідних установ; 2) проведення громадсько-організаційних та 3) громадсько-практичних заходів. До структури Товариства входило шість секцій: 1) сільськогосподарської політики та економіки; 2) сільськогосподарської кооперації; 3) сільськогосподарської освіти; 4) рослинництва; 5) буряківництва; 6) тваринництва. Робота цих секцій полягала в дослідній розробці питань сільськогосподарської економіки, техніки, сільськогосподарської освіти та у впровадженні результатів науково-дослідної роботи у низку громадсько-практичних заходів. У ході дослідження виявлено основні напрями науково-дослідної роботи Товариства: 1) природно-історичні дослідження; 2) дослідження техніки сільського господарства; 3) економічні дослідження; 4) постановка експериментів у галузі громадсько-агрономічної роботи; 5) збір матеріалів з історії громадсько-агрономічної організації в районі діяльності філій.

4. Доведено, що популяризаторська та просвітницька робота Всеукраїнського агрономічного товариства полягала в організації курсів з різних напрямів із метою ознайомлення агрономічних працівників із новітніми досягненнями в галузі сільського господарства, зокрема дослідної справи, тваринництва, організації селянського господарства. Представникам Товариства вдалося організувати роботу курсів за напрямками: 1) сільськогосподарська дослідна справа; 2) тваринництво; 3) організація селянського господарства та ін. Досліджено, що однією із форм організації популяризаторської та просвітницької роботи Всеукраїнського

агрономічного товариства стало функціонування сільськогосподарських гуртків, які працювали в сільській місцевості з метою об'єднання передових господарів для сільськогосподарської самоосвіти, а також виявлення потреб їхніх господарств. Просвітницька та популяризаторська робота Всеукраїнського агрономічного товариства здійснювалась і через роботу фонду імені С.Ф. Третьякова, організованого у травні 1922 р. з метою сприяння у підготовці молодих вчених-дослідників. Визначено, що Всеукраїнське агрономічне товариство переймалося проблемами музеєзнавства, про що свідчить участь його у створенні першого в країні Всеукраїнського сільськогосподарського музею у 1923 р. (м. Харків), розробником Статуту якого став член секції тваринництва Д.В. Домрачов. Виставкова діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства полягала в участі у першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці (м. Москва, серпень 1923 р.), де було представлено структури центру ВАТ, характеристику складу членів Товариства, організацію філій ВАТ на місцях, видавничу діяльність, контрольну-насіenneву справу, роботу Центральної ради, Центрального правління ВАТ, хімічної лабораторії, курсів, секцій, характеристику відділень тощо. Розкрито видавничу діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства, що полягала у виданні періодичного органу «Української сільськогосподарської газети».

5. З'ясовано, що мережа Всеукраїнського агрономічного товариства охоплювала практично всю територію колишньої УСРР та складалася з філій (відділень), що сформувалися протягом 1921–1924 рр. Після закінчення процесу організації кількість їх становила 40 (Балтське, Бердянське, Білоцерківське, Богодухівське (Охтирське), Валківське, Вовчанське, Волинське, Гайсинське, Голопристанське, Донецьке (Бахмутське), Драбівське, Єлисаветградське, Запорізьке, Ізюмське, Катеринославське, Київське, Конотопське, Корсунське, Кременчуцького, Криворізьке, Куп'янське, Лубенське, Маріупольське, Миколаївське,

Ніжинське, Новгород-Сіверське, Одеське, Олександрійське, Первомайське, Подільське, Полтавське, Прилуцьке, Роменське, Сумське, Таганрозьке, Уманське, Харківське, Херсонське, Черкаське, Чернігівське відділення). Відтворено процес організації діяльності філій, що мав такі напрями: діяльність філій зі встановлення зв'язку між працівниками на сільськогосподарській ниві; співпраця з центральними органами правління ВАТ; поширення впливу відділення на роботу місцевих установ та організацій; поточна громадсько-агрономічна робота філій серед сільськогосподарського населення. Розкрито науково-дослідну діяльність відділень ВАТ, що полягала, перш за все, у проведенні природно-історичних, економічних досліджень, досліджень техніки сільського господарства, сортів місцевої пшениці, у створенні контрольних-насіньних станцій, експериментальних шкіл, експериментальних агрономічних районів, здійсненні сільськогосподарського районування повіту, округу, губернії, збиранні матеріалів з історії агрономічної думки тощо. Показано поділ відділень на окремі типи за принципом територіальних меж діяльності: 1) обласні (Одеське); 2) губернські (в інших губернських містах); 3) окружні (в окружних центрах); 4) районні, тобто ті, що працювали приблизно в межах колишніх повітів (Вовчанське та Валківське).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А. Г. Всеукраїнське Агрономичне Товариство. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1922. Т. 1, вип. 1. С. 37–38.
2. Агроном. Волчанское отделение Всеукраинского агрономического общества (возникновение и первые шаги деятельности). *Агроном*. 1923. № 2. С. 19–20.
3. Акт Ревізійної комісії з перевірки діяльності Центрального правління Всеукраїнського агрономічного товариства з 1 жовтня 1923 р. по 23 лютого 1925 р. та дій Ліквідаційної комісії ВАТ з 23 лютого 1925 р. по 11 березня 1925 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 рр.). Спр. 18. Арк. 6–6 зв.
4. Анікіна О. П. Періодичні видання сільськогосподарських товариств в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття як джерелознавча база наукових досліджень. *Український селянин*: матеріали ІІІ Всеукр. симпозиуму з пробл. аграр. історії, м. Черкаси, 17–18 трав. 2001 р. Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 65–66.
5. Анкета члена Уманського филиала ВАО В.Я. Попова (9 октября 1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 3. Арк. 38.
6. Анкета члена Уманського филиала ВАО П.Ф. Вовка. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 3. Арк. 39.
7. Артюхов Є. С. Секція сільськогосподарської освіти. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 25 серп. [№ 13]. С. 22.
8. Білан С. Діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства та його роль у розвитку дорадництва в Україні. *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 176–184.
9. Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки: монографія / НААН, ДНСГБ; наук. ред. В. А. Вергунов. Вінниця, 2012. 416 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 59).

10. Ведомости о деятельности Валковского отделения ВАО (1922–1923 гг.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 4. Арк. 3–5.

11. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. У 3 ч. / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. Київ : Аграр. наука, 2018. Ч. 1. Творці та розбудовники (біографічні нариси). 604 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 106).

12. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле та становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві). Київ, 2009. 220 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 28).

13. Вергунов В. А. Професор Борис Карлович Єнкен (1873–1943) : нарис життя та творчої діяльності / ННСГБ НААН. Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 432 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 74).

14. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування : організаційний аспект. Київ : Аграр. наука, 2012. 416 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 68).

15. Витяг із протоколу № 10 спільного засідання Центрального правління та президії ВАТ від 12 травня 1924 р. про доцільність подальшого функціонування хімічної лабораторії та лабораторії бродіння при Харківській контрольно-насінневій станції. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 10. Арк. 9.

16. Витяг із протоколу № 16 засідання Центрального правління ВАТ від 2 квітня 1924 р. з питання збільшення заробітної плати співробітниці Харківської контрольно-насінневої станції А.П. Дегтярьовій. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 10. Арк. 4.

17. Витяг із протоколу № 35 засідання колегії Всеукраїнського видавництва від 24 грудня 1921 р. про дозвіл Наркомзема УСРР на видання журналу «Українська сільськогосподарська газета». *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1921–1922 рр.). Спр. 10. Арк. 3.

18. Витяг із протоколу № 4 Центральної міжвідомчої комісії у справах товариств та союзів при НКВС УСРР від 23 січня 1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 1. Арк. 12.

19. Вихідний лист ВАТ № 130 до редколегій польських сільськогосподарських періодичних видань від 12 квітня 1922 р. щодо співпраці. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1921–1922 рр.). Спр. 10. Арк. 44.

20. Вихідний лист ВАТ № 134 до представників філій Товариства від 20 квітня 1922 р. щодо співпраці. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1921–1922 рр.). Спр. 10. Арк. 47.

21. Вихідний лист ВАТ № 300 до Полтавської сільськогосподарської дослідної станції від 26 травня 1922 р. щодо співпраці. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1921–1922 рр.). Спр. 10. Арк. 56.

22. Вихідний лист ВАТ № 379 від [] квітня 1924 р. членів Товариства з оголошенням про проведення загального засідання Центрального правління 2 квітня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 34.

23. Вихідний лист ВАТ № 39 до редколегій сільськогосподарських періодичних видань від 11 лютого 1922 р. щодо співпраці. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1921–1922 рр.). Спр. 10. Арк. [].

24. Вихідний лист ВАТ № 63 до Всеукраїнського видавництва від 27 лютого 1922 р. щодо дозволу на друк праць І. Б. Розена «Агрономическая помощь в Америке» та «Земледельческие товарищества в Италии». *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1921–1922 рр.). Спр. 10. Арк. 6.

25. Вихідний лист ВАТ № 858 до Колегії Наркомзему УСРР від 17 листопада 1924 р. щодо відновлення видання «Української

сільськогосподарської газети». *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 11. Арк. 19–19 зв.

26. Вихідний лист ВАТ № 93 до колегії Всеукраїнського видавництва від 2 грудня 1921 р. з проханням дозволити видавати «Українську сільськогосподарську часопис». *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1921–1922 рр.). Спр. 10. Арк. 7.

27. Вихідний лист Оргвідділу Секретаріату СГНКУ № 1495 до ВАТ від 9 квітня 1924 р. із запрошенням представників Товариства для участі в засіданні меліораційної секції. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 27.

28. Вихідний лист Оргвідділу Секретаріату СГНКУ № 1509 до ВАТ від 5 квітня 1924 р. із запрошенням представників Товариства для участі в засіданні економічної секції. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 28.

29. Вихідний лист Оргвідділу Секретаріату СГНКУ № 1541 до ВАТ від 12 квітня 1924 р. із запрошенням представників Товариства для участі в засіданні секції ґрунтознавства. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 31.

30. Вихідний лист Оргвідділу Секретаріату СГНКУ № 1589 до ВАТ від 16 квітня 1924 р. із запрошенням представників Товариства для участі в засіданні секції сільськогосподарської освіти та популяризації. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 41.

31. Вихідний лист Оргвідділу Секретаріату СГНКУ до ВАТ № 1707 від 21 квітня 1924 р. із запрошенням представників Товариства для участі в засіданні секції сільськогосподарської освіти та популяризації. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 32.

32. Вихідний лист Оргвідділу Секретаріату СГНКУ № 1869 до ВАТ від 14 травня 1924 р. із запрошенням представників Товариства для участі в засіданні секції сільськогосподарської освіти та популяризації. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 47.

33. Вихідний лист Оргвідділу Секретаріату СГНКУ № 2329 до ВАТ від 27 червня 1924 р. із запрошенням представників Товариства для участі в засіданні секції садівництва та городництва СГНКУ. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 50.

34. Вихідний лист Оргвідділу Секретаріату СГНКУ № 2433 до ВАТ від [] квітня 1924 р. із запрошенням представників Товариства для участі в засіданні економічної секції. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 30.

35. Вихідний лист Центрального правління ВАТ № 1034 до Наркомзему УСРР від 30 травня 1923 р. про відрядження за власний рахунок співробітниці лабораторії бродіння О.О. Ситнікової за кордон. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1. (1923 р.). Спр. 39. Арк. 21.

36. Вихідний лист Центрального правління ВАТ № 104 до Наркомзему УСРР від 8 лютого 1923 р. щодо заперечення ідеї Народного комісаріату продовольства УСРР про створення окремої Центральної лабораторії з дослідження продовольчого та посівного зерна та продуктів його переробки. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 39. Арк. 11.

37. Вихідний лист Центрального Правління ВАТ № 1123 до СГНКУ від [] 1923 р. про відрядження за власний рахунок співробітниці лабораторії бродіння ВАТ О.О. Ситнікової за кордон. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 39. Арк. 20.

38. Вихідний лист Центрального правління ВАТ № 78 від [] січня 1923 р. до завідувача Харківської контрольно-насіннової станції О.П. Ситнікова про передачу ним М.М. Кулешову повноважень завідувача. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 39. Арк. 4.

39. Вихідний лист Центрального правління ВАТ № 83 до завідувача Харківської контрольно-насіннової станції О.П. Ситнікова від 23 січня 1923 р. про надання ним звіту про діяльність установи за період з 1 січня по 1 жовтня 1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 39. Арк. 5.

40. Відомості про діяльність Охтирської філії Всеукраїнського агрономічного товариства у період з 1 жовтня 1923 р. по 1 січня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 18. Арк. 18.

41. Відомості щодо фінансування керівних органів ВАТ. *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 15. Спр. 86. Арк. 44.

42. Всеукраинское агрономическое совещание (16–22 февраля 1924 г.) : сб. науч. тр. / НКЗД УССР. Харьков : 1924. 160 с.

43. Всеукраїнське Агрономичне Товариство. *Бюлетень Сільськогосподарського наукового комітету України*. 1921. № 1–3. С. 32–33

44. Выписка из протокола № 32 заседания Коллегии НКЗД УССР от 10 февраля 1923 г. о подготовке к Всесоюзной сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 25 (1923–1924 рр.). Арк. 33–33 зв.

45. Выписка из протокола № 34 заседания Коллегии НКЗД УССР от 23 мая 1922 г. об утверждении Устава Всеукраинского агрономического общества. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 1. Арк. 21.

46. Выписка из протокола № 88 заседания Коллегии Наркомзема УССР от 16 апреля 1923 г. о результатах работы Укрвыставкома. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 25 (1923–1924 рр.). Арк. 52.

47. Выписка из протокола вечернего заседания Купянского окружного агрономического совещания 14 ноября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1924 рр.). Спр. 7. Арк. 26.

48. Г. С. Секция животноводства. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 25 черв. [№ 10]. С. 21–22.

49. Г. С. Секция сельскохозяйственного животноводства. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 5 серп. [№ 12]. С. 21.

50. Глімбоцький Є. Друга Всеукраїнська агрономічна конференція. *Шляхи сільського господарства Київського краю*. 1928. № 1–2. С. 66–68.

51. Д. Г. Работа Правления. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. 20 січ. [№ 1]. С. 20–21.

52. Д. Г. Фонд имени С. Ф. Третьякова (окончание). *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 10 трав. [№ 8–9]. С. 27–28.

53. Д. Г. Фонд имени С. Ф. Третьякова. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 20 квіт. [№ 6–7]. С. 29–30.

54. Д. Е. Президія С.-Г. Наукового Комітету. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1923. Т. 2, вип. 1–2. С. 54.

55. Далем. URL : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/599806> (дата звернення : 17.07.2016).

56. Дармороз Т. А. Виставкова діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1923 р.). *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XII Міжнар. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, Київ, 19 трав. 2017 р. / НААН, ННСГБ ; Рада молодих вчених НААН [та ін.] ; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко ; редкол. : В. А. Вергунов (голова). Київ : ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017. С. 72–73.

57. Дармороз Т. А. Відділення Всеукраїнського агрономічного товариства як територіально-організаційні осередки (1921–1924 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спец. вип. 34. С. 161–169.

58. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство – ініціатор першого в УСРР Всеукраїнського сільськогосподарського музею (1923). *Професор С. Л. Франкфурт (1866–1954) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 18 листоп. 2016 р. / Нац. акад. аграр. наук України ; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; Миронівський ін-т пшениці ім. В. М. Ремесла [та ін.] ; уклад. В. А. Вергунов, О. А. Демидов, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко ; редкол. : В. А. Вергунов (голова). Київ : ТОВ «Наш формат», 2016. Ч. 2. С. 46–149.

59. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство (1920–1925): історіографія питання та джерельна база дослідження. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 9. С. 123–129.

60. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство (1920–1925): сучасна історіографічна доба. *Модернізація науково-технологічної політики України*: матеріали Двадцять першої Всеукр. наук. конф. молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, м. Київ, 15 квіт. 2016 р. Київ, 2016. С. 51–53.

61. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство як науково-організаційне та просвітницьке об'єднання в галузі сільського господарства УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. *Вісник аграрної історії*. 2015. № 11–12. С. 268–275.

62. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство як приклад науково-просвітницького та організаційно-господарського об'єднання у вітчизняній галузі сільського господарства (1920–1925 рр.). *Аграрна наука і освіта в Україні: іст. екскурс, сучасна парадигма, стратегія розвитку*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (у рамках І-го наук. форуму «Науковий тиждень у Крутах – 2016», с. Крути, Чернігів. обл., 25 берез. 2016 р.) / ДС «Маяк» ІОБ НААН. Ніжин: вид. Лисенко М. М., 2016. С. 54–56.

63. Дармороз Т. А. Зарубіжний досвід вчених, співробітників Всеукраїнського агрономічного товариства у галузі мікробіології та контрольно-насіннової справи (1923–1924 рр.). *Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 14–15 груд. 2018 р. Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2018. С. 17–21.

64. Дармороз Т. А. Контрольно-насінна справа у межах діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.). *Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 7–8 груд. 2018 р. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2018. С. 10–13.

65. Дармороз Т. А. Науковий потенціал Всеукраїнського агрономічного товариства. *Актуальні питання історії науки і техніки* : матеріали 15-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2016 р. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ; Ін-т досл. Наук.-тех. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України ; Акад. наук вищої освіти України [та ін.]. Київ, 2016. С. 89–92.

66. Дармороз Т. А. Науково-дослідна діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925 рр.). *Роль молодих вчених в аграрній науці : Україна і світ* : Всеукр. молодіж. форум : зб. матеріалів, м. Київ (20 лютого 2015 р.,) / НААН, ННСГБ, ННЦ «ІАЕ», Рада молодих вчених НААН ; уклад. А. В. Балян, Т. Р. Грищенко, передмова Я. М. Гадзала. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2015. С. 26–27.

67. Дармороз Т. А. Науково-організаційна діяльність секцій Всеукраїнського агрономічного товариства в процесі вивчення сільськогосподарської дійсності (1922–1925 рр.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Сер. : Історія науки і техніки. Харків : НТУ «ХПІ». 2015. № 63 (1172). С. 24–30.

68. Дармороз Т. А. Просвітницька та популяризаторська діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925). *The Caucasus : scientific journal of Academic research*. Southern Caucasus, 2016. Vol. 15, issue 05 (September-December). P. 4–8.

69. Дармороз Т. А. Фонд імені С. Ф. Третякова при Всеукраїнському агрономічному товаристві (1922–1925). *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали XI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 85-річчю Нац. акад. аграр. наук України, віковим ювілеєм появи Панфільської дослід. ст. ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Дослід. ст. лікарських рослин Ін-ту агроєкології і природокористування НААН, 150-річчю від дня народж. проф. С. Л. Франкфурта, «Міжнар. року зернобобових», оголошеному рішенням Генеральної Асамблеї ООН, 15-річчю створення Ін-ту історії аграр. науки, освіти та техніки ННСГБ НААН

й 10-річчю виходу електрон. наук. фах. вид. – міжвід. темат. зб. «Історія науки і біографістика», Київ, 16 трав. 2016 р. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Ін-т кормів та сіл. госп-ва Поділля НААН [та ін.]; редкол.: В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця, 2016. С. 88–91.

70. Десятніков О. В. Діяльність професійної спілки «Всеробітземліс» по захисту прав найманих робітників у сільському господарстві України у період НЕПу. *Український селянин*. Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 285–287.

71. Докладная записка председателя Центрального правления Всеукраинского агрономического общества М. З. Резникова Правлению «Сільський Господар» о планах в деятельности Общества (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 28. Арк. 7–9.

72. Доленко И. И. О построении плана деятельности местных отделений ВАО. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 15 листоп. [№ 17]. С. 5–9.

73. Доленко І. Огляд праці філій на Поділлі. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 20 квіт. [№ 6–7]. С. 30–31.

74. Дрейлинг Ф. Таганрогское отделение. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 10 жовт. [№ 15]. С. 23.

75. Є. С. А. Повторні курси для агрономів при ВАТ. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. – 25 лют. [№ 2–3]. С. 27–28.

76. Журнал засідання Ради з питань сільськогосподарського контролю при Всеукраїнському агрономічному товаристві від 29 березня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1. Спр. 10 (1924 р.). Арк. 7.

77. Звіт Ліквідаційної комісії Всеукраїнського агрономічного товариства (1295 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 рр.). Спр. 18. Арк. 7–7 зв.

78. Звіт М.М. Кулешова про результати відрядження до Польщі від 22 червня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 10. Арк. 19–20.

79. Звіт хіміка-бактеріолога лабораторії бродіння ВАТ О.О. Ситнікової про закордонне відрядження (1 жовтня 1923 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1. (1923 р.). Спр. 39. Арк. 40–44 зв.

80. И. Д. Новые отделения ВАО. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 25 верес. [№ 14]. С. 21.

81. И. Д. Работа отделений ВАО. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 25 верес. [№ 14]. С. 17–21.

82. Из деятельности Всеукраинского агрономического общества (15 мая – 15 декабря). *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. 25 груд. [№ 18]. С. 15.

83. Именной список учредителей Конотопского филиала ВАО (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 12. Арк. 3.

84. Инструкция о взаимоотношениях филий ВАО. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 20 лют. [№ 3]. С. 20–21.

85. Информация Киевского отделения ВАО об организации в Киеве областных курсов для агрономов, работающих в правительственных и общественных организациях, и сельских хозяев (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 37. Арк. 12–12 зв.

86. Информация о деятельности секции сельскохозяйственной экономики и политики ВАО (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 19. Арк. 4–7.

87. І. Д. Діяльність філій ВАТ на Катеринославщині. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 10 трав. [№ 8–9]. С. 26–27.

88. І. Д. Огляд праць філій ВАТ на Одещині. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 15 черв. [№ 11]. С. 26–27.

89. І. Д. Організація нових філій ВАТ. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 30 трав. [№ 10]. С. 21.

90. Інформація про кількість агрономічних баз на території УСРР (1923 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 15. Спр. 165. Арк. 101.

91. К годовому отчету о деятельности Донецкого отделения ВАО за период с 1 октября 1922 по октябрь 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 pp.). Спр. 6. Арк. 26–28.

92. Каплуновський С. Огляд Полтавської філії ВАТ. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 10 серп. [№ 14–15]. С. 28.

93. Ключан В. В. Формування та розвиток системи інформаційно-консультаційного забезпечення аграрної сфери в Україні. *Ефективна економіка*. 2012. № 3. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1002> (дата звернення : 18.08.2016).

94. Командировочное удостоверение агронома ВАО Д. Н. Челинцева (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 p.). Спр. 27. Арк. 71.

95. Командировочное удостоверение заведующего курсами опытного дела при ВАО Н. Н. Кулешова (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 p.). Спр. 27. Арк. 180.

96. Командировочное удостоверение заведующего курсами семеноводства при ВАО В. П. Шелехеты (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 p.). Спр. 27. Арк. 1.

97. Командировочное удостоверение помощника заведующего Харьковской контрольно-семенной станции при ВАО Н. Л. Векслерчик (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 p.). Спр. 27. Арк. 210.

98. Командировочное удостоверение специалиста по организации и ведению племенных книг в УССР при секции животноводства ВАО, агронома А. М. Ивицкого (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 p.). Спр. 27. Арк. 230.

99. Командировочное удостоверение специалиста Харьковской контрольно-семенной станции при ВАО Н. А. Кулешовой (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 p.). Спр. 27. Арк. 10.

100. Командировочное удостоверение ученого секретаря секции свекловодства ВАО Д. Г. Головки (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 16.

101. Командировочное удостоверение члена Правления ВАО М. М. Вольфа (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 36.

102. Командировочное удостоверение члена Совета ВАО Г. Г. Дибольдта (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 57.

103. Коротков И. П. Некоторые итоги работы курсов по организации хозяйства при ВАО. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 10 серп. [№ 14–15]. С. 27–28.

104. Крот Л. М. Проблеми та перспективи фінансування дорадчої діяльності в аграрній сфері України. *Інвестиції : практика та досвід*. 2013. № 7. С. 92–96. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2013_7_24 (дата звернення : 26.06.2016).

105. Кулешов Н. Н. Харьковская семенная контрольная станция : организация, задачи и деятельность / Харьков. семен. контр. ст. Харьков : Коммунист, 1922. Вып 16. С. 19.

106. Кушлакова В. В. Науково-дослідна та організаційна діяльність сільськогосподарської секції Харківського наукового товариства в 1920–1930-і роки. *Історія науки і біографістика*. 2013. № 2. URL : http://inb.dnsgb.com.ua/2013-2/13_kushlakova.pdf (дата звернення : 26.06.2016).

107. Ликвидация Всеукраинского агрономического общества. *Вісник Народного комісаріату земельних справ УСРР*. 1925. № 3–4. С. 117.

108. Лист Богодухівського окружного земельного управління № 5655 від 22 жовтня 1923 р. до Всеукраїнського агрономічного товариства про планування проведення землемірно-агрономічного з'їзду на 16–

19 листопада 1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 18. Арк. 38.

109. Лист голови правління Полтавського товариства сільського господарства І. О. Батюка до органів народної освіти щодо звільнення від сплати за навчання доньки професора С. Ф. Третьякова Лідії (1918 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 422. Арк. 8.

110. Лист завідувача лабораторії бродіння ВАТ О. П. Ситнікова до Центрального правління ВАТ від 29 травня 1923 р. про відрядження за власний рахунок співробітниці лабораторії О. О. Ситнікової до Німеччини. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 39. Арк. 11–11 зв.

111. Лист Центрального правління ВАТ до редакції газети «Вісті» щодо публікації оголошення про доповідь Т. Д. Страхова «Угноєння та зона (з експериментальних робіт фітопатологічного відділу ХОС-ХОС)» (17 квітня 1924 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 40.

112. Лист Центрального правління ВАТ до редакції газети «Вісті» щодо публікації оголошення про доповідь Г. О. Свиренка «Перспективи та потреби племінної справи в Україні» (18 квітня 1924 р.) від 17 квітня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 39.

113. Лист Центрального правління ВАТ до редакції газети «Вісті» щодо публікації оголошення про доповідь Л. П. Бордакова «Селекція на витривалість культурних рослин від грибних хвороб» (31 травня 1924 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 42.

114. Лист управляючого справами НКЗС УСРР Гусятинського до керівництва «Всеробітземлісу» з питання ліквідації Всеукраїнського агрономічного товариства (1925 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 рр.). Спр. 18. Арк. 1.

115. Лист-запрошення Центрального правління ВАТ до членів Товариства на заслуховування доповіді Д. Г. Головка «Проблема ножиць в цукровій промисловості» (12 січня 1924 р.) від 10 січня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 3.

116. Личное удостоверение заведующего курсами животноводства Всеукраинского агрономического общества Ю. А. Трувельта (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 64.

117. Личное удостоверение заведующего Харьковской контрольно-семенной станции Всеукраинского агрономического общества Н. Н. Кулешова (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 26.

118. Личное удостоверение лаборантки Харьковской контрольно-семенной станции Всеукраинского агрономического общества Н. И. Крыловой (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 39.

119. Личное удостоверение помощника заведующего курсами животноводства Всеукраинского агрономического общества Л. З. Умана (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 56.

120. Личное удостоверение помощника заведующего Харьковской контрольно-семенной станции Всеукраинского агрономического общества Н. Л. Векслерчик (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 31.

121. Личное удостоверение помощника ученого секретаря Правления Всеукраинского агрономического общества Д. Л. Гинзбурга (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 61.

122. Личное удостоверение препаратора химической лаборатории Всеукраинского агрономического общества М. П. Кота (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 41.

123. Личное удостоверение редактора «Української сільськогосподарської газети» С. А. Афонского (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 42.

124. Личное удостоверение секретаря секции сельскохозяйственного образования Всеукраинского агрономического общества С. В. Ястреба (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 90.

125. Личное удостоверение секретаря секции сельскохозяйственного образования Всеукраинского агрономического общества Е. С. Артюхова (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 145.

126. Личное удостоверение ученого секретаря Всеукраинского агрономического общества Б. С. Баранова (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 62.

127. Личное удостоверение ученого секретаря Центрального правления Всеукраинского агрономического общества И. А. Кожевникова (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 37.

128. Личное удостоверение ученого секретаря секции сельскохозяйственной политики и экономики ВАО С. А. Поваринца (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 3.

129. Личное удостоверение ученого секретаря секции сельскохозяйственного животноводства Всеукраинского агрономического общества Г. О. Свиренко (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 79.

130. Личные удостоверения сотрудников Всеукраинского агрономического общества Е. П. Мозговой и Н. М. Егоровой (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 8.

131. Луценко І. Я. За нещадну боротьбу зі спадщиною шкідництва. *Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства*. 1931. № 5. С. 38–51.

132. Марочко В. І. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР» : механізм і наслідки терору. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2(6/7). С. 96–104.

133. Мовчан О.М. Всеробітземліс. *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1 : А-В. 688 с. : іл. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Vserobitzemlis_profspilka (дата звернення : 28.10.2017).

134. Н. С. Волчанское отделение. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 20 лип. [№ 11]. С. 21–22.

135. О мерах подготовки к Всесоюзной сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке, имеющей быть в августе 1923 г.: Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 10 февраля 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 25. Арк. 29–29 зв.

136. Обращение Центрального совета, Центрального Правления и Ревизионной комиссии ВАО ко всем членам Общества по вопросу ликвидации Всеукраинского агрономического общества. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 рр.). Спр. 18. Арк. 36–37.

137. Огляд праць філій ВАТ на Донеччині. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 5 лип. [№ 12–13]. С. 28.

138. Онуфриев В. О расселении крупных поселков. *Український агроном*. 1924. № 14–15. С. 23–24.

139. Опис часопису Всеукраїнського агрономічного товариства «Українська сільськогосподарська газета» (1921–1922 рр.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1921–1922 рр.). Спр. 10. Арк. 8.

140. От коллективистического романтизма к реализму. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. № 18. С. 3.

141. Отпускное удостоверение члена Центрального правления Всеукраинского агрономического общества И. И. Доленко (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 27. Арк. 146.

142. Отчет Валковского отделения ВАО за время с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 4. Арк. 7–10.

143. Отчет и краткий план деятельности Черниговского отделения Всеукраинского агрономического общества (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 24. Арк. 19–20.

144. Отчет о деятельности Ахтырского отделения ВАО за период с 1 июля по 1 октября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 18. Арк. 29.

145. Отчет о деятельности Волчанского районного отделения ВАО за время с 1 октября 1923 г. по 1 января 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1924 рр.). Спр. 5. Арк. 39–39 зв.

146. Отчет о деятельности Волынского отделения ВАО за период с момента его основания (14 октября 1922 г.) по 1 мая 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 3. Арк. 53–56.

147. Отчет о деятельности Екатеринославского отделения ВАО за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 8. Арк. 12–15 зв.

148. Отчет о деятельности Елисаветградского отделения ВАО за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 23. Арк. 54–56.

149. Отчет о деятельности Киевского отделения ВАО за время с 1 января по 1 октября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 37. Арк. 58–59 зв.

150. Отчет о деятельности Киевского отделения ВАО за период с 19 января 1922 г. по 1 октября 1923 г. за 1922 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 37. Арк. 49–52 зв.

151. Отчет о деятельности Киевского отделения Всеукраинского агрономического общества за 1922 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 37. Арк. 22–29.

152. Отчет о деятельности Николаевского отделения ВАО с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 21. Арк. 26–29 зв.

153. Отчет о деятельности Подольского отделения ВАО за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 8. Арк. 29–32 зв.

154. Отчет о деятельности Таганрогского отделения ВАО за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 22. Арк. 32–35 зв.

155. П. Секция с.-х. политики и экономики. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 20 квіт. [№ 6]. С. 22.

156. Передача курсового отдела ВАО Харьковскому сельскохозяйственному институту. *Українська сільськогосподарська газета*. 1924. 10 серп. [№ 14–15]. С. 22.

157. Письмо Центрального правления ВАО в Губотдел «Всеработземлеса» о поиске научно-педагогического персонала для работы в Обществе (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 43. Арк. 30.

158. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладах А. К. Филипповского «Технические и экономические обоснования севооборотов по разным районам Украины» (24 января 1924 г.) и А. И. Душечкина «Состояние опытного дела на Правобережье», «К вопросу о мобилизации питательных веществ в почве» (26 января 1924 г.) от 23 января 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 5.

159. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе М. С. Балабанова «Доходно ли наше садоводство без орошения» (31 января 1924 г.) от 29 января 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 4.

160. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе В. Г. Батыренка «Организация сортоиспытания на Украине и результаты работы «Сортосети ВУОС»» (2 февраля 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 9.

161. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе А. С. Фролова «Интеграция визовой кооперации» (9 февраля 1924 г.). от 2 февраля 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 10.

162. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе Н. Н. Кулешова «Сравнительная точность работы контрольных семенных станций СССР» (15 февраля 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 7.

163. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе И. М. Бергера «Впечатления о состоянии некоторых сторон сельско-хозяйственной жизни Германии» (8 марта 1924 г.) от 6 марта 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 14.

164. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладах М. А. Егорова «Основные достижения и перспективы агрокультур химических работ на Украине» и Е. О. Заславского «Сводные данные работ украинских опытных учреждений по удобрению» (15 марта 1924 г.) от 13 марта 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 23.

165. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе Г. Е. Спангерберга «Головня ржи и условия для ее развития (результаты работ фитопатологического отдела ХОС-ХОС)» (22 марта 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 18.

166. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе А. М. Косминского «Мероприятия в области страхования сельскохозяйственных животных на ближайшее будущее» (28 марта 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 17.

167. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе И. П. Короткова «Рыночное и потребительское направление в развитии крестьянского хозяйства Украины» (5 апреля 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 26.

168. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе Ф. И. Яценко «Какие вредители ожидаются в 1924 году» (10 апреля 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 28.

169. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе Г. П. Благова «Организация и положение боевого дела в Украине» (11 апреля 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 30.

170. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе М. Е. Левенштама «Агрономические впечатления из поездки по Западной Европе» (12 июля 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 47.

171. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе Н. Н. Кулешова «Научная сельскохозяйственная командировка – Польша, Германия, Англия, Голландия, Дания, Швеция» (5 сентября 1924 г.) от 3 сентября 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 46.

172. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе А. П. Сытникова «Учреждения, обслуживающие сельское хозяйство» (1 ноября 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 50.

173. Письмо Центрального правления ВАО в редакцию газеты «Коммунист» с просьбой о размещении объявления о докладе А. П. Сытникова «4-й Международный конгресс по контрольно-семенному

делу» (12 ноября 1924 г.) от 11 ноября 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 53.

174. Письмо правления Волынского отделения ВАО в Центральное правление ВАО от 27 июля 1923 г. с сообщением о временном прекращении деятельности отделения с 11 июля 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 3. Арк. 73–73 зв.

175. Письмо председателя Центрального правления Всеукраинского агрономического общества М. З. Резникова в ЦК «Всероботземлеса» о соблюдении субординации в работе (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 28. Арк. 59.

176. Письмо-приглашение Центрального правления ВАО к А. А. Янате с просьбой сделать доклад на тему: «Организация научно-агрономической работы в Украине» (17 ноября 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 19.

177. Письмо-приглашение Центрального правления ВАО к членам Общества о докладе В. Я. Юрьева «Лучшие сорта хлебов для Харьковской губернии» (1 марта 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 12.

178. Письмо-приглашение Центрального правления ВАО к членам Общества о докладе Г. Г. Махова «Почвенные районы Украины» (12 апреля 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 24.

179. Письмо-приглашение Центрального правления ВАО к членам Общества о докладе М. А. Егорова «Основные достижения и перспективы агрикультур химических работ на Украине» (15 марта 1924 г.) от 13 марта 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 16.

180. Письмо-приглашение Центрального правления ВАО к членам Общества о докладе Т. Д. Страхова «Удобрение и головня (из экспериментальных работ фитопатологического отдела ХОС-ХОС» (17 апреля 1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. Арк. 36.

181. Піпан Х. М. Розвиток насінництва в Україні у період діяльності Сільськогосподарського наукового комітету (1918–1927). *Паросток*. 2011. № 3. С. 16–17.

182. План деятельности Всеукраинского агрономического общества на 1923 год. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 20 лют. [№ 3]. С. 22.

183. План діяльності хімічної лабораторії ВАТ на 1923–1924 рр. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 39. Арк. 27.

184. Подписка Центрального правления Всеукраинского агрономического общества о соблюдении правил после перерегистрации Устава от 19 марта 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 1. Арк. 22.

185. Положение о секциях Всеукраинского агрономического общества, принятое на объединенном заседании Центрального правления и Центрального совета ВАО 22 января 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 19. Арк. 10–10 зв.

186. Положение о секциях при Всеукраинском Агрономическом О-ве, принятое на объединенном заседании Правления и Совете ВАО от 22 января 1923 г. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 30 січ. [№ 2]. С. 19.

187. Положення про фонд імені С.Ф. Третьякова при Всеукраїнському агрономічному товаристві (1922 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 3. Спр. 422. Арк. 9.

188. Примерный план направления деятельности местных филий ВАО. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 30 трав. [№ 3]. С. 20.

189. Присяжнюк М. В. Сільськогосподарська періодика в Україні: історичний екскурс (20-ті рр. ХХ ст.). *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. URL : http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_prisaz.pdf (дата звернення : 17.06.2016).

190. Програма Всеукраїнської агрономічної наради від 16–22 лютого 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 11. Арк. 8–13.

191. Програма курсів з буряківництва Всеукраїнського агрономічного товариства (1923 р.) *ЦДАВО України*. Ф. 27. Оп. 15. Спр. 165. Арк. 119.

192. Програма Харківської обласної наради з сільськогосподарської дослідної справи від 25 лютого 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 17. Арк. 25.

193. Програма повторительных и дополнительных курсов для агрономов при ВАО. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 5 груд. [№ 18]. С. 21–22.

194. Програма работ Всеукраинского агрономического общества по подготовке к Всесоюзной сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке (1923 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 25. Арк. 15–16.

195. Проект Положения о Всеукраинском сельскохозяйственном музее (1923 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 1. Арк. 183–185.

196. Проект тарифу оплати випробувань насіння Харківською контрольно-насінневою станцією Всеукраїнського агрономічного товариства з 1 березня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 10. Арк. 8.

197. Протокол № 1 заседания агроперсонала Нежинского окрземуправления от 27 ноября 1924 г. по вопросу рассмотрения Устава ВАО, выборов правления и совета Нежинского филиала ВАО. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 13. Арк. 7.

198. Протокол № 1 заседания Ликвидационной комиссии ВАО от 16 февраля 1925 г. по вопросу ликвидации Общества. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 рр.). Спр. 18. Арк. 56.

199. Протокол № 1 организационного собрания Изюмского отделения ВАО от 14 апреля 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 10. Арк. 8.

200. Протокол № 1 организационного собрания Первомайского филиала Всеукраинского агрономического общества от 29–30 сентября 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 14. Арк. 5.

201. Протокол № 2 заседания Ликвидационной комиссии ВАО от 21 февраля 1925 г. по вопросу ликвидации Общества. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 рр.). Спр. 18. Арк. 57.

202. Протокол № 2 общего собрания Гайсинского отделения ВАО от 6 марта 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 17. Арк. 3–3 зв.

203. Протокол заседания временного правления Нежинского филиала Всеукраинского агрономического общества от 6 июня 1924 г. об избрании председателя правления филиала. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 13. Арк. 1 зв.

204. Протокол заседания Ликвидационной комиссии от 4 марта 1925 г. по организационных моментах передачи имущества и помещений Всеукраинского агрономического общества «Сільському Господарю» *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 р.). Спр. 18. Арк. 54–55.

205. Протокол заседания Центрального совета Всеукраинского агрономического общества от 9 января 1925 г. по вопросу ликвидации ВАО. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 рр.). Спр. 18. Арк. 32–35.

206. Протокол заседания членов совета и правления Черкасского филиала Всеукраинского агрономического общества от 27 августа 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 7. Арк. 8.

207. Протокол заседания членов учредительного собрания по вопросу открытия Черкасского окружного филиала Всеукраинского агрономического общества от 17 мая 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 7. Арк. 4–4 зв.

208. Протокол заседания членов-учредителей Бердянского отделения Всеукраинского агрономического общества от 23 декабря 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 р.). Спр. 2. Арк. 36.

209. Протокол засідання Контрольно-ревізійної комісії ВАТ від 11 серпня 1924 р. з питання оплати праці препаратора хімічної лабораторії М. П. Кота. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 10. Арк. 28.

210. Протокол засідання Центральної ради, Ревізійної та Ліквідаційної комісій Всеукраїнського агрономічного товариства від 11 березня 1925 р. з питання ліквідації ВАТ. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924–1925 рр.). Спр. 18. Арк. 3–5.

211. Протокол общего собрания агрономов от 13 декабря 1922 г. по организации Херсонского отделения Всеукраинского агрономического общества. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1924 рр.). Спр. 16. Арк. 18–18 зв.

212. Протокол объединенного заседания правления и совета Киевского отделения Всеукраинского агрономического общества от 17 июля 1923 г. по вопросу о целесообразности дальнейшего функционирования данного отделения. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 37. Арк. 53–54.

213. Протокол организационного собрания Сумского отделения Всеукраинского агрономического общества от 26 ноября 1922 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 9. Арк. 4–4 зв.

214. Протокол организационного собрания филиала ВАО при Драбовской сельскохозяйственной опытной станции от 20 апреля 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 4. Арк. 1–1 зв.

215. Протокол совещания представителей учреждений, работающих в области сельского хозяйства по вопросам участия одесских представителей во Всесоюзной сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке 1923 г., состоявшегося при Одесском обществе

сельского хозяйства 12 марта 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 25. Арк. 51–51 зв.

216. Работа Правления за первую половину мая. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. № 4. С. 21–22.

217. Резников М. З. ВАО и Всеработземлес. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. № 19–20. С. 4–5.

218. Сведения о Сумском отделении Всеукраинского агрономического общества и его работе на 1 января 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 9. Арк. 9–10 зв.

219. Секция сельскохозяйственного животноводства. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 5 трав. [№ 7]. С. 23.

220. Секция сельскохозяйственной политики и экономики. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 5 трав. [№ 7]. С. 21–23.

221. Сільськогосподарські періодичні видання в Україні. 1918–1940 : Журнали, «Бюлетені». «Вісті», «Наукові записки», «Збірники наукових праць», «Труди» : наук.-доп. рестросп. бібліогр. покажч. / НААН, ДНСГБ ; уклад. : В. А. Вергунов, О.П. Анікіна ; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ : Нілан-ЛТД, 2012. 240 с.

222. Скрипчинський В. Президія Сільськогосподарського наукового комітету. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1923. Т. 2. Вип. 8. С. 291.

223. Списки членов филиалов Всеукраинского агрономического общества (1924 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1924 р.). Спр. 2. 50 арк.

224. Список сотрудников Всеукраинского агрономического общества по состоянию на февраль 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 43. Арк. 51–51 зв.

225. Список членів Роменської філії ВАТ (1923 р.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 15. Арк. 10–11.

226. Список членов Сумского отделения ВАО по состоянию на 1 апреля 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1922–1923 рр.). Спр. 9. Арк. 8.

227. Схематичний план направлення діяльності філій ВАО. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 10 жовт. [№ 15]. С. 21–22.
228. Текстовий отчет Таганрогського відділення ВАО за 1922 г. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923–1924 рр.). Спр. 22. Арк. 6–8.
229. Уман Ю. Нариси з сільського господарства Західної Європи. *Український агроном*. 1925. № 2. С. 59–61.
230. Уман Ю. Перспективи розвитку животноводства. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. [№ 2]. С. 21–23.
231. Уман Ю. Питання досвідно-зоотехнічної роботи на Україні. *Українська сільськогосподарська газета*. 1928. [№ 12]. С. 23–25.
232. Умова «Молодого Дослідника» з С.-Г. Науковим Комітетом *Молодий дослідник*. 1924. № 1. С. 29–31.
233. Устав Всеукраїнського агрономічного товариства (1922 г.). *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 1. Арк. 4–9 зв.
234. Ф. Б. Богодуховське відділення. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 10 жовт. [№ 15]. С. 23.
235. Харьковская племенная книга крупного рогатого скота (устав, инструкция, формы журналов племенной книги и скотозаводских записей). Харьков, 1911. 87 с.
236. Харченко Я. Кондратьєвщина на Україні. *Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства*. 1930. № 10. С. 83–123.
237. Хуторян А. Уманська філія. *Українська сільськогосподарська газета*. 1923. 30 груд. [№ 19–20]. С. 21.
238. Цьомра Т. С. Всеукраїнське агрономічне товариство в еволюції агрономічно-громадського руху. *Динаміка наукових досліджень 2004*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. м. Дніпропетровськ, 21–30 черв. 2004. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. Т. 5: Історія України. С. 71–73.

239. Шарпаций В. Г. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства у 20-х рр. : програма, завдання, персоналії. *Гілея*. 2011. Вип. 50. С. 134–142.

240. Шліхтер О. Право-лівацький блок у площині кондратьєвщини. *Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства*. 1930. № 10. С. 83–123.

241. Штатний розпис ВАТ станом на 1923 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1923 р.). Спр. 20. Арк. 2–3.

242. Штатний розпис Харківської контрольно-насінневої станції ВАТ станом на 1 жовтня 1924 р. *ЦДАВО України*. Ф. 90. Оп. 1 (1920–1925 рр.). Спр. 10. Арк. 32.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство як науково-організаційне та просвітницьке об'єднання в галузі сільського господарства УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. *Вісник аграрної історії*. 2015. № 11–12. С. 268–275.
2. Дармороз Т. А. Науково-організаційна діяльність секцій Всеукраїнського агрономічного товариства в процесі вивчення сільськогосподарської дійсності (1922–1925 рр.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Сер.: Історія науки і техніки. Харків: НТУ «ХПІ». 2015. № 63 (1172). С. 24–30.
3. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство (1920–1925): історіографія питання та джерельна база дослідження. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 9. С. 123–129.
4. Дармороз Т. А. Відділення Всеукраїнського агрономічного товариства як територіально-організаційні осередки (1921–1924 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спец. вип. 34. С. 161–169.

Стаття в зарубіжному науковому виданні

5. Дармороз Т. А. Просвітницька та популяризаторська діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925). *The Caucasus: scientific journal of Academic research. Southern Caucasus*, 2016. Vol. 15. Issue 05 (September-December). P. 4–8.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Дармороз Т. А. Науково-дослідна діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1925 рр.). *Роль молодих вчених в аграрній науці: Україна і світ: Всеукраїнський молодіжний форум: зб. матеріалів*, м. Київ, 20 лют. 2015 р., / НААН, ННСГБ, ННЦ «ІАЕ», Рада молодих вчених НААН; уклад. А. В. Балян, Т. Р. Грищенко. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2015. С. 26–27.
7. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство як приклад науково-просвітницького та організаційно-господарського об'єднання у вітчизняній галузі сільського господарства (1920–1925 рр.). *Аграрна наука і освіта в Україні: історичний екскурс, сучасна парадигма, стратегія розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. у рамках І-го наук. форуму «Науковий тиждень у Крутах – 2016»*, с. Крути, Чернігів. обл., 25 берез. 2016 р. / ДС «Маяк» ІОБ НААН. Ніжин: вид. Лисенко М. М., 2016. С. 54–56.
8. Дармороз Т. А. Фонд імені С. Ф. Третякова при Всеукраїнському агрономічному товаристві (1922–1925). *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XI Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 85-річчю Нац. акад. аграр. наук України, віковим ювілеєм появи Панфільської дослід. ст. ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Дослід. ст. лікарських рослин Ін-ту агроекології і природокористування НААН, 150-річчю від дня народж. проф. С. Л. Франкфурта, «Міжнар. року зернобобових», оголошеному*

рішенням Генеральної Асамблеї ООН, 15-річчю створення Ін-ту історії аграр. науки, освіти та техніки ННСГБ НААН й 10-річчю виходу електрон. наук. фах. вид. – міжвід. темат. зб. «Історія науки і біографістика», м. Київ, 16 трав. 2016 р. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Ін-т кормів та сіл. госп-ва Поділля НААН [та ін.]; редкол.: В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця, 2016. С. 88–91.

9. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство (1920–1925): сучасна історіографічна доба. *Модернізація науково-технологічної політики України*: матеріали Двадцять першої Всеукр. наук. конф. молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, м. Київ, 15 квіт. 2016 р. Київ, 2016. С. 51–53.

10. Дармороз Т. А. Науковий потенціал Всеукраїнського агрономічного товариства. *Актуальні питання історії науки і техніки*: матеріали 15-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2016 р. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Ін-т досл. наук.-тех. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України; Акад. наук вищої освіти України [та ін.]. Київ, 2016. С. 89–92.

11. Дармороз Т. А. Всеукраїнське агрономічне товариство – ініціатор першого в УСРР Всеукраїнського сільськогосподарського музею (1923). *Професор С. Л. Франкфурт (1866–1954) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 18 листоп. 2016 р. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Миронівський ін-т пшениці ім. В. М. Ремесла [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, О. А. Демидов, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко; редкол.: В. А. Вергунов (голова). Київ: ТОВ «Наш формат», 2016. Ч. 2. С. 146–149.

12. Дармороз Т. А. Виставкова діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (1923 р.). *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XII Міжнар. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, м. Київ, 19 трав. 2017 р. / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Рада молодих вчених НААН [та ін.]; уклад. В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, М. М. Давиденко; редкол.: В. А. Вергунов (голова). Київ: ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017. С. 72–73.

13. Дармороз Т. А. Контрольно-насінна справа у межах діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.). *Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 7–8 груд. 2018 р. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2018. С. 10–13.

14. Дармороз Т. А. Зарубіжний досвід вчених, співробітників Всеукраїнського агрономічного товариства у галузі мікробіології та контрольно-насінневої справи (1923–1924 рр.). *Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 14–15 груд. 2018 р. Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2018. С. 17–21.

Додаток Б
Організаційна структура Всеукраїнського агрономічного товариства
(1920–1926 рр.)

Додаток В

Могила М.З. Резнікова (1886–1968)

на Преображенському кладовищі в Санкт-Петербурзі

Додаток Г

**Місцезнаходження курсів Всеукраїнського агрономічного товариства –
колишнє приміщення Харківського товариства
сільського господарства та сільськогосподарської промисловості
(м. Харків, вул. Московська, 10)**

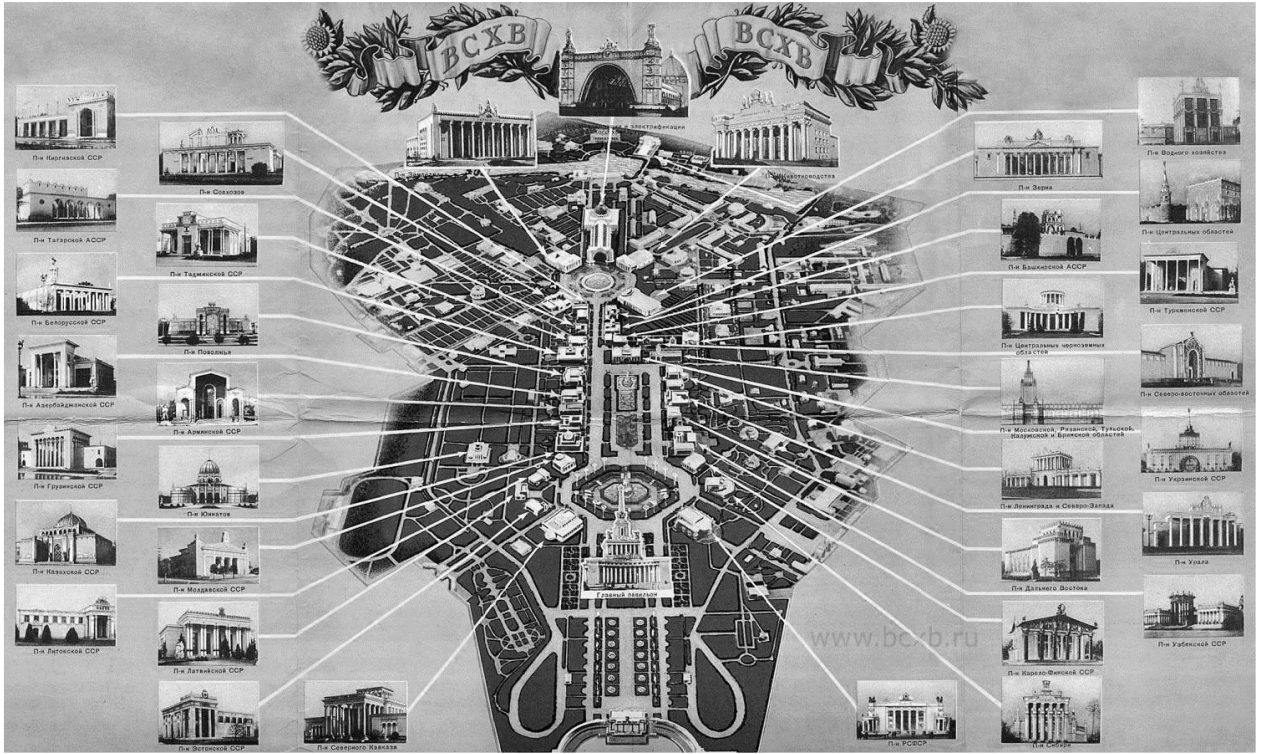

Додаток Д
Приміщення правління курсів
Всеукраїнського агрономічного товариства
(м. Харків, пл. Руднева, 32)

Додаток Е

Всеросійська сільськогосподарська та кустарно-промислова виставка (м. Москва, серпень 1923 р.)

Додаток Ж

Друкований орган Всеукраїнського агрономічного товариства

«Українська сільськогосподарська газета»

УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА ГАЗЕТА

Видання Всеукраїнського Агрономічн. Т-ва.

<p>РЕДАКЦІЯ ГАЗЕТИ в м. ХАРКІВІ, МОСКОВСЬКА, 10. Відкриття щоденно окрім свят від 1 до 3 г. дня. Статті, доставлені без певних умов, оплачуються по оцінці редакції. Рукописи повинні бути добре перепісані або надруковані на машині на одній боці аркушу з зазначенням адреси автора і його підписом. Статті приймаються українською та російською мовою. Поверхинне руською для редакції не обов'язкове.</p>	<p>Передплатна ціна: без доставки та пересилки за окреме число газети—50 карб. в гроші, змак. 1923 р., с 1-го липня до кінця року 5 карб. (в червін.). Пересилка на окремих умовах з редакцією.</p>	<p>ПЛАТНЯ ЗА ОБ'ЄДИ: за сторінку—5000 карб., за півсторінку—3000 карб. за чверть сторінки—2000 карб. (в гроші, змак. 1923 р.). При нільоразових об'єдах платня зменшується. Рядок п'яти 50 карбованців (зн. 1923 р.).</p>			
Ч. 11, Липня 20	Рік видання другий	1923 року Ч. 11.			
<p style="text-align: center;">З М І С Т:</p> <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="width: 33%; vertical-align: top;"> <p>1) Харків, 20 липня. Хлібний експорт і агрономія. 2) Сестра паміти професора Придорогня. 3) С. Н. Сосновий. Современные тарифы и влияние их на сельское хозяйство. 4) Проф. И. О. Широкий. Как отозавался бескормича на коровах различных пород.</p> </td> <td style="width: 33%; vertical-align: top;"> <p>5) И. Кузнецов. Построение программы по агропропаганде. 6) А. В. Зинаевский. О массовом появлении вредителей зерновых хлебов. 7) Агр. С. Любарский. Помощь Американской организации „Джойнт“ в области восстановления сельского хозяйства Украины. 8) На Украине. Н. Харьковское губерни-</p> </td> <td style="width: 33%; vertical-align: top;"> <p>ське Агрономіч. Сесивання. Н. С. Волчанська районна с.-х. виставка. Проф. М. А. Егоров. Поездка в струковские степи. 9) Из деятельности Всеукраинск. Агрономіч. О-ва. Волчанское отделение. 10) Библиография. „Агроном“. Ч. 1, Київ 1923 р. 11) Хроніка.</p> </td> </tr> </table>			<p>1) Харків, 20 липня. Хлібний експорт і агрономія. 2) Сестра паміти професора Придорогня. 3) С. Н. Сосновий. Современные тарифы и влияние их на сельское хозяйство. 4) Проф. И. О. Широкий. Как отозавался бескормича на коровах различных пород.</p>	<p>5) И. Кузнецов. Построение программы по агропропаганде. 6) А. В. Зинаевский. О массовом появлении вредителей зерновых хлебов. 7) Агр. С. Любарский. Помощь Американской организации „Джойнт“ в области восстановления сельского хозяйства Украины. 8) На Украине. Н. Харьковское губерни-</p>	<p>ське Агрономіч. Сесивання. Н. С. Волчанська районна с.-х. виставка. Проф. М. А. Егоров. Поездка в струковские степи. 9) Из деятельности Всеукраинск. Агрономіч. О-ва. Волчанское отделение. 10) Библиография. „Агроном“. Ч. 1, Київ 1923 р. 11) Хроніка.</p>
<p>1) Харків, 20 липня. Хлібний експорт і агрономія. 2) Сестра паміти професора Придорогня. 3) С. Н. Сосновий. Современные тарифы и влияние их на сельское хозяйство. 4) Проф. И. О. Широкий. Как отозавался бескормича на коровах различных пород.</p>	<p>5) И. Кузнецов. Построение программы по агропропаганде. 6) А. В. Зинаевский. О массовом появлении вредителей зерновых хлебов. 7) Агр. С. Любарский. Помощь Американской организации „Джойнт“ в области восстановления сельского хозяйства Украины. 8) На Украине. Н. Харьковское губерни-</p>	<p>ське Агрономіч. Сесивання. Н. С. Волчанська районна с.-х. виставка. Проф. М. А. Егоров. Поездка в струковские степи. 9) Из деятельности Всеукраинск. Агрономіч. О-ва. Волчанское отделение. 10) Библиография. „Агроном“. Ч. 1, Київ 1923 р. 11) Хроніка.</p>			

Всеукраїнське Агрономічне Товариство.

Центральне Правління—м. Харків, Московська, 10.

Мета Товариства: § 1 СТАТУТУ. Всеукраїнське Агрономічне Товариство має своїм завданням об'єднання на ґрунті громадсько-агрономічних, народно-господарчих та науково-технічних інтересів, всіх працюючих в агрономічній сільсько-господарській сфері на Україні.

Членами Товариства мають право бути:

- а) особи, що проводять науково-дослідчу, громадсько-організаційну, агрикультурну та культурно-просвітню роботу у всіх галузях с.-г. та суміжних з тими відділами природознавства, економіки, с.-г. політики, інженірно-технічної та технологічної,
- б) сільські господарі, котрі своєю практичною працею сприяють удосконаленню сільського господарства,
- в) особи, не підходящі під §§ а) та б), але участь котрих може бути корисною для Товариства. Такі особи входять в склад Т-ва за внесенням місцевих філій та за постановою Центрального Правління Т-ва або Делегатських з'їздів Т-ва,
- г) Товариства, що наближаються по своїм завданням до Т-ва агрономія через своїх представників.

УВАГА! Принцип представництва членів Т-ва юридичних осіб встановлюються делегатськими зібраннями.

Особі: а) відомі своїми знесими працями по сільському господарству,
б) котрим сільське господарство є обов'язком своїм родичам і,
в) маючи особі заслуги перед Т-вом, можуть вибиратися почесними членами Т-ва.

Філії Товариства: 1) ДОНЕЦЬКЕ—м. Бахмут. 2) ЗАПОРІЖСЬКЕ—м. Запорозжя (Александровськ). 3) КИЇВСЬКЕ—м. Київ. 4) ПОЛТАВСЬКЕ (Полтавське Наукове Товариство—м. Полтава. 5) ОДЕСЬКЕ (Одеське с.-г. Товариство)—м. Одеса. 6) ВОЛЧАНСЬКЕ—м. Волчанськ, Харківської губ. 7) ТАГАНРОГСЬКЕ—м. Таганрог, Донецьк. губ. 8) КРЕМЕНІУНСЬКЕ—м. Кременчук. 9) МИКОЛАЇВСЬКЕ—м. Миколаїв. 10) ПОДІЛЬСЬКЕ—м. Вінниця. 11) ВАЛКІВСЬКЕ—м. Валки. 12) ВОЛНІ—м. Житомир. 13) МЕРНИГІВСЬКЕ—м. Чернігів. 14) СУМСЬКЕ—м. Суми. 15) РОМЕНСЬКЕ—м. Рокини. 16) БЮМСЬКЕ—м. Ізюм. 17) ЄЛИСВЕТГРАДСЬКЕ—м. Єлисаветград. 18) КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ—м. Катеринослав. 19) організується: ПЕРШЕГРАДСЬКЕ—Одеська губ.

Т-во в м. р. проводить:
КУРСИ ПО НАСІННЬОВОМУ ДІЛУ.
КУРСИ ПО ДОСВІДНОМУ ДІЛУ.
КУРСИ ПО ОРГАН. СЕЛІАН. ГОСП.

Товариство видає періодичний орган «УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА ГАЗЕТА».

Товариство допомагає порадками та організацією в справі організації агрономічної допомоги населенню.

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
№ 88348

Додаток 3
Місцезнаходження редакції
«Української сільськогосподарської газети»
(м. Харків, вул. Московська, 17)

Додаток И
Приклад членського квитка
Всеукраїнського агрономічного товариства

Додаток К
Список членів Харківського відділення
Всеукраїнського агрономічного товариства (1924 р.)

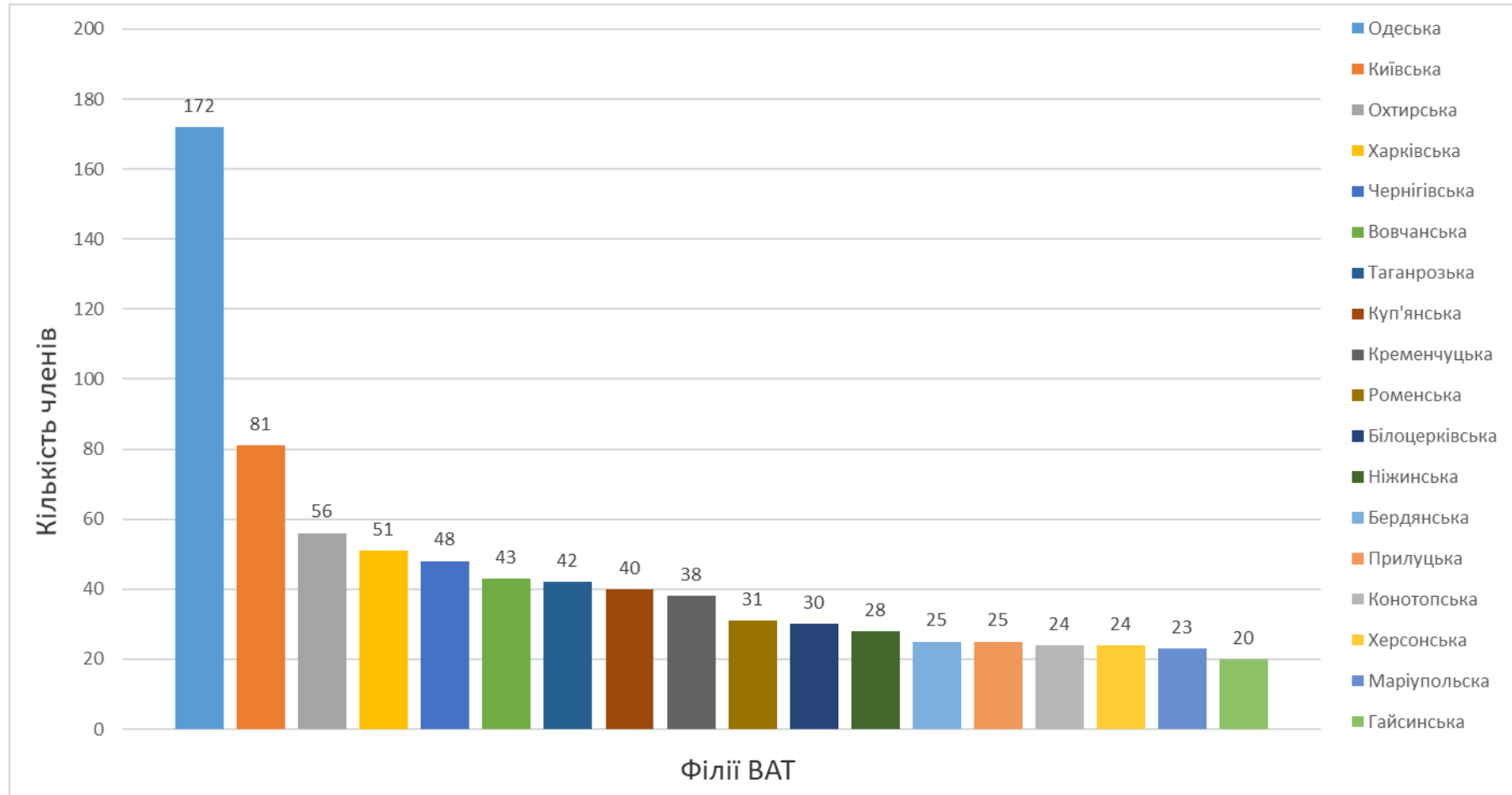
№	Прізвище, ім'я, по-батькові	Вік	Спеціальна освіта	Місце роботи	Рік вступу до ВАТ
1.	Аверін Віктор Григорович	40	вища, агрон.	Харк. губземупр.	1922
2.	Алов-Лапекер Олександр Соломонович	-	-	-	-
3.	Артюхов Євгеній Семенович	-	-	СГНКУ	-
4.	Баришев	-	-	-	-
5.	Батиренко Василь Георгійович	-	вища, агрон.	ВТН	1922
6.	Бельговський Іван Васильович	45	вища	Харк. с.-г. ін-т	1923
7.	Божко Григорій Павлович	34	вища, агрон.	НКЗС УСРР	1921
8.	Васяткін Костянтин Костянтинович	-	вища, агрон.	[]	-
9.	Волошинова Тіна Олександрівна	35	вища	[]	1923
10.	Гінзбург Давид Лазаревич	26	вища, агрон.	ВАТ	1923
11.	Голубасєв Андрій Олександрович	56	вища, агрон.	[]	1921
12.	Гончаров Іван Васильович	33	вища, агрон.	Сумська []	1922
13.	Гуревич Григорій Ілліч	-	-	-	-
14.	Дідусенко Андрій Федорович	-	-	-	-
15.	Дібольдт Густав Густавович	-	вища, агрон.	-	1921
16.	Доленко Ілля Ілліч	28	вища, агрон.	ВАТ	1920
17.	Євтушенко Михайло Васильович	41	вища, агрон.	[]	1921
18.	Єгоров Михайло Андрійович	45	вища	Харк. с.-г. ін-т	1921
19.	Ємельяненко Олександр Дмитрович	34	вища, агрон.	Укрсільбанк	1921
20.	Йоффе Аарон Соломонович	41	вища, агрон.	НКЗС УСРР	-
21.	Кожевников Іларіон Олександрович	-	вища, агрон.	ВТН	-
22.	Кузнєцов Іван Васильович	31	вища, агрон.	НКЗС УСРР	1921
23.	Кузьменко Андрій Архипович	22	середня	-	1923
24.	Кулешов Микола Миколайович	33	вища, агрон.	ВАТ	1921
25.	Кулешова Наталя Олексіївна	35	вища, агрон.	Контр.-нас. ст.	1921

Продовження додатку К

26.	Ласкавий Василь Герасимович	-	вища, агрон.	досл. ст.	-
27.	Львов Олександр Степанович	43	вища, агрон.	[]	1921
28.	Маньківський Костянтин Григорович	49	вища, агрон.	Держплан, ВАТ	1920
29.	Масловський Андрій Давидович	32	вища, агрон.	[]	1921
30.	Мильський Олександр Володимирович	28	вища, агрон.	ВАТ	1923
31.	Найдін Павло Георгійович	32	вища, агрон.	[]	1924
32.	Онуфрієв Олександр Олександрович	-	-	-	-
33.	Осипов Сергій Іванович	-	вища, агрон.	С.-г. Господар	1921
34.	Педаєв Дмитро Кіндратович	-	-	-	-
35.	Поваринець Соломон Аврамович	-	-	-	-
36.	Пушкарьов Павло Трофимович	46	вища, агрон.	НКЗС УСРР	1921
37.	Резніков Михайло Зіновійович		вища, агрон.	ВТН, ВАТ	1920
38.	Рождественський Борис Миколайович	49	вища, агрон.	[]	1921
39.	Рюриков Федір Олександрович	36	вища, агрон.	[]	1921
40.	Свиренко Григорій Онисифорович	35	вища, агрон.	Вукопспілка	1921
41.	Трактц Микола Карлович	-	-	-	-
42.	Трувельт Юрій Адольфович	42	вища	ВАТ	1921
43.	Цебиног Олександр Григорович	27	вища, агрон.	С.-г. Господар	1921
44.	Челінцев Дмитро Миколайович	32	вища, агрон.	Губземупр.	1921
45.	Чернетченко Василь Степанович	30	вища, агрон.	ВТН	1923
46.	Чефранов	-	-	-	-
47.	Шапошніков Олександр Федорович	30	середня	-	1921
48.	Шелехета Володимир Петрович	-	-	-	-
49.	Широких Іван Осипович	60	вища	Харк. с.-г. ін-т	1922
50.	Юр'єв Василь Якович	45	вища, агрон.	[]	1921
51.	Яценко Федір Іванович	-	-	-	-

Додаток Л

Кількісний склад членів окремих філій ВАТ станом на 1924 р.

Додаток М

Мережа відділень Всеукраїнського агрономічного товариства (1920–1926 рр.)

